सुशासन

वर्षः २, अंकः २, वैशाख २०८१

कर्णाली प्रदेश सरकार

मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

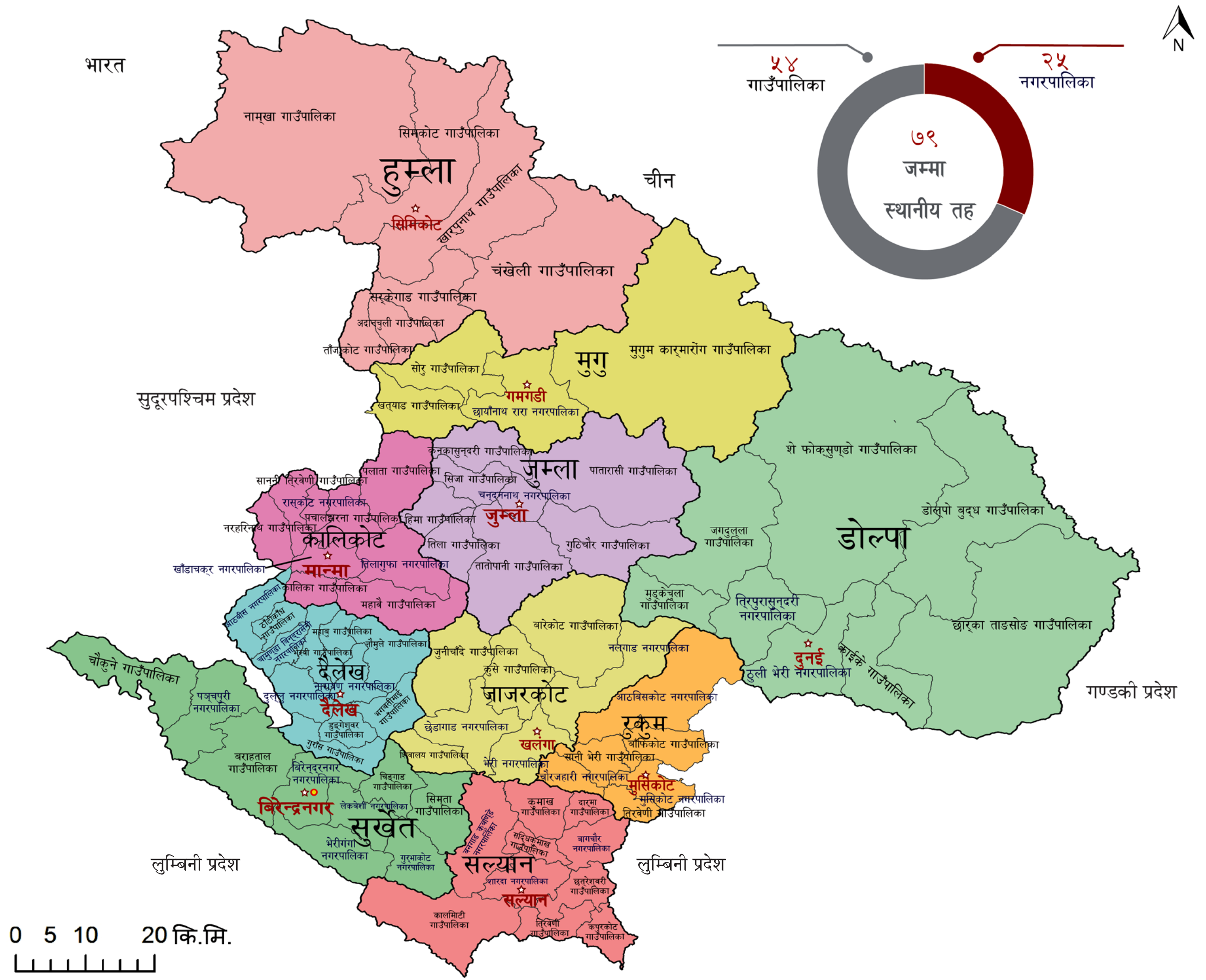

५४
गाउँपालिका
२५
नगरपालिका
७९
जम्मा
स्थानीय तह
N
भारत
चीन
सुदूरपश्चिम प्रदेश
गण्डकी प्रदेश
लुम्बिनी प्रदेश
लुम्बिनी प्रदेश
हुम्ला
सिमिकोट
नाम्खा गाउँपालिका
सिमकोट गाउँपालिका
चंखेली गाउँपालिका
सर्केगाड गाउँपालिका
अदानचुली गाउँपालिका
ताँजाकोट गाउँपालिका
मुगु
गमगडी
मुगुम कार्मारोंग गाउँपालिका
सोरु गाउँपालिका
खत्याड गाउँपालिका
छायाँनाथ रारा नगरपालिका
जुम्ला
पातारासी गाउँपालिका
कनकासुन्दरी गाउँपालिका
सिंजा गाउँपालिका
चन्दननाथ नगरपालिका
हिमा गाउँपालिका
तिला गाउँपालिका
गुठिचौर गाउँपालिका
तातोपानी गाउँपालिका
डोल्पा
शे फोक्सुण्डो गाउँपालिका
डोल्पो बुद्ध गाउँपालिका
जगदुल्ला गाउँपालिका
मुड्केचुला गाउँपालिका
त्रिपुरासुन्दरी नगरपालिका
छार्का ताङसोङ गाउँपालिका
दुनै
ठूली भेरी नगरपालिका
कालिकोट
मान्म
पलाता गाउँपालिका
सान्नी त्रिवेणी गाउँपालिका
रास्कोट नगरपालिका
पचालझरना गाउँपालिका
नरहरिनाथ गाउँपालिका
तिलागुफा नगरपालिका
खाँडाचक्र नगरपालिका
महावै गाउँपालिका
दैलेख
बारेकोट गाउँपालिका
नलगाड नगरपालिका
जुनीचाँदे गाउँपालिका
कुसे गाउँपालिका
जाजरकोट
छेडागाड नगरपालिका
खलंगा
भेरी नगरपालिका
आठबिसकोट नगरपालिका
रुकुम
बाँफिकोट गाउँपालिका
सानी भेरी गाउँपालिका
चौरजहारी नगरपालिका
मुसिकोट
मुसिकोट नगरपालिका
त्रिवेणी गाउँपालिका
चौकुने गाउँपालिका
पञ्चपुरी नगरपालिका
बराहताल गाउँपालिका
वीरेन्द्रनगर नगरपालिका
बिरेन्द्रनगर
चिङगाड गाउँपालिका
लेकबेंसी नगरपालिका
सिम्ता गाउँपालिका
सुर्खेत
भेरीगंगा नगरपालिका
गुर्भाकोट नगरपालिका
सल्यान
कुमाख गाउँपालिका
दार्मा गाउँपालिका
बागचौर नगरपालिका
शारदा नगरपालिका
छत्रेश्वरी गाउँपालिका
कालिमाटी गाउँपालिका
त्रिवेणी गाउँपालिका
कपुरकोट गाउँपालिका
0 5 10 20 कि.मि.

सुशासन

वर्षः २, अंकः २, वैशाख २०८१

कर्णाली प्रदेश सरकार

मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्‌को कार्यालय

वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

सल्लाहकार

प्रमुख सचिव, चूडामणि पौडेल

सचिव (कानून), श्री शङ्करबहादुर के.सी.

सचिव, बिष्णु प्रसाद कोइराला

सम्पादक मण्डल

सचिव, श्री आनन्द सारू

उपसचिव, श्री कृष्णप्रसाद खरेल

उपसचिव, श्री निधिराज न्यौपाने

शाखा अधिकृत, श्री युवराज न्यौपाने

शाखा अधिकृत, श्री राम बहादुर सारू

प्रकाशक तथा सर्वाधिकार

श्री मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत, कर्णाली प्रदेश।

प्रकाशन सङ्ख्याः १५० प्रति

(पुस्तकको इ-कपि https://ocmcm.karnali.gov.np/ मा समेत राखिएको छ ।)

प्रकाशन मितिः २०८१, बैशाख

मुद्रणः

नवदुर्गा प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा.लि.

वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत ।

यस पुस्तकमा प्रकाशित लेख-रचना लेखकका आफ्ना विचार हुन्। बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ साभार गर्नुपरेमा श्रोत खुलाई प्रयोग गर्न सकिनेछ।

कर्णाली प्रदेश सरकार
वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत, नेपाल

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी

मुख्यमन्त्री

शुभकामना मन्तव्य

कर्णाली प्रदेश भौगोलिक विकटता, गरिबी, अशिक्षा, सामाजिक विभेद लगायतका समस्याहरू भएतापनि प्राकृतिक स्रोतसाधनको प्रचूर सम्भावना बोकेको प्रदेश हो । प्रदेश सरकार स्थापना भएसँगै आम कर्णालीबासी यस क्षेत्रको विकासप्रति तीव्र आशावादी रहनु स्वभाविक हो । कर्णालीबासीको अपेक्षालाई हाम्रो जिम्मेवारीको रुपमा पूरा गर्न हामीले "समृद्ध कर्णाली, सुखारी कर्णालीबासी" को दीर्घकालीन सोचलाई सार्थक बनाउने आधारशिला निर्माण गर्नेतर्फ दृढ ईच्छाशक्ति र उच्च मनोबलका साथ अगाडि बढिरहेको अवस्था छ ।

कर्णालीबासीको विकासप्रतिको तीव्र आकांक्षालाई सार्थक बनाउन प्रदेश सरकारले यथासक्य प्रयास गरिरहेको छ । यसको लागि चालू आ.व. २०८०/०८१ मा मुख्यमन्त्री रोजगार कार्यक्रम, मुख्यमन्त्री महिला आयआर्जन कार्यक्रम, मुख्यमन्त्री दलित आयआर्जन कार्यक्रम, हाम्रा कुरा हाम्रा मुख्यमन्त्री जस्ता लोकप्रिय एवम् जनताप्रति लक्षित कार्यक्रम कार्यान्वयन भइरहेका छन् । प्रदेश सरकारलाई उपलब्ध बजेट कर्णाली प्रदेशको समग्र समृद्धिको लागि उपयोग गरिएको छ । योजनावद्ध विकास प्रयासका लागि कर्णाली प्रदेशको दोस्रो पञ्चवर्षीय योजना तर्जुमाको चरणमा रहेको छ । उल्लिखित सबै व्यवस्था प्रदेशमा सुशासन कायम गर्न, गराउन फलदायी रहने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

अन्त्यमा, यस **सुशासन** नामक पुस्तकको दोस्रो संस्करण प्रकाशन गर्न लागिएकोमा खुसी व्यक्त गर्दै विभिन्न लेख, रचना उपलब्ध गराउने विभिन्न क्षेत्रका विषय विज्ञ, कर्णाली प्रदेश सरकारका विभिन्न मन्त्रालयहरूमा कार्यरत राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरू र पुस्तक तयारीमा संलग्न भएका मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका प्रमुख सचिव, सचिव लगायत सबै कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

....
(यामलाल कडेल)
मुख्यमन्त्री

कर्णाली प्रदेश सरकार

मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत, नेपाल

शुभकामना

राज्य व्यवस्था तथा शासन प्रणाली र सेवा प्रवाहमा संलग्न सरोकारवालाहरूले ईमान्दारीपूर्वक तोकिएको जिम्मेवारी पूरा गरेमा सुशासन कायम हुने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ । प्रदेश सरकार आगामी वर्षको वार्षिक नीति तथा कार्यक्रम र बजेट तर्जुमाको चरणमा रहेकोले नीतिगत तथा कार्यक्रमगत माध्यमबाट शासन प्रणालीलाई थप सुशासनमैत्री गराउने हर सम्भव प्रयास गरिएको छ । प्रदेश सरकारको मूल समस्याको रुपमा रहेको जनशक्ति रिक्तता प्रदेश लोक सेवा आयोगमार्फत आवश्यकता अनुसारका जनशक्ति पदपूर्तिको लागि आवश्यक कार्य भइरहेको छ ।

कर्णाली प्रदेश सरकार मातहतका निकायहरूमा सुशासन कायम गरी प्रदेशको तीव्र आर्थिक विकास र सार्वजनिक सेवाप्रवाहलाई सँगसँगै लैजाने सोचलाई सार्थक बनाउने आधारशिला निर्माण गर्नेतर्फ कर्णाली प्रदेश सरकारले आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई निर्दिष्ट गर्नुपर्ने हुन्छ । यसै सन्दर्भमा विभिन्न विषय विज्ञ तथा विद्वानहरूद्वारा लेखिएको विभिन्न लेख रचनाहरूलाई समावेश गरी प्रकाशन गर्न लागिएको पुस्तक “सुशासन”को दोस्रो संस्करण प्रकाशन गर्न लागेकोमा खुसी व्यक्त गर्न चाहन्छु ।

अन्तमा, यस सुशासन पुस्तकको दोस्रो संस्करण तयार गर्नमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रुपमा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरू, लेख रचना उपलब्ध गराउनुहुने विद्वत महानुभावहरू, प्रकाशन तथा सम्पादन मण्डल, कम्प्युटर ले-आउट डिजाइनकर्ता लगायत सम्बद्ध सबैलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

....

(चूडामणि पौडेल)
प्रमुख सचिव
कर्णाली प्रदेश सरकार

प्रकाशकको तर्फबाट

मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको वार्षिक कार्यक्रम अनुसार कर्णाली प्रदेश सरकारको दोश्रो **सुशासन** अङ्क लिएर प्रस्तुत भएका छौं। सङ्घीय शासन प्रणाली अनुसार स्थापित कर्णाली प्रदेश सरकारले सुशासनसंग सम्वन्धित बिषयहरूमा यस पुस्तक मार्फत बहसमा ल्याउने प्रयास गरेका छौं। कर्णाली प्रदेशभरका स्थानीय र प्रदेश सरकारलाई यी अङ्कहरूले सुशासनको मार्ग प्रशस्त गर्ने काम गर्नेछ।

साविक कर्णाली विकासपथलाई हेर्दा कर्णाली प्रदेशलाई हेर्ने नजरमा परिवर्तन हुनु जरुरी छ। कर्णाली प्रदेशलाई मध्यनजर गर्दै सुशासनका नयाँ आयामहरू आउनु पर्दछ। सुशासनका सोचहरू सबभन्दा पहिले पुस्तकमा प्रकाशन होस् भन्ने हेतुले यो पाइला लिएका छौं।

प्रस्तुत पुस्तकमा कर्णाली प्रदेश लगायत नेपाल सरकारको उच्च तहमा कार्यरत कर्मचारी, विद्वान तथा अनुभवीहरूबाट लेखिएको लेखहरू प्रस्तुत गरिएका छन्, जसले सुशासनको बाटोमा हिंड्न सहयोग पुग्नेछ भन्ने आशा लिएका छौं।

यस **सुशासन** पुस्तकका लागि लेख रचना उपलब्ध गराउने लेखकज्यूहरू, प्रकाशनका लागि निरन्तर खट्नुहुने कर्मचारीहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं। पाठकवर्गको सुझावको अपेक्षा सहित आगामी अङ्कहरूमा रचनात्मक पृष्ठपोषणको अपेक्षा गर्दछौं।

२०८१, बैशाख

- सम्पादक मण्डल

विषयसूची

	विषय	पृष्ठ नं.
१.	बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रममा नवीनता र कर्णाली समृद्धिको आधार *– आनन्द सारू*	१
२.	कर्णाली प्रदेशमा विपद्को अवस्था र यसको व्यवस्थापनमा प्रदेश सरकारको भूमिका *- ध्रुव घिमिरे*	१३
३.	स्थानीय तहको क्षमता विकासमा नवीनतम विधि प्रयोगः अवस्था र आवश्यकता *- युवराज न्यौपाने*	२४
४.	म कर्णाली पढ्दै छु : कर्णाली प्रदेशले गहिरिन पर्ने समृद्धिको यात्रा *- डा. भोजराज शर्मा काफ्ले*	३१
५.	क्षमता विकासका लागि सामुदायिक अभ्यास समुह (Strengthening Capacity through Community of Practice) *- अरुण प्रसाद श्रेष्ठ*	४२
६.	कर्णाली प्रदेशमा सहकारीको अवस्था, समस्या, सम्भावना र चुनौतीहरू *- किरण कुमार थापा*	४६
७.	रूपान्तरणीय संघीयताको कार्यान्वयन र दिगो विकासका लागि सुशासनको अपहरिहार्यता *- कर्णबहादुर नेपाली*	५४
८.	सार्वजनिक सुनुवाई कसका लागि र किन ? *- दीपक कुमार बुढा क्षेत्री*	६३
९.	नेपालमा सङ्घीय शासन र तीन तहबीचका सरकारको अन्तर सम्बन्ध *- विष्णु प्रसाद देवकोटा*	६९
१०.	स्थानीय आर्थिक विकास र सुशासन *- कालीप्रसाद पौडेल*	७९
११.	Factors Affecting the Local Government Capacity for Effective Service Delivery System of Karnali Province *- Shangrila Thapa*	८६
१२.	Development Approaches: The Future of Nepal *- Tej Hari Ghimire, PhD*	९७

बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रममा नवीनता र कर्णाली समृद्धिको आधार

- आनन्द सारू

सचिव, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, कर्णाली प्रदेश

१. पृष्ठभूमिः

परिवारका लागि आफ्नो बालबालिका सर्वस्व हुन्छन्। बालवालिका राष्ट्रको कर्णधार हुन्। नागरिकको जीवन सुरक्षा गर्नु राज्यको पहिलो कर्तव्य अनि दायित्व हो। नागरिक राष्ट्रको सर्वोच्च प्राथमिकता हुन्। नेपालको संविधानले बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा धारा ३९ मा व्यवस्था गरेको छ। मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ अनुसार, २० वर्ष उमेर नपुगी कसैले विवाह गर्न वा गराउन पाईदैन। यो प्रावधान विपरीत भएको विवाह बदर हुन्छ र कसूर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र ३० हजार रुपैयाँ जरिवाना हुन्छ। विवाह गर्न केटा र केटी नै २० वर्ष उमेर पुग्नु पर्ने कानूनी प्रावधान छ। यसबाट महिलाको प्रजनन् स्वास्थ्य लगायत व्यक्तिगत एवम् सामाजिक जीवनमा सकारात्मक प्रभाव पर्नेछ।

दिगो विकास लक्ष्य ४ मा "सबैका लागि समावेशी तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने तथा आजीवन सिकाइलाई प्रवर्द्धन गर्ने" लक्ष्य लिँदै निम्न बिषयमा मार्गदर्शन गरिएको छः-

- ➢ सबै किशोर तथा किशोरीहरूले निःशुल्क, समतामूलक तथा गुणस्तरीय प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गर्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्ने,
- ➢ शिक्षामा लैङ्गिक असमानताको उन्मूलन गर्ने र अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायत जोखिममा रहेका व्यक्तिहरू, आदिवासी तथा जनजाति र जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई सबै तहको शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिममा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने।

दिगो विकास लक्ष्य **५** मा "लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने र सबै महिला तथा किशोरीहरूको सशक्तिकरण गर्ने" लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ। यी लक्ष्यहरूलाई पुरा गर्नु प्रदेश सरकारको समेत जिम्मेवारी रहन्छ। राष्ट्रिय योजना आयोगको पन्ध्रौं योजना (२०७६-२०८१) ले बालबालिका तथा किशोर किशोरी विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसाको अन्त्य गरी उनीहरूको जीवनलाई सुरक्षित बनाउने घोषणा गरेको छ। नेपालमा एक वर्षको अवधिमा कुल ४ लाख १२ हजार ९ सय ३५ बच्चाको जन्म भएको देखिन्छ। जसमध्ये २ लाख १८ हजार ७४ अर्थात ५२.८% छोरा र १ लाख ९४ हजार ८ सय ६१ अर्थात् ४७.२% छोरीको जन्म भएको छ। यो तथ्याङ्कमा कर्णाली प्रदेशको अवस्था हेर्दा एक बर्षको अवधिमा कुल ३१ हजार ३ सय २३ शिशुको जन्म भएकोमा

१६ हजार ३ सय ११ जना अर्थात् ५२.१% छोरा र १५,०१२ जना अर्थात ४७.९% छोरीको जन्म भएको देखिन्छ। कर्णाली प्रदेशमा कुल साक्षरता दर ७६.१% हुँदा पुरुष साक्षरता ८३.४% र महिला साक्षरता ६९.३% रहेको छ।

बालिकामाथिको हिंसा र असमानता अन्त्य गर्न बालिका लक्षित कार्यक्रम र शिक्षामा उनीहरूको सहभागितालाई प्राथमिकता दिइनुपर्छ। बालिका लक्षित कार्यक्रम बनाउँदै गर्दा राज्यले पहिला उनीहरूको अधिकारको कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। शिक्षा उज्यालोको त्यो श्रोत हो, जसले हामी मानवलाई जीवनको बिभिन्न क्षेत्रमा अमूल्य मार्गदर्शन गर्छ। शिक्षाले मानिसमा मानव ब्यक्तित्व निर्माण, आत्मबिश्वास र सकारात्मक बिचार पैदा गर्न सहयोग गर्छ। जीवनका लक्ष्यतर्फ अघि बढ्दै सफलता प्राप्त गर्न उचित शिक्षा अत्यावश्यक छ। कम उमेरमा हुने बिहेका कारण धेरैजसो बालिकाको पढाइ बीचमै छुट्छ। कलिलो उमेरमै गर्भधारण गरी आमा बन्न बाध्य हुन्छन्। जसको कारण ती बालिकाको प्रजनन स्वास्थ्यमा समेत नकारात्मक असर पर्छ। त्यसै गरी उचित शिक्षाको अभावमा बालिकाहरू वेरोजगारी, आर्थिक सङ्कट, लैंङ्गिक हिंसा, शोषण र दुर्व्यवहारको शिकार समेत हुन बाध्य हुन्छन्। यसरी बालिका जीवनकालभरी नै समस्याको भुमरीमा परी सुखी र समृद्ध जीवनदेखि टाढा रहन बाध्य हुन्छन्। छोरी, बालिका, महिला वर्ग पछाडि पर्नु समाज र राष्ट्र नै पछाडि पर्नु हो।

"***समृद्ध कर्णाली र सुखी कर्णालीबासी***" कर्णाली प्रदेशको पहिलो आवधिक योजनाको दुरदृष्टि हो। उक्त दुरदृष्टि प्राप्तिका लागि दिगो विकास लक्ष्य ४ र ५ महत्वपूर्ण मार्गदर्शक हुन्। नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेको सवैका लागि अनिवार्य र निःशुल्क शिक्षा अनि बालबालिकाका मौलिक हक जस्ता आधारभूत पक्षलाई स्थापित गर्नु प्रदेश सरकारको समेत जिम्मेवारी र दायित्व भित्र पर्दछ। उक्त जिम्मेवारी पुरा गर्न प्रदेश सरकारले बालिका लक्षित विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु आवश्यक र अपरिहार्यता रहन्छ। कर्णाली प्रदेशमा छोरीको बालबिवाह तथा माध्यमिक शिक्षा पुरा नगर्ने जस्ता समस्या निर्मुल पार्ने अभियानलाई सघाउ पुऱ्याउन बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रम आ.व.२०७६/०७७ बाट लागु गरिएको हो। छोरीको बालबिवाह रोक्ने र छोरीलाई कम्तिमा माध्यमिक शिक्षा पुरा गराउने यस कार्यक्रमको मूलभूत उद्देश्य रहेको छ। मिति २०७६/०४/०१ गतेपछि जन्मेका छोरी यस कार्यक्रममा समेटिन्छन्। दुई आर्थिक वर्षसम्म छोरीहरूको खातामा कार्यक्रममा तोकिए अनुसार बजेट जम्मा भएको थियो। तर पछिल्लो दुई आर्थिक वर्षदेखि छोरीहरूको बैङ्क खातामा रकम जम्मा हुन सकेको छैन। वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रम अन्तर्गत यसका लागि बजेट छुट्टिने गरेको तर खातामा बजेट रकम जम्मा हुन नसकेको अवस्था छ। खातामा बजेट जम्मा हुन नसक्नुमा प्रदेश सरकार वृत्तमा दुई वटा प्रमुख मुद्दा वा कारणमा बहस हुने गरेको छ। उक्त कारणहरूमध्ये छोरी खाताको बजेट रकम अनुत्पादक भएर बसेको छ। यसलाई उत्पादनमुलक क्षेत्रमा परिचालन गर्नु पर्दछ। छोरीहरूको खातामा जाने बजेट रकमको आकार वर्षेनी बढ्दै जाने र भबिष्यमा प्रदेश सरकारले धान्न नसकिने अवस्थामा

पुग्नेछ। यसका लागि आत्मनिर्भर तौरतरिका के हुन सक्दछ। उपर्युक्त मूलभुत मुद्दा वा कारणहरूको समाधानका लागि बैङ्क खाता छोरीको सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रमलाई समसामयिक रुपमा परिमार्जन गरी लागु गर्न आवश्यक देखिएको छ। कार्यक्रममा गरिने परिमार्जनले मूलभूत रुपमा छोरीको नाममा जम्मा हुने रकम उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन हुने तथा कार्यक्रम सञ्चालनको लागि क्रमशः आत्मनिर्भरता हासिल भई प्रदेश सरकारलाई आर्थिक भार कम हुँदै जाने अवस्था सुनिश्चित हुनेछ। साथै प्रदेश सरकारका रणनीतिक महत्वका योजनाहरूमा लगानी सम्भव हुँदा यसबाट रोजगारी तथा आयआर्जनको क्षेत्रमा बिशेष सकारात्मक प्रभाव पर्नेछ।

२. समस्याः

बालबालिकाको हकहित संरक्षण र विकासको लागि विगतमा गरिएका विभिन्न प्रयासका बावजुत् बालबालिकाको स्थितिमा अपेक्षित सुधार आउन सकेको छैन। बालबालिकाको जन्मदर्ता अभिलेख न्युन रहेको छ। शिशु मृत्युदर अपेक्षित स्तरमा घटाउन सकिएको छैन। लिङ्ग पहिचान पछि गरिने भ्रूणहत्याका कारण धेरै छोरीहरू गर्भमै मारिन्छन्। मुलुकमा बालकको जन्मदर बढ्दै जाँदा बालिका जन्मदर घट्नुले बालिका भ्रूणहत्या तर्फ सङ्केत गर्छ। राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको प्रतिवेदन (२०६८) अनुसार, १०३ बालक जन्मिँदा १०० बालिका मात्र जन्मिन्छन्। भ्रूणहत्या अशिक्षा र अविकासबाट सिर्जित देशभरकै मूलभूत समस्याको रुपमा देखिन्छ। जन्मने बित्तिकै उचित स्याहार, रेखदेख र उपचार नपाएर छोरीहरूले ज्यान गुमाउने दर पनि अधिक देखिन्छ।

लैङ्गिक विभेद र असमानताको तस्वीर देखाउने अर्को पाटो बालविवाह हो। कानूनले बालविवाह निषेध गरेको छ। मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ अनुसार, २० वर्ष उमेर नपुगी कसैले विवाह गर्न वा गराउन मिल्दैन। यो प्रावधान विपरीत भएको विवाह बदर हुने र कसूर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र ३० हजार रुपैयाँ जरिवाना हुने ऐनले व्यवस्था गरेको छ। तर पनि, बालविवाह रोकिन सकेको छैन। बालविवाह अन्त्यका लागि राष्ट्रिय रणनीति, २०७२ ले बालविवाहका कारणहरूमा महिला भन्दा पुरुषको उमेर बढी हुनुपर्ने सामाजिक एवम् साँस्कृतिक मान्यता, लैङ्गिक विभेद, गरीबी, अशिक्षा र असुरक्षालाई औंल्याएको छ। दक्षिण एशियाली मुलुकहरूमा बङ्गलादेश र भारतपछि नेपाल बालविवाह उच्च हुने देशमा पर्छ। परिषद्द्वारा प्रकाशित नेपालमा बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय स्थिति प्रतिवेदन, २०७९ले १८ वर्षमुनि विवाह गर्ने पुरुष नौ प्रतिशत र महिला ३२.८ प्रतिशत रहेको देखाएको छ। नेपाल प्रहरीमा पछिल्लो चार वर्ष (२०७६-७९) मा ३१७ वटा बालविवाहको उजुरी परेका र यसमा बालिका विवाहको संख्या धेरै देखिएको थियो।

कम उमेरमै आफूखुशी विवाह गर्ने प्रवृत्ति पनि उत्तिकै छ। बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय स्थिति प्रतिवेदन (२०७५/७६)ले बालविवाह भएकामध्ये ३८ प्रतिशत अभिभावकबाट र ६२ प्रतिशत आफूखुशी गरेको देखाउँछ। आफूखुशी बालविवाह गर्नुमा पनि दोष बालिकाको नभएर परिवारले छोरीलाई गरेको बेवास्ताको परिणाम नै देखिएको छ। घरबाटै असमानता भोगेको र उचित

रेखदेख नपाएको अवस्थामा धेरै किशोरीले भागेर विवाह गर्ने गरेको। विपत्ति र अभाव भोगेको घरमा छोरीलाई झनै आर्थिक बोझका रूपमा लिईदा बालिकाहरूले आफूखुशी विवाह गरेको पाइन्छ। बालविवाहको अन्त्य हुन नसक्दा यसले बालिकालाई आधारभूत अधिकार तथा आफ्नो भविष्यबारे निर्णय लिने अवसरबाट वञ्चित मात्र गराएको छैन, बालिकाको सन्दर्भमा थुप्रै अधिकार उल्लङ्घनको शृङ्खला सिर्जना गरेर दुरगामी दुष्चक्रमा पारिरहेको छ। बालविवाहका कारण वैवाहिक जीवन दिगो नहुने, परिपक्व नभई सन्तान जन्माउँदा विभिन्न स्वास्थ्य जटिलता देखिने, लैङ्गिक हिंसा, यौनहिंसा, बालश्रम, बेचबिखनको जोखिममा बालिका पर्ने जस्ता समस्या आउछन्। कम उमेरमा बच्चा जन्माउँदा गर्भ तथा सुत्केरी अवस्थामा विभिन्न जटिलतादेखि मृत्युसम्मका घटना निम्तिएका छन्। नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०२२ का अनुसार, १५ देखि १९ वर्षको उमेरमा १४ प्रतिशत किशोरी गर्भवती भएको र तीमध्ये १० प्रतिशतले जीवित जन्म दिए भने दुई प्रतिशतको गर्भावस्थामै बच्चा मृत्यु भएको छ।

यस्तै, छोरालाई खर्चिलो निजी विद्यालयमा पढाइँदा छोरीलाई भने सरकारी विद्यालयमा पठाउने, बीचमै पढाइ छुटाउने वा विद्यालय नै नपठाउने प्रवृत्ति देखिन्छ। दुर्गम गाउँहरूमा छोराको शिक्षामा गरिने खर्चको तुलनामा छोरीलाई २० प्रतिशत कम हुने एशियाली विकास बैङ्कले नेपालको शैक्षिक खर्चमा लैङ्गिक विभेदबारे गरेको अध्ययन (सन् २०१८) ले देखाएको छ।

बालिकालाई मूल्यहीन मानिने समाजमा तिनै बालिका तथा किशोरीलाई मोलभाउ गरेर बेच्ने अमानवीय कृत्य हुँदै आएको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको मानव बेचबिखन सम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०७९ का अनुसार, उक्त वर्ष मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारबाट पीडित तथा प्रभावितमध्य बालिका ३६.१ प्रतिशत छन्। यसमा बालकको तथ्याङ्क शून्य छ। नेपाल प्रहरीको पछिल्लो पाँच वर्षको (२०७४-२०७९) तथ्याङ्कले ४५२ जना बालिका बेचबिखनमा परेको देखाएको छ।

बालिकालाई परिवारले नै बोझ र दोस्रो दर्जाको व्यवहार गरेकै कारण असुरक्षा बढेको। विश्वव्यापी मानव विकास सूचकाङ्क प्रतिवेदन (सन् २०२१/२२) अनुसार, नेपालमा पुरुषको मानव विकास सूचकाङ्क ०.६१२ हुँदा महिलाको ०.५४९ छ। यसले शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्य अवसर पुरुषले बढी पाएको र महिला वञ्चितिमा परेको देखाउँछ।

अहिलेसम्मको परिवर्तनले बालिकालाई विद्यालयसम्म त ल्यायो तर विधालयमा टिकाइरहन र गुणस्तरीय शिक्षाबाट शिक्षित बनाउन नसकेको देखिन्छ। बालिकाहरूको सानो कक्षामा भर्नादर राम्रो देखिए पनि कक्षा उक्लिँदै जाँदा खस्किएको देखिन्छ। बालिका माथि हुने सबै प्रकारका असमानता, विभेद र हिंसा अन्त्यका लागि शिक्षामा बालिकाहरूको पहुँच एकदमै जरुरी छ। शिक्षाले सचेतता तथा सशक्तिकरण ल्याउने अनि त्यसले आवाज र अधिकारतिर उन्मुख गराउने भएकाले बालिका शिक्षाको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ।

हाम्रो समाजमा छोरीले हदैसम्मको हेपाइ र बेवास्ता भोग्दै आएका छन्। घरबाट हुने हेलाहोचो र भेदभाव, घरायसी कामको भारी, शिक्षाको अवसरबाट वञ्चितीकरण बालिकाहरूले बेहोर्दै आएका साझा समस्या हुन्। बालविवाह, किशोरी आमा र यसबाट हुने जोखिम र बालिकामाथिको प्रताडना अन्त्य गर्न चेतनास्तर बढाउनेसँगै सशक्तिकरणका बृहत् कार्यक्रमको आवश्यकता छ। किशोरी आमाको सङ्ख्या सबैभन्दा धेरै कर्णाली र मधेश प्रदेशमा रहेको तथ्याङ्कले यो क्षेत्र अशिक्षा, गरीबी, जनचेतनाको कमीबाट ग्रसित रहेको पक्षलाई इंगित गर्दछ। किशोरीको स्वास्थ्य, सुरक्षा तथा शिक्षा क्षेत्रमा सरकारले पहिलेभन्दा प्रभावकारी र परिणाममुखी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु अपरिहार्य भैसकेको देखिन्छ।

कार्यक्रम सञ्चालनको क्रममा देखिएका मूलभूत समस्याः

कर्णाली प्रदेशमा छोरीको बालबिवाह तथा माध्यमिक शिक्षा पुरा नगर्ने जस्ता बालिकाका प्रमुख समस्या निर्मुल पार्ने अभियानलाई सघाउ पुऱ्याउन बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रम आ.व.२०७६/०७७ बाट लागु गरिएको हो। छोरीको बालबिवाह रोक्ने र छोरीलाई कम्तिमा माध्यमिक शिक्षा पुरा गराउने यस कार्यक्रमको मूलभूत उद्देश्य रहेको छ। मिति २०७६/०४/०१ गतेपछि जन्मेका छोरी यस कार्यक्रममा समेटिन्छन्। दुई आर्थिक वर्षसम्म छोरीहरूको खातामा कार्यक्रममा तोकिए अनुसार बजेट रकम जम्मा भएको थियो। तर पछिल्लो दुई आर्थिक वर्षदेखि छोरीहरूको बैङ्क खातामा बजेट रकम जम्मा हुन सकेको छैन। बार्षिक स्वीकृत कार्यक्रम अन्तर्गत यसका लागि बजेट बिनियोजन हुने गरेको तर खातामा बजेट रकम जम्मा हुन नसकी बजेट नै फ्रिज गईरहेको अवस्था देखिन्छ। खातामा बजेट रकम जम्मा हुन नसक्नुमा राजनीतिक तथा प्रशासनिक स्तरमा कार्यक्रमका लागि दिर्घकालीन रुपमा बजेट उपलब्धता हुन सक्छ वा सक्दैन भन्ने बिषयमा संसय पैदा हुनु प्रमुख हो। यस क्रममा प्रदेशको राजनीतिक नेतृत्वले यस कार्यक्रमका सन्दर्भमा दुईवटा प्रमुख मुद्दा वा कारणको समाधान खोजेको देखिन्छ। उक्त कारणहरूमध्ये छोरी खाताको बजेट रकम अनुत्पादक भएर बैङ्कमा राखिएको छ भन्ने प्रमुख आरोप रहेको छ। यद्यपि बैङ्कले खाता बाहकलाई ब्याज प्रदान गरेको हुन्छ र उक्त रकम कहीं न कहीं लगानी गरेको हुन्छ। तर प्रदेश सरकारका राजनीतिक नेतृत्वमा यो कार्यक्रमको रकम बैङ्क खातामा आईडल वा अनुत्पादक भएर बस्यो भन्ने मुलभुत प्रश्न उठिरहेको देखिन्छ। यस अर्थमा राजनीतिक नेतृत्वस्तरमा पूँजीको बित्तीय क्षेत्रमा हुने परिचालन प्रणालीबारे आफ्नै खालको संकुचित बुझाई रहेको देखिन्छ। यस अर्थमा यो ठुलो बजेट रकम प्रदेश सरकारको प्रत्यक्ष पहिचानको उत्पादनमुलक क्षेत्रमा परिचालन गर्नुपर्दछ भन्ने राजनीतिक नेतृत्वको चाहना रहेको देखिन्छ। यस सन्दर्भमा सिर्जनात्मक प्रकारको कार्यक्रम अवधारणा ल्याउनु र लागु गरिनु आवश्यक छ। कार्यक्रम बन्द पनि गर्न नसक्ने र समुचित रुपमा सञ्चालन गर्न पनि नसक्ने अवस्था आउनु दुःखद हो।

छोरीहरूको खातामा जाने बजेट रकमको आकार बर्षेनी अङ्कगणितीय रुपमा बढ्दै जाने र भबिष्यमा कुनै बेला प्रदेश सरकारको आफ्नो अधिकांश बजेट यसै क्षेत्रमा जम्मा वा परिचालन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्ने आशंका प्रायः सरोकारवालामा रहेको देखिन्छ। यस कार्यक्रमको लागि सरकारले ठुलो आकारको बजेट परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ। के प्रदेश सरकारले उक्त बजेट दायित्व नियमित रुपमा बहन गर्न सक्दछ ? यसका लागि आत्मनिर्भर तौरतरिका के के हुन सक्दछन् ? उपर्युक्त मूलभुत मुद्दा वा कारणहरूको समाधान गर्दै बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रमलाई समसामयिक रुपमा परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गर्न उपर्युक्त हुने देखिएको छ।

३. कार्यक्रममा गरिने परिमार्जनको मूलभूत पक्षहरू

आ.व. २०७६/०७७ देखि लागु गरिएको बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रममा समसामयिक परिवर्तन गर्न आवश्यक देखिएको छ। दिगोपन तथा आत्मनिर्भरताको पक्षलाई समेत आत्मसाथ गर्दै कार्यक्रममा परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिएको छ। कार्यक्रममा हुने परिमार्जनको कारण छोरीले प्राप्त गर्ने बजेट सुनिश्चित हुनेछ र कार्यक्रम प्रति आमजनताको बिश्वासमा बृद्धि हुनेछ।

कार्यक्रम परिमार्जनबाट मूलतः छोरीको नाममा जम्मा भएको रकम उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन हुने, उत्पादनमूलक क्षेत्रबाट आर्थिक कृयाकलापमा बृद्धि भई थप रोजगारी सिर्जना हुने तथा कार्यक्रम क्रमशः आत्मनिर्भर भई प्रदेश सरकारको आर्थिक भार कम हुँदै जानेछ। कार्यक्रममा गरिने परिमार्जनले छोरी कार्यक्रमको लागि लगानी श्रोत जुट्नेछ। कार्यक्रममा हुने परिमार्जनका कारण कार्यक्रम आत्मनिर्भर हुनेछ र प्रदेशको आर्थिक दायित्व क्रमशः घट्दै जानेछ। प्रदेशका रणनीतिक महत्वका ठुला आयोजनामा लगानी गर्न नियमित आर्थिक श्रोत जुट्नेछ। कार्यक्रमका कारण प्रदेशमा महत्वपूर्ण आयोजनाहरू सम्पन्न गर्न सहयोग पुग्नेछ र सरकारको आयश्रोत बृद्धि हुनेछ।

कार्यक्रम कार्यान्वयनको बिगतको अभ्यासलाई हेर्दा कर्णाली प्रदेशमा स्थायी बसोबास गरेका परिवारको बि.सं. २०७६।०४।०१ गतेदेखि यता जन्मिएका एक दम्पतिका दुई छोरीहरू कार्यक्रममा समेटिएको छ। कार्यक्रम परिमार्जनको क्रममा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहमा स्थायी रुपमा कार्यरत कर्मचारीका छोरी, शिक्षा सेवा अन्तर्गत कार्यरत स्थायी शिक्षक र विद्यालयमा कार्यरत स्थायी कर्मचारीका छोरी तथा सरकारी राज्यकोषबाट तलव भत्ता वा पेन्सन प्राप्त गर्ने पदाधिकारी वा कर्मचारीका छोरीलाई कार्यक्रममा नसमेट्ने मापदण्ड राख्नुपर्ने सुझावहरू समेत प्राप्त भई रहेको छ। पारिवारिक सक्षमताको आधारमा छोरीहरूको सशक्तिकरण, शिक्षा तथा विकासमा लगानी गर्न सक्ने आर्थिक तथा शैक्षिक रुपमा सबल परिवारलाई यस कार्यक्रममा सकारात्मक बिभेद गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। बैङ्क खाता छोरीको सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रममा हुने परिमार्जनले थप बिषय क्षेत्रमा समेत प्रभाव पार्ने भएकाले नाममा समेत संशोधन गरी **छोरी समृद्धि कार्यक्रम** नामाकरण उपयुक्त हुने समेत देखिन्छ।

४. कार्यक्रमको आधारभूत प्रारुप, कार्य प्रकृया तथा प्रणाली

(८.१) **कार्यक्रमको आधारभूत प्रारुपः**

(क) यस कार्यक्रमप्रति जनप्रतिनिधि अर्थात कर्णाली प्रदेश सभाको सामुहिक स्वामित्व, अपनत्व प्राप्त गर्न तथा कार्यक्रमलाई दिगो एवम् व्यवस्थित रुपमा सञ्चालन गर्नका लागि **छोरी समृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन तथा व्यवस्थापन ऐन तथा नियमावली** निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नु पर्नेछ।

(ख) **छोरी समृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन तथा व्यवस्थापन ऐन तथा नियमावली**मा मुख्यतः निम्न बिषयहरू रहनेछन्।

(१) कार्यक्रममा सहभागी हुने छोरीहरूको नाममा कर्णाली प्रदेश सरकारले प्रतिज्ञा सहितको एक प्रमाण पत्र जारी गर्नेछ। उक्त प्रमाण पत्रमा छोरीले पाउने रकमको अङ्क, उक्त रकम पाउने मिति र उक्त रकम प्राप्त गर्न पुरा गर्नुपर्ने शर्त तथा प्रकृया उल्लेख भएको हुनेछ।

(२) कार्यक्रममा सहभागी भई छोरीले प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नको लागि पुरा गर्नुपर्ने आवश्यक शर्त तथा प्रकृयाहरूका बिषयहरू ऐनमा समेटिएको हुनेछ।

(३) कर्णाली प्रदेश सरकारले आर्थिक मामिला तथा योजना अन्त्रालय अन्तर्गत छोरी समृद्धि कोषको नाममा एक कोष स्थापना गर्नेछ र यो कोषमा छोरी समृद्धि कार्यक्रम अन्तर्गत प्रमाणपत्र जारी भएको आधारमा सिर्जना भएको दायित्व बराबरको बजेट रकम प्रत्येक वर्ष जम्मा गरिएको हुनु पर्नेछ।

(४) छोरी समृद्धि कोषमा रहेको रकमलाई प्रदेश सरकारले लगानी आधार (छोरीहरूलाई भबिश्यमा भुक्तानी गर्न प्रतिज्ञा गरिएको रकमको दर भन्दा कम्तीमा दोब्बर प्रतिफल दर) तथा प्रकृया पुरा गरी बिशेषतः रणनीतिक महत्व र उच्च प्रतिफल दिने बिषय क्षेत्रका आयोजनामा लगानी गर्नेछ जस्तैः बहुउद्देश्यीय जलाशय, जलबिद्युत, केबलकार, तार प्रणाली यातायात वा पोड-वे, उत्खनन् तथा घाटगद्दी गरेर बढाबढमा बिक्री गरिने प्राकृतिक श्रोत साधनमा आधारित उद्यम वा उद्योग आदि।

(५) लगानी हुन नसकी बाँकी रहेको बजेट रकम कोषको नाममा कम्तिमा छोरीहरूलाई प्रतिज्ञा गरिएको भन्दा धेरै प्रतिफल दरमा आय प्राप्त हुने शर्तमा बैङ्कमा मुद्दति खातामा जम्मा गरेर राख्न सकिने।

(६) छोरीहरूको सुरक्षाको लागि बिभिन्न बीमा योजनामा सहभागी गराउन आवश्यक थप नीति, कार्यक्रम तथा बजेट ब्यवस्थाको बिषयहरू।

(ग) छोरी समृद्धि कोषबाट लगानी भई प्राप्त भएको प्रतिफल रकम मध्ये कोषमा जम्मा गर्नुपर्ने रकमको आकार वा परिमाण तथा सो रकम जम्मा गर्नुपर्ने अवस्थाका बिषयहरू।

(घ) बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रममा आवद्ध भईसकेका छोरीको हकमा उनीहरूको नाममा बैङ्क खातामा जम्मा भएको रकम घटाई बाँकी हुन आउने रकम अङ्क तथा बैङ्कमा खाता खोलिएको मितिलाई शुरुवात अवधिको रुपमा उल्लेख गरी प्रतिज्ञा प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने बिषयहरू।

(ङ) बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रम मार्फत बैङ्कमा खाता खोलिएका तर रकम जम्मा हुन नसकेका छोरीको हकमा बैङ्क खाता खोलिएको मितिदेखि कार्यक्रममा आवद्ध भएको आधारमा तोकिएको एकमुष्ट रकम अङ्क उल्लेख गरेर प्रतिज्ञा प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने बिषयहरू।

(च) बैङ्क खाता खोल्न र सो खाता सञ्चालनको लागि प्रदेश सरकार र बैङ्कहरू बीच बिगतमा भएको सम्झौता भङ्ग हुने र उक्त खातामा जम्मा भएको रकममा खातावाला छोरीको हक लाग्ने एवम् छोरीले माग गरेको बखत उक्त रकम उपलब्ध गराउनु पर्ने बिषयहरू।

(छ) छोरी समृद्धि कोषमा जम्मा भएको रकमको आकार, सिर्जना भएको दायित्व रकमको आकार र कार्यक्रमबाट छोरीहरूको अवस्थामा परेको प्रभावको मूल्याङ्कन गरी कार्यक्रमको समयावधी थप वा अन्त वा निरन्तरता गर्ने वा नगर्ने बिषयमा कार्यक्रमको आवश्यकता, प्रभावकारिता तथा औचित्यका आधारमा प्रदेश सरकारबाट प्रस्ताव पेश गर्ने तथा प्रदेश सभाले निर्णय गर्ने प्रकृया तथा कार्यबिधिगत बिषयहरू।

(झ) कार्यक्रमबाट लाभान्वितहरूमा सरकारप्रतिको बिश्वास भरोसा बढ्ने बढाउने बिषय, बजेट रकम उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन र प्रतिफल प्राप्तिमा आश्वस्त गराउने बिषय, कोषमा रहेको बजेट तथा कोष अन्तर्गत लाभान्वित वा सरोकारवालाको अभिलेखमा सुपरीवेक्षण एवम् निगरानी गर्ने तथा सामुहिक आयबृद्धिमा सहयोग पुग्ने बिषयहरू।

(ञ) कार्यक्रमलाई पारदर्शी, जबाफदेही, उत्तरदायी, जिम्मेवार तथा नतिजामा आधारित जरिवाना एवम् प्रोत्साहनमा आबद्ध गराउने बिषयहरू।

(८.२) **कार्यक्रम कार्यप्रक्रिया तथा प्रणालीः**

(क) छोरीको जन्म पश्चात ३५ दिनभित्र जन्म दर्ता गरी छोरी समृद्धि कार्यक्रममा आवद्धताका लागि सम्बन्धित स्थानीय तहमा अभिभावक वा संरक्षकले निवेदन दिने।

(ख) स्थानीय तहले निवेदन प्राप्त भएको १ महिनाभित्र पालिकाको सिफारिस सहित जिल्लास्तरमा सामाजिक विकास कार्यालयमा निवेदकहरूको बिवरण पेश गर्ने।

(ग) सामाजिक विकास कार्यालयले स्थानीय तह मार्फत पेश भएका निवेदनहरू सङ्कलन गरी निवेदन साथ पेश भएका कागजातको इ-कपी सफ्टवेयरमा अपलोड वा

अभिलेख गरी १ महिना भित्र निवेदन दिनेको नाममा प्रदेश सरकारको प्रतिबद्धता सहितको प्रमाण पत्र जारी गरी सम्बन्धित स्थानीय तहमा पठाउनु पर्ने।

(घ) सामाजिक विकास कार्यालयले जारी गरेको प्रमाण पत्र स्थानीय तहले निवेदकलाई बुझाउनु पर्ने वा पोर्टल सिस्टमबाट आफै सिर्जना हुने।

(ङ) निवेदकले प्राप्त गरेको सो प्रमाण पत्र सुरक्षित साथ राख्ने र प्रमाणपत्रमा उल्लेखित बिवरण, प्रकृया तथा शर्त अनुसार समयावधी सकिए पछि भुक्तानी लिन सक्ने।

(च) निवेदन दिने, प्रमाणपत्र जारी गर्ने वा हुने तथा छोरी समृद्धि कार्यक्रमसंग सम्बन्धित अभिलेखहरू सूचना प्रबिधिमा आधारित आधिकारिक पोर्टल वा प्रणाली विकास गरी सोही मार्फत उपयोग वा कार्यान्वयनमा ल्याउने।

(८.३) **कार्यक्रमको आर्थिक सहायता प्राप्त गर्ने तरिकाः**

(१) प्रदेश सरकारको प्रतिज्ञा सहितको प्रमाणपत्रमा तोकिएको समयावधी सकिए पश्चात निवेदक वा संरक्षक र प्रमाणपत्र धारक छोरीको संयुक्त हस्ताक्षर भएको सक्कलै प्रमाणपत्र सहित रकम भुक्तानीका लागि सम्बन्धित स्थानीय तहमा भौतिक रुपमा वा पोर्टल प्रणाली मार्फत निवेदन दिने।

(२) निवेदन प्राप्त भएपछि स्थानीय तहले प्रमाणपत्र प्रदान गर्दा राखिएका वा प्रमाणपत्रमा उल्लेख गरिएका शर्त तथा प्रकृया पुरा भएको भएमा स्थानीय तहको सिफारिस सहित निवेदकहरूको विवरण सामाजिक विकास कार्यालयमा पेश गर्ने वा पोर्टल प्रणाली मार्फत अपलोड गर्ने वा पठाउने।

(३) सम्पुर्ण प्रक्रिया र शर्त पुरा भएको अवस्थामा निवेदकलाई प्रमाणपत्रमा उल्लेखित वा तोकिएको रकम सामाजिक विकास कार्यालयले निज छोरीको बैङ्क खातामा पठाउने वा बैङ्क चेक मार्फत भुक्तानी गर्ने।

(४) कार्यक्रममा आवद्ध भएको छोरीको रकम भुक्तानी हुनु अगावै मृत्यु भएमा संरक्षकले प्रमाणपत्रमा अंकित रकमको आधा रकम भुक्तानी पाउने।

(५) कार्यक्रममा आवद्ध भएको छोरीको लागि कार्यक्रमबाट बीमा गरिएको हकमा बीमा योजना अनुसार सेवा सुविधा समेत भुक्तानी हुने ब्यवस्था गर्ने।

(८.४) कार्यक्रममा आबद्धताकालागि जन्मदर्ता प्रमाणपत्र, संरक्षक वा अभिभावक आमा वा बाबुको नागरिकता तथा पासपोर्ट साईजको फोटो, आमा र बावु बीचको विवाह दर्ता, छोरीको पासपोर्ट साइजको फोटो तथा छोरीका परिवार हाल सम्बन्धित स्थानीय तहमा स्थायी बसोबास गरिरहेको खुल्ने विवरण जस्ता कागजात आवश्यक पर्ने ब्यवस्था गर्ने।

(८.५) रकम प्राप्तिका लागि सामाजिक विकास कार्यालयले जारी गरेको बालिका समृद्धि योजनामा आवद्ध रहेको प्रमाण पत्र, छोरीको नागरिकताको प्रमाणपत्रको फोटोकपी, छोरी अविवाहित रहेको प्रमाणपत्र वा सिफारिस, माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण गरेको प्रमाणपत्रको फोटोकपी,

कुनै किसिमको लैङ्गिक हिंसा तथा जातीय विभेद नगरेको एवम् छाउपडीजन्य गतिविधिलाई प्रोत्साहन नगरेको स्वघोषणा सम्बन्धी आवश्यक सिफारिस कागजात।

(८.५) २० वर्ष उमेर नपुगी विवाह गरेमा, माध्यमिक शिक्षा उतिर्ण नगरेमा, लैङ्गिक हिंसा वा जातीय विभेदजन्य कार्य गरेको प्रमाणित भएमा, छाउपडीजन्य गतिविधिलाई बढावा दिएको प्रमाणित भएमा कार्यक्रमको सहायता रकम प्राप्त हुनेछैन।

५. कार्यक्रममा समेटिने लाभग्राहीको अनुमानित सङ्ख्याको बिश्लेषण गर्दा कर्णाली प्रदेशभित्र शिशुजन्म अवस्था हेर्दा एक बर्षको अवधिमा कुल ३१,३२३ शिशुको जन्म भएको देखिन्छ। जसमा १६,३११ जना अर्थात ५२.१% छोराको जन्म भएको तथा १५,०१२ जना अर्थात ४७.९% छोरीको जन्म भएको देखिन्छ। (स्रोत राष्ट्रिय जनगणना, २०७८) यस विवरणलाइ हेर्दा बार्षिक १५,००० भन्दा बढी संख्याका छोरीका लागि दायित्व सिर्जना हुनेछ। तर सकारात्मक बिभेद नीति अपनाउदा सङ्ख्या घट्ने देखिन्छ।

६. बजेट व्यवस्थापन तथा अन्य समन्वय सहकार्यः

(१) प्रदेश सरकारले आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय अन्तर्गत छोरी समृद्धि, नामको एक कोष स्थापना गरी बार्षिक रुपमा प्रमाणपत्र जारी भएको कुल संख्याको आधारमा एकमुष्ट बजेट रकम उक्त कोषमा राख्नु पर्नेछ।

(२) यस कोषमा विकास साझेदार गैरसरकारी संघसंस्थाले समेत रकम जम्मा गरी प्रदेश सरकारसंग साझेदारी गर्न सक्नेछन्।

(३) स्वदेशी तथा बिदेशी व्यक्ति, संघसंस्थाबाट प्रचलित कानून बमोजिम यस कोषमा सहायता रकम जम्मा गर्न सक्नेछन्।

(४) प्रदेश सरकारमा सिर्जना हुने आर्थिक भारलाई क्रमश कम गर्नको लागि यस कोषमा रहेको रकमबाट तोकिएको प्रतिफल दर नघट्ने गरी प्रचलित कानून बमोजिम कोषको निश्चित रकम लाभ लागत बिश्लेषण गरी नाफामुलक क्षेत्रका परियोजना वा आयोजना वा उर्जा कम्पनी वा सहकारीमा शेयरका रुपमा लगानी गर्न सकिनेछ।

(५) कार्यक्रममा गैरसरकारी संघसंस्था तथा विकास साझेदारहरूसंग आवश्यकता अनुसार समन्वय तथा सहकार्य गर्न सकिनेछ।

(६) नेपाल सरकार एवम् सम्बन्धित स्थानीय तहले कार्यक्रममा सहकार्य तथा साझेदारी गर्न सक्नेछन्।

७. संस्थागत संरचना तथा निकाय

बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रममा बिगतदेखि हालसम्म संलग्न संरचना तथा निकायहरूलाई नै आगामी दिनमा उपयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ। अनुभव तथा संस्थागत जिम्मेवारीका

दृष्टिकोणले यो प्रभावकारी हुने देखिन्छ। कार्यक्रमलाई प्रदेशको बिशेष कार्यक्रमको रुपमा समावेश गर्नु पर्दछ। मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, सामाजिक विकास मन्त्रालय, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयले प्रदेश तहमा कार्यक्रमको नीतिगत नेतृत्व लिन उपयुक्त हुन्छ। जिल्लास्तरमा सामाजिक विकास कार्यालय तथा शिक्षा विकास निर्देशनालयको भूमिका रहनेछ। स्थानीय तहमा गाँउ तथा नगरपालिकाको महिला बालबालिका शाखाबाट कार्यक्रम कार्यान्वयन हुनेछ। कार्यक्रमको संयोजन, ब्यवस्थापन, समन्वय, सहकार्य, सहजीकरण, अनुगमन मूल्याङ्कन तथा प्रतिवेदनको व्यवस्था मिलाइनेछ। कार्यक्रममा संलग्न हुने संरचना तथा निकायको भूमिका तथा कार्य बिवरण स्पष्ट रुपमा उल्लेख गर्नुपर्ने हुन्छ। नीतिगत, ब्यवस्थापन र कार्यान्वयन तहमा कुन कुन निकाय रहने र उनीहरूको भूमिका के हुने बिषयलाई कानूनतः स्पष्ट पार्नु पर्नेछ। यसबाट दोहोरो पर्ने, रोकिने एवम् कार्यक्रमको प्रभावकारितामा बृद्धि हुँदै जानेछ। कार्यक्रमको सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा स्पष्ट कार्यजिम्मेवारीको ब्यवस्था गरी नियमित रुपमा समीक्षा गर्दै कार्यक्रमलाई समसामयिक बनाउनु पर्नेछ।

८. कार्यक्रमको मूलभूत खाकाः

छोरी समृद्धि कार्यक्रमको संरचनागत खाका देहाय अनुसार हुनेछ।

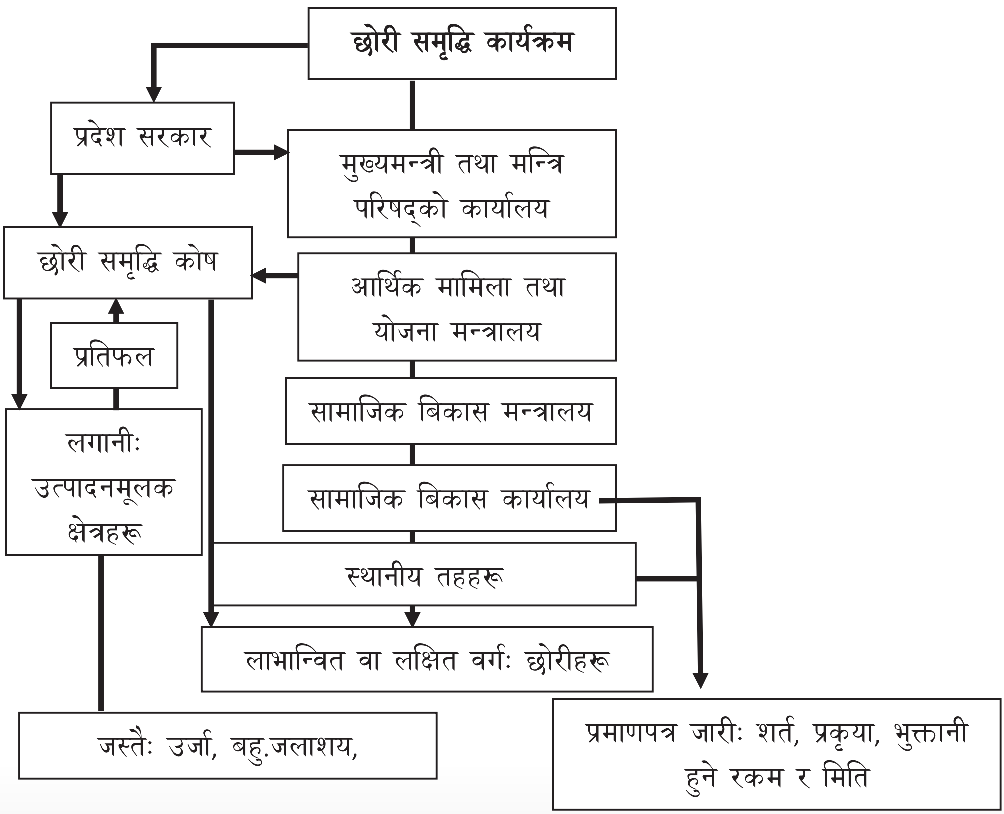

९. निष्कर्षः

छोरीहरूको समृद्धिको लागि आत्मनिर्भर एवम् दिगो अवधारणाको कार्यक्रम सञ्चालन उपयुक्त हुन्छ। छोरी समृद्धि कार्यक्रमको रुपमा नाम र प्रणालीमा समसामयिक परिमार्जन गर्नु पर्दछ। प्रदेश सभाबाट पारित ऐनद्वारा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा कार्यक्रमले सबै राजनीतिक पक्षको अपनत्व प्राप्त गर्नेछ। छोरी खातामा जाने बजेट अनुत्पादक भयो भन्ने आवाज बढी पेचिलो बनिरहेको पृष्ठभूमिमा परिमार्जित अवधारणा अनुसार कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा नियमित रुपमा लगानी बृद्धि हुनेछ। प्रदेशको रणनीतिक महत्वका योजना तथा छोरी समृद्धि कार्यक्रमको लागि आत्मनिर्भर रुपमा लगानी श्रोत जुट्ने अवस्था आउनेछ। परिमार्जित अवधारणा अनुसार प्रदेशले बिभिन्न जस्तैः बिभिन्न जलबिद्युत आयोजना, बहुउद्देश्यीय जलाशय, ठुलो आकारका कोल्ड स्टोर, तार प्रबिधिका पोड-वे यातायात सेवा, केबलकार जस्ता आयबृद्धि तथा रोजगारी सिर्जना हुने आयोजना सञ्चालन गर्न सम्भव हुनेछ। छोरीहरूले पनि सरकारको तर्फबाट प्रतिज्ञा गरिएको प्रमाणपत्र प्राप्त गर्नेछन् र उनीहरू कार्यक्रमप्रति बिश्वस्त हुनेछन्। प्रमाणपत्रमा उल्लेखित शर्तको आधारमा बालबिवाह रोक्न तथा आधारभूत शिक्षा हासिल गर्ने आधार प्राप्त हुनेछ। प्रदेश सरकारको लागि कार्यक्रम बोझिलो हुनेछैन। कार्यक्रमले प्रदेश सरकारको लागि आयबृद्धि तथा छोरी समृद्धि कार्यक्रमको दायित्व बहन गर्न सहयोग पुग्नेछ। कार्यक्रमको लागि भरपर्दो श्रोत प्राप्त हुने अवस्था सिर्जना हुनेछ। यसर्थ बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रमलाई सिर्जनशील रुपमा कार्यान्वयन गर्न सकिएमा सबै दृष्टिकोणबाट प्रभावकारी हुनेछ। यसले कर्णाली प्रदेश तथा छोरीहरूको समृद्धिका लागि महत्वपुर्ण आधार प्रदान गर्नेछ।

सन्दर्भ सामग्रीः

- मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४
- दिगो विकास लक्ष्य
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको प्रतिवेदनहरू
- एशियाली विकास बैङ्कले नेपालको शैक्षिक खर्चमा लैङ्गिक विभेदबारे गरेको अध्ययन (सन् २०१८)
- कर्णाली प्रदेश सरकारको नीति तथा कार्यक्रमहरू एवम् बार्षिक बजेट
- बैङ्क खाता छोरीको, सुरक्षा जीवनभरीको कार्यक्रम सञ्चालन कार्यबिधि
- कार्यक्रम सम्बन्धी अन्तरकृया कार्यक्रममा उठेका सवालहरू
- निर्देशक समितिमा उठेका बिषयहरू
- स्थानीय तहका सम्बन्धित शाखाबाट उठाईएका बिषयहरू
- बित्तीय बिश्लेषण तथा सिर्जनशील बिषयहरू

कर्णाली प्रदेशमा विपद्को अवस्था र यसको व्यवस्थापनमा प्रदेश सरकारको भूमिका

- ध्रुव घिमिरे

सचिव, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश

१. विषय प्रवेश

कर्णाली प्रदेश विपद् जोखिमको दृष्टिले उच्च जोखिममा रहेको प्रदेश हो । यस प्रदेशको विपद्बाट हुने मानवीय क्षति राष्ट्रिय औसतभन्दा उच्च रहेको छ। नेपालको विपद्बाट हुने मृत्युदर प्रति लाख जनसङ्ख्यामा वार्षिक औसत १.७ जना छ[१] भने कर्णाली प्रदेशको प्रति लाख जनसङ्ख्यामा विपद्बाट हुने वार्षिक मृत्युदर ५ जना हुन आउँछ। प्रदेशको गरिवी र विकासमा पछाडि परेको सूचकाङ्कले विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनको कमजोर क्षमतालाई प्रतिबिम्वित गर्दछ। यस प्रदेशमा बाढीबाट सबैभन्दा बढी आर्थिक क्षति हुने गरेको देखिएको छ। दोस्रोमा आगलागीबाट, तेस्रोमा पहिरोबाट र त्यसपछि चटयाङ, हावाहुरी र महामारीबाट धेरै आर्थिक क्षति हुने गरेको देखिन्छ । शिक्षा र चेतनाको न्यून अवस्था तथा विपद् सूचना र आपत्कालीन सेवामा अपर्याप्त पूर्वाधार र समुदायको कमजोर पहुँचले प्रदेशको विपद् संवेदनशीलता र व्यवस्थापनको कमजोर क्षमतालाई देखाउँछ। परिणामस्वरुप यस प्रदेशले विपद्बाट राष्ट्रिय औसतभन्दा उच्च क्षति व्यहोर्नु परिरहेको छ।

२. अन्तराष्ट्रिय परिवेश

विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्वन्धमा अन्तराष्ट्रिय रुपमा समेत विभिन्न सम्मेलन आयोजना गरी विपद्को रोकथाम, न्यूनीकरण र व्यवस्थापनका लागि विभिन्न रणनीति, कार्ययोजना तथा कार्यढाँचाहरू विकास भएका छन्। सन् १९९४ मेमा जापानको योक्लोहामामा विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी पहिलो विश्व सम्मेलन सम्पन्न भयो। उक्त सम्मेलनले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सूचना सङ्कलन, प्रचारप्रसार र उपयोगको लागि प्रविधिको आदानप्रदान, संस्थागत विकास, अन्तराष्ट्रिय सहायता परिचालन लगायतका प्रतिवद्धता व्यक्त गर्‍यो। सन् २००५ मा जापानको ह्योगोमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी दोस्रो विश्व सम्मेलन सम्पन्न भयो। उक्त सम्मेलनले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि ह्योगो कार्यढाँचा २००५-२०१५ पारित गर्‍यो। यसैगरी सन् २०१५ मा जापानको सेन्डाईमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी तेस्रो विश्व सम्मेलन सम्पन्न भयो। यस सम्मेलनले विश्वमा विपद्को कारणबाट हुने मानवीय, भौतिक तथा

[१] पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७ – २०८०/२०८१) आधारपत्र नेपाल सरकार राष्ट्रिय योजना आयोग

आर्थिक क्षतिलाई सन् २०३० सम्ममा उल्लेख्य रुपमा कमी ल्याउने उद्देश्यकासाथ सेन्डाई कार्यढाँचा २०१५-२०३० पारित गऱ्यो। यसैगरी दिगो विकास लक्ष्य २०१५-२०३० का १७ वटा लक्ष्यमध्ये १० वटा लक्ष्य र ६९ वटा मुख्य सूचक मध्ये २५ वटा सूचक विपद् जोखिम न्यूनीकरणसँग सम्बन्धित रहेका छन् ।

३. विपद् व्यवस्थापनको लागि विद्यमान नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था

३.१ नीतिगत व्यवस्था

नेपालको संविधान २०७२ को अनुसूची ७ मा प्राकृतिक तथा गैरप्राकृतिक विपद् उद्दार तथा राहत र पुनर्लाभ सम्बन्धी विषय संघ र प्रदेशको साझा अधिकार सूचीमा समेटिएको छ । अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको एकल अधिकार सूचीका २२ बुँदामध्ये एउटा बुँदा विपद् व्यवस्थापन रहेको छ। अनुसूची ९ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साझा सूचीमा विपद् व्यवस्थापनलाई राखिएको छ। यसरी नेपालको संविधानले विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषय तीनवटै तहको सरकारको साझा अधिकार क्षेत्रको रुपमा परिभाषित गरेको छ।

राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६ मा बाढी, पहिरो, हावाहुरी, डढेलो, खडेरी जस्ता जलवायुजन्य प्रकोपका कारण हरेक वर्ष ठूलो मात्रामा जनधनको क्षति भइरहेको पृष्ठभूमिमा जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरण गर्दै जलवायु उत्थानशील समाजको विकास गरी मूलुकको सामाजिक, आर्थिक सम्वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने लक्ष्य लिईएको छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५ मा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सेन्डाई कार्यढाँचा, ह्योगो कार्यढाँचा, दिगो विकासका लक्ष्यहरू लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता एवम् राष्ट्रिय आवश्यकता अनुरुप विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि मूल नीति तर्जुमाको आवश्यकता महसुस गरि विपद् जोखिमबाट सुरक्षित, जलवायु अनुकुलित तथा उत्थानशील राष्ट्रको निर्माण गर्दै दिगो विकासमा योगदान पुऱ्याउने दीर्घकालीन सोच लिईएको छ ।

त्यसैगरी विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सेन्डाई कार्यढाँचा २०१५ – २०३० अनुरुप विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीतिले तय गरेका उद्देश्य पूरा गर्न विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना, २०१८-२०३० तर्जुमा गरिएको छ । विपद् जोखिम पूर्वतयारी, प्रतिकार्य एवम् पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माण मार्फत विद्यमान विपद् जोखिम तथा क्षतिको न्यूनीकरण र नयाँ जोखिमको रोकथाम गर्नु रणनीतिक कार्ययोजनाको उद्देश्य रहेको छ । यसको साथै विपद् जोखिमबारे बुझाइमा एकरुपता कायम गर्ने, प्रदेश र स्थानीय तहमा विपद् जोखिम शासकीय पद्दतिको सुदृढीकरण, विपद् जोखिम न्यूनीकरण र उत्थानशीलता वृद्धिका लागि निजी एवम सार्वजनिक लगानी प्रवर्द्धन, विपद पूर्वतयारीको लागि सरोकारवाला बीचको समन्वय गर्ने यसको उद्देश्य रहेको छ।

पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७ – २०८०/८१) मा प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा जैविक विविधता संरक्षण र पर्यावरणीय सन्तुलनमा जोड दिइने, जलवायु परिवर्तन अनुकुलन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्ने रणनीति लिइने, विपद् व्यवस्थापनको पूर्वतयारी, उद्धार, राहत र पुनर्स्थापनाका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको संस्थागत र संरचनागत सुधार एवम् विकास प्रक्रियामा मूल प्रवाहीकरण गरिने उल्लेख छ ।

कर्णाली प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (२०७६/७७ – २०८०/८१)

कर्णाली प्रदेश विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन नियमावली, २०७६ मा प्रदेश विपद् व्यवस्थापन परिषद्को गठन, कार्यकारी समितिको गठन, प्रदेश विपद् व्यवस्थापन कोष सञ्चालन सम्बन्धी व्यवस्था लगायतका विषयलाई व्यवस्थित गरिएको छ ।

विपद् जोखिम विरुद्ध सामुहिक दुर्घटना बीमा कार्यक्रम संचालन कार्यविधि, २०७९ तर्जुमा गरी जोखिम हिस्सेदारीका लागि महत्वपूर्ण थालनी गरिएको छ । यो विपद्पश्चातको राहतका लागि हुने राज्यको खर्चलाई घटाउन र प्रभावितहरूलाई यथोचित सहायता उपलब्ध गराउन सहयोगी हुनेछ।

एकीकृत वस्ती विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७५ मा प्रदेश सरकारले कर्णाली प्रदेशका विभिन्न विकट क्षेत्रमा छरिएर रहेका बस्ती, बाढी, पहिरो लगायतका प्राकृतिक विपद्को उच्च जोखिममा रहेका र आफ्नो घर जग्गा नभएका व्यक्तिको संरक्षण, सशक्तिकरण तथा विकास गर्दै आधारभूत एवम् सुरक्षित आवास लगायतका प्रावधान कायम गरिएको छ ।

कर्णाली प्रदेशको नीति तथा कार्यक्रम २०८०/८१ मा स्थानीय तह, सुरक्षा निकाय, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संघसंस्था र निजी क्षेत्रसँगको समन्वय र सहकार्यमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि विपद् प्रतिकार्य योजना निर्माण, कार्यान्वयन र व्यवस्थापनको कार्यलाई प्रभावकारी वनाइने, विपद् संवेदनशील क्षेत्रमा विपद् सूचना प्रणालीको जडान तथा व्यवस्थापन गरी निगरानी केन्द्र स्थापना गरिने, जल तथा मौसम पूर्वानुमान तथा पूर्वसूचना प्रणालीलाई थप विश्वसनीय र भरपर्दो वनाइने, सम्पूर्ण कर्णालीवासी राष्ट्रसेवक र गैरसरकारी संघ संस्थामा कार्यरत कर्मचारीको सामूहिक विपद् जोखिम दुर्घटना वीमा कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिईने, दुर्गम पिछडिएका क्षेत्र तथा न्यून आय भएका नागरिकका लागि विपद्बाट पूर्ण क्षति भएका घरहरूको लागि लघु बीमा कार्यक्रम लागू गरिने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ।

कर्णाली प्रदेशको बजेट बक्तव्य २०७६/७७ मा विपद् व्यवस्थापनका कार्यक्रमलाई एकीकृत गरी जोखिम न्यूनीकरण तथा रोकथामका उपाय अवलम्वन गरिने, संघ सरकारसँगको सहकार्यमा विपद्को समयमा तत्काल उद्धार गर्न आवश्यक जनशक्तिको क्षमता विकास गरिने, विपद् पूर्वतयारी खोज, राहत तथा पुनस्थापनामा स्थानीय समुदायको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न स्वयंसेवी रुपमा सहभागी हुन युवाहरूलाई उत्प्रेरित गरिने, विपद् सम्वन्धी तथ्याङ्कहरू एकीकृत रुपमा संकलन गर्ने

प्रणालीको विकास गरिने, विकास साझेदारसँगको साझेदारी र समन्वयमा प्रदेशको विपद् जोखिम नक्साङ्कन गरिने, विपद् पूर्वसूचना प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न जानकारीमूलक सन्देश सम्प्रेषण गरी विपद्लाई प्रभावकारी रुपमा व्यवस्थापन गर्न प्रदेशका सवै सरकारी कार्यालयका साईनवोर्डमा जिपिएस लोकेशन राख्न पहल गरिने लगायतका व्यवस्था समावेश गरिएको छ ।

३.२ संस्थागत व्यवस्था

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन ऐन, २०७४ ले संविधानको भावना अनुसार विपद् व्यवस्थापनको संरचना निर्धारण गरेको छ । जसमा केन्द्रमा विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन परिषद् र कार्यकारी समिति, प्रदेशमा प्रदेश विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन परिषद् र कार्यकारी समिति, जिल्लामा जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समिति र स्थानीय तहमा स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समिति रहने व्यवस्था गरेको छ। ऐनको दफा १० मा विपद् जोखिम न्यूनीकरण र व्यवस्थापनको काम गर्न विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरण स्थायी संरचनाको रुपमा रहने व्यवस्था गरेको छ ।

त्यसैगरी राष्ट्रियस्तरमा राष्ट्रिय आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र, प्रदेशसस्तरमा प्रदेश आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र, जिल्लास्तरमा जिल्ला आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र र पालिकास्तरमा स्थानीय आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्र रहेका छन् । त्यसैगरी सुरक्षा निकायहरू, विषयगत मन्त्रालयहरू, विकास साझेदार र गैरसरकारी संघसंस्थाहरू, निजी क्षेत्र लगायतका संस्थाहरू विपद् व्यवस्थापनको कार्यमा क्रियाशील रहने गर्दछन्। तलको बार चार्टमा विपद् व्यवस्थापनमा संघ, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीयस्तरमा क्रियाशील संस्थागत व्यवस्थाको वारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

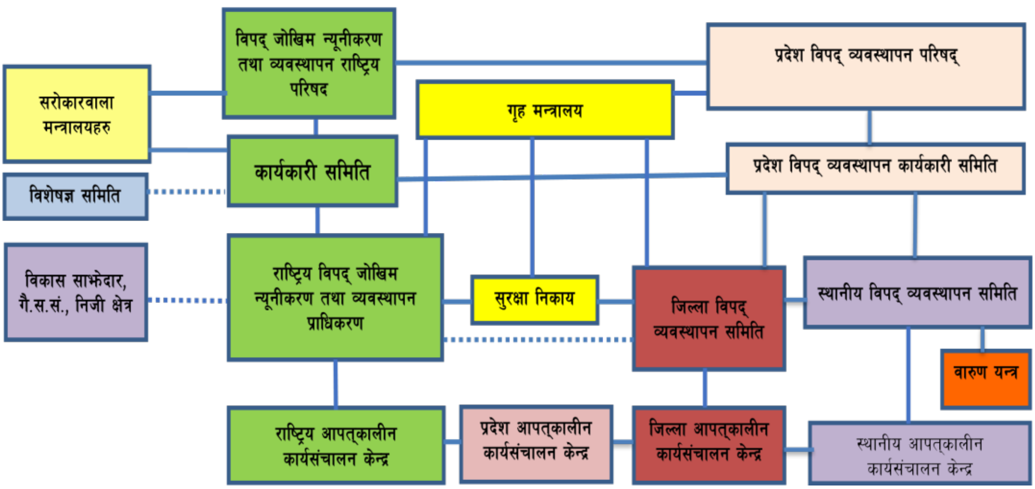

प्रदेशस्तरमा विपद् व्यवस्थापनको लागि विभिन्न विषयगत मन्त्रालय अन्तरगत विभिन्न क्लष्टरहरू रहेका छन्। सामाजिक विकास मन्त्रालय अन्तर्गत क) स्वास्थ्य तथा पोषण ख) शिक्षा र ग) संरक्षण

क्लष्टर रहेको छ। आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय अन्तर्गत क) खोज तथा उद्धार र ख) बन्दोबस्ती क्लष्टर रहेको छ। जलश्रोत तथा उर्जा विकास मन्त्रालय अन्तर्गत सरसफाइ क्लष्टर रहेको छ। भौतिक पूर्वाधार तथा शहरी विकास मन्त्रालय अन्तर्गत अस्थायी आवास क्लष्टर रहेको छ। उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गत शीघ्र पुनर्लाभ क्लष्टर रहेको छ । भूमि व्यवस्था तथा कृषि सहकारी मन्त्रालय अन्तर्गत खाद्य सुरक्षा क्लष्टर रहेको छ ।

४. कर्णाली प्रदेश प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (२०७६/७७–२०८०/८१) को हालसम्मको अवधिमा प्रदेश तहमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणको कार्यान्वयन अवस्था

४.१ नीतिगत उपलव्धी

- कर्णाली प्रदेशको विपद् पूर्व तयारी तथा प्रतिकार्य योजना र मनसुन पूर्व तयारी तथा प्रतिकार्य योजना २०७८ साल देखि तयार भई अद्यावधिक हुँदै आएको ।
- प्रदेशको विपद् सम्वन्धी तथ्याङ्कीय झलक प्रकाशन भएको तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरण प्रादेशिक नीति तथा रणनीतिक कार्ययोजना, २०२२-२०३० तयार भई कार्यान्वयनमा आएको ।
- विपद् जोखिम विरुद्ध सामुहिक दुर्घटना बीमा कार्यक्रम विगत ४ वर्षदेखि राष्ट्रिय बीमा कम्पनीसंगको समझदारीमा १७ लाख ७० हजार जनताको जीवन बीमा शुरु भई करिव ३६१ प्राकृतिक प्रकोपका कारण मृत्यु भएका मृतकका परिवारलाई २ लाखका दरले बीमा रकम उपलव्ध गराइएको ।
- जोखिम न्यूनीकरणका लागि पारिवारिक विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजना तयार भएको ।
- विपद्का कारण क्षतिग्रस्त घरहरूको लघु बीमाको कार्य वार्षिक कार्यक्रम मार्फत अघि बढाइएको ।

४.२ संस्थागत उपलव्धी

- प्रदेश र जिल्ला आपतकालीन कार्यसंचालन केन्द्रलाई साधनश्रोत सम्पन्न तुल्याउनका लागि रुकुम पश्चिम र जाजरकोट जिल्लामा आवश्यक सामग्री प्रदान गरिएको। विकास साझेदारसँगको समन्वयमा सबै जिल्लाका आपतकालीन कार्यसञ्चालन केन्द्रका लागि उद्दार सामग्री उपलव्ध गराईएको ।
- विकास साझेदारसँगको सहकार्यमा सबै बिषयगत समूहको क्षमता अभिवृद्धिका लागि तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको ।
- प्रदेशमा क्रियाशील विभिन्न ९ वटा बिषयगत समूहको छुट्टाछुट्टै तथा अन्तर बिषयगत समूहको बैठक विभिन्न समयमा बसी विपद् सम्बन्धी विगतको अवस्था, वर्तमानको समीक्षा तथा भावी कार्यदिशाका बारेमा सरोकारवालासंग समन्वयात्मक ढंगले अघि बढेको ।

४.३ कार्यक्रमगत उपलव्धी

- राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणसँग जोखिम नक्शांकनका लागि समन्वय र सहकार्य गरिएको ।
- प्राथमिक उपचार तथा खोज उद्धार सम्वन्धी कार्यक्रमहरू नेपाल रेडक्रस सोसाइटीको समन्वयमा विभिन्न जिल्लामा सम्पन्न भएका ।
- प्राकृतिक प्रकोप एवम् विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्वन्धी अभिमुखीकरण सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन भएका ।
- संघीय तह र स्थानीय तहसँगको समन्वयमा प्राकृतिक प्रकोप एवम् विपद् सम्वन्धि सिमुलेसन अभ्यासहरू प्रदेशका विभिन्न जिल्लामा सम्पन्न भएका ।
- जल तथा मौसम विज्ञान विभागसंगको सहकार्यमा विपद्संग सम्वन्धित पूर्वसूचना प्रणाली व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन अघि बढेको ।
- २०७१ सालमा सुर्खेतमा आएको बाढीबाट घर पूर्ण क्षति भएका १०४५ परिवारलाई घर निर्माणका रु. ३ लाखका दरले रु. ३१ करोड ३५ लाख राहत रकम उपलब्ध गराइएको ।
- विपद् उद्दार सामग्री खरिदका लागि राष्ट्रिय विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्राधिकरणसंगको समन्वय र सहयोगमा कार्य प्रकृया अघि बढेको ।
- प्रदेश विपद् व्यवस्थापन कोषमा १४ करोड रकम थप गरिएको । कोभिड-१९ र अन्य विपद् व्यवस्थापनका लागि करिव ३४ करोड प्रदेशका विभिन्न मन्त्रालयहरू, जिल्ला, स्थानीय तह र सुरक्षा निकायमा रकम निकासा गरिएको ।
- आपतकालीन अवस्थामा विपद् प्रभावित स्थानमा विपद् राहत सामग्री खरिद गरी प्रभावित स्थलमा ढुवानी गरिएको ।
- जाजरकोट भूकम्प ब्यवस्थापनका लागि तत्काल उद्दार तथा राहतका कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको ।

५. जाजरकोट भुकम्प

५.१ जाजरकोट भूकम्पको प्रभाव

२०८० कार्तिक १७ गते जाजरकोट केन्द्रविन्दु भई गएको विनाशकारी भुकम्पवाट ठूलो धनजनको क्षति भएको छ । भूकम्पमा परेर कम्तीमा १५४ जनाको ज्यान गएको छ भने घाइतेको सङ्ख्या ३७२ रहेको छ। भूकम्पले जाजरकोट, रूकुम पश्चिम र सल्यानमा चौपाया, विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था साथै धेरै मात्रामा भौतिक क्षति हुन गयो । राष्ट्रिय जनगणना २०७८, अनुसार जाजरकोट र रुकुम पश्चिमका अधिकांश घर कच्ची रहेको र ढुंगामाटोको जग र ढुंगामाटोको जोडाइ भएको गारो भएका यस्ता घरहरू भूकम्पबाट बढी क्षति पुगेको देखिन्छ ।

५.२ जाजरकोट भूकम्पमा प्रदेश सरकारवाट भएका कार्यहरू

- जाजरकोट भूकम्प पश्चात भूकम्प पीडित नागरिकहरूलाई स्थानीय निकाय, सुरक्षा निकाय, विकास साझेदारसँगको समन्वय र सक्रियतामा तत्काल राहत तथा उद्धारको कार्य सम्पन्न भएको।
- मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीहरूबाट भूकम्प प्रभावित स्थानको प्रत्यक्ष अनुगमन भई राहत वितरण र यससँग सम्बन्धित कार्यको नेतृत्व र आवश्यक समन्वय भएको।
- मुख्यमन्त्री नेतृत्वको विपद् व्यवस्थापन परिषद्, आन्तरिक मामिला मन्त्री नेतृत्वको विपद् व्यवस्थापन कार्यकारी समिति र अन्तर विषयगत मन्त्रालयहरूको बैठकबाट विभिन्न निर्णय भई कार्यान्वयन भएका।
- प्रदेश अन्तरगतका जिल्लाहरूमा विपद्का बारेमा सूसुचित गराईएको । विपद् सम्वन्धी पूर्वसूचनाको कार्यलाई व्यवस्थित गर्न तत्कालका लागि आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयमा सन्देशमूलक डिजिटल बोर्ड राखिएको, Mass SMS, Situation Report and Info graphs management लगायतका कामहरू भएका ।

५.३ जाजरकोट भुकम्पको सन्देश

पश्चिम नेपालमा महाभूकम्प नै निम्त्याउन सक्ने शक्ति जमीनमुनि सञ्चय भएर बसिरहेको र भूकम्पीय जोखिम अवश्यम्भावी भएकाले भू-वैज्ञानिकहरू बारम्बार पूर्वतयारीमा ध्यान दिन सुझाउँछन्। खासगरी सुरक्षित भवन र संरचना निर्माण, बसोबासको तरीकालाई सुरक्षित बनाउने बाहेक अर्को विकल्प नभएकाले जोखिमको प्रभाव मूल्याङ्कन गरी निर्माण सम्बन्धी मापदण्ड तयार गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने विकल्प मात्रै समाधान भएको उनीहरूको निष्कर्ष छ।

एसियाली देश जापानमा ५-६ म्याग्निच्युडका भूकम्प अनगिन्ती गइरहन्छन् तर पनि भूकम्प र त्यसपश्चात् आउने समुन्द्री आँधीले पार्ने प्रभाव न्यून हुन्छ किनकी त्यहाँका आममानिसलाई भूकम्पबाट कसरी बच्न सकिन्छ भन्ने कुराको राम्रोसँग शिक्षा दिइनुका साथसाथै भवन निर्माणको आचारसंहितालाई पनि कडाइका साथ लागू गरिएको छ ।[२]

५.४ जाजरकोट भुकम्पवाट हासिल भएका केही सिकाईहरू

जाजरकोट भुकम्पवाट केही सिकाईहरू भएका छन् । खोज उद्दार, प्राथमिक उपचार लगायतको पहिलो चरणको कार्यमा सवै क्षेत्रको भूमिका राम्रो रहेको भएता पनि वास्तविक भूकम्प प्रभावितले राहत समयमै प्राप्त हुन नसकेको भन्ने असन्तुष्टि नआएको होईन । आगामी दिनमा राहतका कामलाई थप प्रभावकारी रुपमा लैजान संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारको

[२] https://www.himalkhabar.com/news/138781

साथसाथै प्रदेशस्तरका सरकारी निकाय, गैरसरकारी संघसंस्था र विकास साझेदारवीच वलियो समन्वय र सहकार्य आवश्यक देखिन्छ । यसको लागि एकीकृत तथ्याङ्क सङ्कलन तथा व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गरी राहत वितरणको काम एकद्धार प्रणालीवाट गर्न जरुरी देखिन्छ ।

त्यसैगरी जोखिमयुक्त क्षेत्रमा सम्भावित विपद्को सामना गर्न बहुप्रकोपयुक्त जोखिम नक्शाङ्कन र भूकम्पीय जोखिमको भौगर्भिक अध्ययन तथा संरचनाको विश्लेषण नहुँदा विपद् व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन सकेको छैन। यस कार्यमा प्रदेश सरकारको ध्यान तत्काल जानुपर्ने देखिन्छ ।

६. विपद् व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतिहरू

कर्णाली प्रदेश बहुप्रकोपको उच्च जोखिममा रहेको छ । प्रदेशको सामाजिक आर्थिक अवस्थाले विपद् सामना गर्ने क्षमता कमजोर छ । समुदाय तथा सरोकारवालाहरूमा विपद् जोखिम तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी ज्ञान र बुझाई सीमित छ । अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय स्तरमा विपद् व्यवस्थापनका लागि विभिन्न नीति, रणनीति, कार्यढाँचा तथा योजनाहरू तयार भएता पनि प्रदेश र स्थानीय तहमा अझै पनि आवश्यक कानूनी तथा नीतिगत प्रवन्ध र संरचनाहरू तयार भइसकेका छैनन् । पूर्व सूचना प्रणाली तथा विपद् सम्बन्धी सूचना सङ्कलन व्यवस्थापन र आदानप्रदानका लागि व्यवस्थित पद्धति नहुँदा विपद् जोखिम न्यूनीकरण र प्रतिकार्य प्रभावकारी हुन सकेको छैन। विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्यका लागि पर्याप्त स्रोत परिचालन हुन सकेको छैन।

यसको साथै प्रदेशको भौगोलिक विकटता, कमजोर भू-बनोट, प्राकृतिक श्रोत साधनको अत्यधिक दोहन र विकास निर्माणमा विपद् जोखिमको उपेक्षा, विपद् जोखिम न्यूनीकरणका क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी नहुनु, जोखिमको अल्पीकरण र रोकथामलाई प्राथमिकता नदिइ राहत र उद्धारमा मात्र केन्द्रित हुनु, विपद् सम्वन्धी एकीकृत तथ्याङ्कको कमी (विषयगत मन्त्रालय, प्रदेश तथा स्थानीय तहको तथ्याङ्क एकीकृत हुन नसक्नु), जलवायु परिवर्तन, विकास र विपद् व्यवस्थापनलाई संगसंगै लैजान नसकिनु, पर्याप्त उद्दार तथा राहत सामग्री नहुनु, विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी सचेतना ग्रामीण तहसम्म पुग्न नसक्नु, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच विपद् सम्बन्धी अधिकार र बुझाइमा एकरुपता नहुनु समेत यस क्षेत्रमा विद्यमान समस्याको रुपमा रहेका छन्।

७. सुझावहरू

१. विपद् जोखिम न्यूनीकरणको लागि प्रकोप संवेदनशील क्षेत्रको लेखाजोखा, नक्शाङ्कन र जोखिम संवेदनशील भू-उपयोग योजना निर्माण गर्नु जरुरी छ। यसको लागि बहुप्रकोपमा आधारित विपद् जोखिमको लेखाजोखा र नक्शाङ्कन, जोखिम संवेदनशील भूउपयोग योजना निर्माण, उच्च जोखिमयुक्त क्षेत्रमा बस्ती विकास तथा संरचना निर्माणलाई निरुत्साहन गर्नु आवश्यक छ ।

२. विपद् जोखिम न्यूनीकरणको लागि दोस्रो महत्वपूर्ण पक्ष सूचना प्रविधिमा आधारित विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास हो । यसको लागि आधुनिक सूचना प्रविधिमा आधारित सूचना तथा सञ्चार प्रणालीको स्थापना र प्रयोग, पूर्वसूचना प्रणालीमा आधारित पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन र भौगोलिक सूचना प्रणालीमा आधारित विपद् सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको निर्माण गरिनुपर्दछ ।

३. विपद् जोखिम न्यूनीकरणको तेस्रो महत्वपूर्ण पक्ष अध्ययन, अनुसन्धान तथा सूचनाको आदानप्रदान हो। यसमार्फत एकातर्फ विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी ज्ञान र चेतनाको विस्तारको लागि सहयोग पुग्दछ भने अर्कोतर्फ अनुसन्धानमा सम्वन्धीत निकायहरूवीचको समन्वय र सहकार्य वढाउन सहयोग पुग्दछ । यसको लागि विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयलाई विद्यालय तहदेखि उच्च शिक्षासम्मको पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने तथा विभिन्न तालिम तथा आदानप्रदानका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्दछ।

४. विपद् जोखिम न्यूनीकरणको चौथो महत्वपूर्ण पक्ष संस्थागत संरचना निर्माण र विकास हो । यसको लागि प्रादेशिक, जिल्ला र स्थानीय आपतलीन कार्यसञ्चालन केन्द्रमा पर्याप्त साधनस्रोत र सीपयुक्त जनशक्तिको व्यवस्था गर्ने, विपद् जोखिम न्यूनीकरण, पूर्वतयारी, पुनर्स्थापनाका सबै चरणहरूमा प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तह तथा सरकारी र सरोकारवाला निकायहरूबीच प्रभावकारी संयन्त्रको निर्माण गरी काम वढाईनु पर्दछ ।

५. विपद् जोखिम न्यूनीकरणको पाँचौ महत्वपूर्ण पक्ष लगानी प्रवर्द्धन हो। सार्वजनिक र निजी क्षेत्रको सहभागिता र लगानी प्रवर्द्धन गरि निजी क्षेत्र, वित्तीय संस्था, बीमा कम्पनी, विकास साझेदार, दातृ संस्था आदि सवै तह र क्षेत्रलाई जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन प्रक्रियामा समाहित र लगानी प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ ।

६. विपद् जोखिम न्यूनीकरणको छैटौं महत्वपूर्ण पक्ष जोखिम हिस्सेदारी हस्तान्तरण मार्फत उत्थानशीलता बृद्धि गर्नु रहेको छ । यसको लागि कर्णाली प्रदेशका सबै नागरिकहरूको विपद् तथा आकस्मिक दुर्घटनाबाट हुने मृत्युको लागि सामुहिक जीवन बीमा गर्ने, यस किसिमका दुर्घटनाबाट घाइते भएकाहरूको उपचारको लागि सामुहिक दुर्घटना बीमा गर्ने, जोखिमको अवस्थामा रहेका घर, कृषि, बाली, पशुपंक्षी तथा व्यापार व्यवसायको बीमा गराउन प्रोत्साहन गर्ने, सम्भावित क्षतिको जोखिम हस्तान्तरणको लागि सरकारी तथा सामुदायिक भवन, शिक्षा तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी संरचनाहरू, खानेपानी लगायतका भौतिक संरचनाहरूको बीमा गर्न प्रोत्साहन गरिनुपर्दछ ।

७. विपद् जोखिम न्यूनीकरणका लागि सातौं महत्वपूर्ण पक्ष समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु रहेको छ। यसको लागि विपद् व्यवस्थापनमा सामुदायिक संस्था, उपभोक्ता समिति र लक्षित समुदायको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, सामुदायमा आधारित संस्था तथा समुदायका स्वयंसेवी समूहहरूको क्षमता अभिबृद्धि गर्ने, विपद् व्यवस्थापन योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनका सबै चरणमा लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण सुनिश्चित गरिनुपर्दछ ।

८. विपद् जोखिम न्यूनीकरणको लागि सर्वैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष पर्याप्त पूर्वतयारी हो। यसको लागि प्रदेश र स्थानीय तहमा तर्जुमा भएको विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना प्रभावकारी कार्यान्वयन, दुर्गम स्थानहरूमा हेलिप्याडको निर्माण एवम् व्यवस्थापन साथै जोखिममा रहेका समुदायको लागि सुरक्षित र पहुँचयुक्त आश्रयस्थलको निर्माण गर्ने लगायतका काम गरिनुपर्दछ।

८. निष्कर्ष

कर्णाली प्रदेश बहु-प्रकोप (बाढी, पहिरो, चट्याङ, हावाहुरी, आगलागी, महामारी, भूकम्प) को उच्च जोखिममा छ। यस प्रदेशको जोखिम न्यूनीकरणको लागि प्रकोपको अवस्था, समुदायको अवस्थिति र जोखिम उन्मुख जनसङ्ख्याको बसोबास लगायतको अध्ययन र लेखाजोखा हुनु आवश्यक छ। यसको साथै बहुप्रकोप जोखिम सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान पनि हुनुपर्दछ। विपद् जोखिम तथा विपद्को क्षति सम्बन्धी सूचनाहरू व्यवस्थित र अद्यावधिक गरी निरन्तर प्रवाह हुनु आवश्यक छ । विपद् सम्बन्धी सूचना संकलन, प्रशोधन, व्यवस्थापन तथा त्यसको प्रसारको लागि अन्तर निकाय समन्वय प्रभावकारी हुनुपर्दछ । विपद् जोखिम न्यूनीकरणका क्रियाकलापहरूलाई विकास कार्यमा एकीकरण तथा अन्तरिकीकरण गरी नागरिकको जिउधन तथा विकास पूर्वाधारहरूलाई दिगो र प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक छ । विकास योजनामा जोखिम न्यूनीकरणलाई मूलप्रवाहीकरण गर्ने, विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यमा निजी क्षेत्रको सहभागिता बढाउँदै लैजाने र बीमा, सामाजिक सुरक्षा तथा विपद् हिस्सेदारीका उपायहरू मार्फत समुदायको उत्थानशीलता वृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउने क्रियाकलापमा जोड दिनु आवश्यक छ । यसको साथै विपद् जोखिम सम्बन्धी समान बुझाई अभिवृद्धि गर्ने, सबै वर्ग र तहमा जोखिम सम्बन्धी जानकारीको पहुँच सुनिश्चित गर्ने, विपद् व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सुदृढीकरण र पूर्व सूचना प्रणालीको विस्तार गर्ने, विपद् पश्चातको पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माणको काम अझ राम्रो र अझ बलियो अवधारणा अनुसार गर्ने लगायतका कार्यहरू गरिनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

नेपालको संविधान, २०७२
राष्ट्रिय जलवायु परिवर्तन नीति, २०७६
विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय नीति, २०७५
पन्ध्रौं योजना २०७६/७७ – २०८०/८१
कर्णाली प्रदेश विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन नियमावली, २०७६
विपद् जोखिम विरुद्ध सामुहिक दुर्घटना बीमा कार्यक्रम संचालन कार्यविधि, २०७९
एकीकृत वस्ती विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७५

कर्णाली प्रदेशको नीति तथा कार्यक्रम, २०८०/८१
कर्णाली प्रदेशको बजेट बक्तव्य, २०८०/८१
मनसुन पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना, २०८० कर्णाली प्रदेश सरकार, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय कर्णाली प्रदेश, सुर्खेत
विपद् पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य योजना, २०८०, कर्णाली प्रदेश सरकार, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश, सुर्खेत
विपद् जोखिम न्यूनीकरण राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना, २०१८-२०३०, कर्णाली प्रदेश सरकार, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश, सुर्खेत
दिगो विकास लक्ष्य, २०१५-२०३०
विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी योक्लोहामा सम्मेलन, १९९४
विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी ह्योगो कार्यढाँचा, २००५-२०१५
विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी सेन्डाई कार्यढाँचा २०१५-२०३०

स्थानीय तहको क्षमता विकासमा नवीनतम विधि प्रयोगः अवस्था र आवश्यकता

- युवराज न्यौपाने

शाखा अधिकृत, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, कर्णाली प्रदेश

कार्यकारी सारांश

नेपालको संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको संरचनाको व्यवस्था गरे अनुरुप स्थानीय तहले संवैधानिक रुपमा प्राप्त कार्यजिम्मेवारी सम्पादन गर्दै आएका छन्। जनताको सबैभन्दा नजिकको दुरीमा रहने र जनताको दैनिक जनजीविकासँग जोडिएको कार्यप्रकृतिका कारण समेत तीनै तहको सरकारप्रति नागरिकको विश्वास र सन्तुष्टिको स्तर स्थानीय तहको कार्यसम्पादन र सक्षमतामा निर्भर रहन्छ। स्थानीय तह देखिने, सुनिने र भोगिने सरकार भएकोले यसको क्षमता विकास विना सङ्घीयताको प्रभावकारी कार्यान्वयन सम्भव देखिदैन। सङ्घीय सरकार र प्रदेश सरकारले जस्तै नीति तथा कानून बनाउने, सोको कार्यान्वयन गर्ने, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने, न्याय निरुपण गर्ने लगायतका कार्य गर्नुपर्छ। काठमाडौंको महानगरपालिका होस वा हुम्लाको नाम्खा गाउँपालिका होस् सबैले गर्ने कार्य प्रकृति र प्रक्रिया उही नै हो, तर सबै स्थानीय तहसँग त्यसका लागि आवश्यक विज्ञता, अनुभव, संरचना, क्षमता र जनशक्तिको अभाव छ। हाल विभिन्न निकायबाट भएका क्षमता विकासका कार्यक्रमहरू मध्ये अधिकांश कार्यक्रम परम्परागत कोठे प्रवचन, स्लाइड प्रस्तुतीकरण, छरिएको, असमन्वयात्मक, परामर्शसेवा केन्द्रित र परिमाणात्मक लक्ष्य हासिल गर्ने शैलीको भएकोले सोको सट्टा क्षमता विकास सम्वद्ध सबै निकायको समन्वयात्मक र एकीकृत प्रयास, आवश्यकतामा आधारित, सिक्दै गर्दै, समुदायमा आधारित अभ्यास, आपत्कालीन सहयोग परिचालन, कार्यस्थलमा सहयोग, नमूना अभ्यास विधि र घुम्ती समूह सहयोग जस्ता क्षमता विकासका व्यवहारिक तथा नवीनतम अभ्यास मार्फत मात्र स्थानीय तहलाई विकास र सुशासनको केन्द्रको रुपमा विकास गर्न जरुरी छ।

१. पृष्ठभूमिः

नेपालको संविधानले सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था मार्फत दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धि प्राप्तिको आकांक्षा लिएको छ। नेपालको तीन तहको संरचना मध्ये स्थानीय तहलाई संविधानको अनुसूची-८ मा उल्लिखित २२ वटा एकल अधिकार र अनुसूची-९ मा उल्लिखित १५ वटा साझा अधिकार अन्तर्गत रहेर काम गर्नु पर्दछ। नीति तथा कानून निर्माण गर्ने विधायिकी अधिकार, कानून कार्यान्वयन गर्ने कार्यकारी अधिकार र विवाद निरुपण गर्ने न्यायिक अधिकार स्थानीय तहले सम्पादन गर्नुपर्दछ। कानून बनाउनका लागि स्थानीय

तहमा एकजना कानूनको कर्मचारी समेत हुँदैन, दीर्घकालीन तथा आवधिक योजना बनाउन संघ र प्रदेशको जस्तो योजना आयोग पनि त्यहाँ छैन र कानूनको विषयमा जानकार तथा विज्ञता अत्यन्तै कमी रहेको जनप्रतिनिधिबाट न्यायिक सम्पादन गर्नुपर्ने अवस्था रहेको छ। कानून बनाउने थलोको रुपमा रहेको गाउँ तथा नगरसभालाई बजेट पास गर्ने थलोको रुपमा मात्र उपयोग गर्दै आएको देखिन्छ। कानून निर्माणको बारेमा यसमा खासै छलफल हुने गरेको कमै मात्र देखिन्छ। सभाका सदस्यहरू कार्यपालिकालाई र कार्यपालिकाका सदस्यहरू प्रमुख/अध्यक्ष तथा उपप्रमुख/ उपाध्यक्षलाई जवाफदेही बनाउन सकेको देखिदैन। कतिपय जनप्रतिनिधिलाई आफ्नो भूमिका र जिम्मेवारी समेत स्पष्ट रुपमा जानकारी छैन। कतिपय स्थानीय तहमा कार्यपालिका तथा सभाका विषयगत समिति समेत गठन भएको छैनन्। गठन भएको भए तापनि विषयगत समितिहरू बढी बजेटमा मात्र केन्द्रित हुने र बजेट निर्माणको समयमा मात्र बढी कृयाशील भएको देखिन्छ। कतिपय स्थानीय तहले बजेट ल्याउन नसकेको, कानूनले अनिवार्य गरेको दस्तावेज जस्तै आवधिक योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना समेत तयार गर्न नसकेको र कानून निर्माण नगरिकन निर्णयका भरमा मात्र काम गर्ने गरेको जस्ता समस्या व्यापक छन्।

स्थानीय तहको क्षमता विकासका लागि काम गर्ने निकायको रुपमा सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, विषयगत मन्त्रालय, प्रदेश तथा स्थानीय शासन सहयोग कार्यक्रम, प्रदेश प्रशिक्षण/ सुशासन केन्द्र, विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी तथा विकास साझेदार संस्थाहरू कृयाशिल रहेका छन्। स्थानीय तहको संस्थागत क्षमता स्वः मूल्याङ्कन, वित्तीय सुशासन जोखिम मूल्याङ्कन लगायतका औजारहरू समेत प्रयोगमा ल्याइएको छ। क्षमता विकास प्रदायक निकाय तथा संस्थाको परम्परागत शैली, बैठक तथा सेमिनार र स्लाइड प्रस्तुतीकरणमा सीमित रहेका क्षमता विकासका कार्यक्रमहरूमा थुप्रै लगानी भएको भए तापनि अपेक्षित प्रतिफल भने प्राप्त नभएको दृश्य महालेखापरीक्षको प्रतिवेदनमा देखिएको बेरुजु र अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लिखित उजुरी/ मुद्दाबाट समेत प्रष्ट छ। यसले स्थानीय तहको क्षमता विकासको मोडालिटीलाई नवीनतम, व्यवहारिक र एकीकृत बनाउन आवश्यक छ भन्ने तथ्यलाई बल पुगेको छ।

२. स्थानीय तहको क्षमता विकास सम्वद्ध समस्या

स्थानीय तहको क्षमता विकासका लागि अवलम्बन गरिएका परम्परागत र औपचारिकतामुखी विधिका कारण हाल गरिएका प्रयासबाट अपेक्षित नतिजा प्राप्त हुन नसक्नु प्रमुख समस्याको रुपमा रहेको छ। अन्य समस्याहरू देहाय बमोजिम रहेका छन्।

(क) क्षमता विकास कार्यक्रम गुणस्तरीय र प्रभावकारी हुन नसकेको।

(ख) क्षमता विकास सम्बद्ध निकाय तथा संस्था बीच समन्वय नभएको र कार्यक्रममा दोहोरोपना भएको।

(ग) आवश्यकतामा आधारित भन्दा पनि आपूर्तिमुखी भएको।

(घ) क्षमताको अभावमा स्थानीय तहको कामकारबाही प्रभावकारी हुन नसकेको।

(ङ) कार्यक्रमप्रति स्थानीय तहको अपनत्वको कमी भएको।

(च) एउटै काममा समेत लागतमा विविधता देखिएको।

(छ) स्थानीयस्तरमा नै विज्ञ/ स्रोत व्यक्तिको उपलब्धता हुन नसकेको।

(ज) अन्तरतह समन्वय प्रभावकारी हुन नसकेको।

(झ) क्षमता विकासमा परम्परागत र एकतर्फी विधि प्रयोग भएको।

(ञ) नवीनतम विधिको प्रयोग गरी क्षमता विकासका कार्यक्रमलाई नतिजामुखी बनाउन नसकिएको।

३. स्थानीय तहको क्षमता विकासमा नवीनतम विधिको प्रयोगको आवश्यकता हुनुको कारणः

स्थानीय तहको क्षमता विकासमा नवीनतम विधिको प्रयोग हुनुको कारणहरू देहाय बमोजिम रहेको छन्।

(क) स्थानीय तहको मध्यमकालीन खर्च संरचना सम्बन्धी आर्थिक २०७७/०७८, २०७८/०७९ र २०७९/०८० मा तीन पटकसम्म जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीलाई अभिमुखीकरण गर्दा समेत कानूनी रुपमा बनाउनैपर्ने दस्तावेज समेत अधिकांश स्थानीय तहले बनाउन नसकेको।

(ख) प्रदेशको तालिम प्रदायक निकाय वा स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान लगायतबाट गत आर्थिक वर्षमा ६ वटा आवधिक योजना तयार गरेकोमा ती आवधिक योजनाप्रति जनप्रतिनिधिको अपनत्व नभएको। कतिपय स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिले आवधिक योजनामा उल्लेखित सोच र सोही स्थानीय तहले प्रकाशन गरेको डायरी जस्ता दस्तावेजमा उल्लेखित स्थानीय तहको सोच मेल खादैन।

(ग) एउटै दस्तावेज उही अवधिका लागि दुईवटा फरक निकायबाट सहयोग गरी तयार पारिएको समेत देखिन्छ।

(घ) प्रदेश सुशासन केन्द्र र अन्य निकायले तयार गरेको राजश्व सुधार लगायतका दस्तावेज कार्यान्वयन गर्नु त टाढाको विषय भयो। कतिपयलाई आफ्नो दस्तावेज बनेको पनि थाहा छैन।

(ङ) विभिन्न दस्तावेजहरू उहाँहरू आँफैले बनाउन चाहनुहुन्छ तर त्यो क्षमताको कमीका कारण परामर्शदातामा भर पर्नुको विकल्प छैन। मध्यमकालीन खर्च संरचना जस्तो प्रत्येक वर्ष बनाउनुपर्ने दस्तावेज समेत परामर्श सेवा लिनुपरेको अवस्था रहेको छ।

(च) कतिपय स्थानीय तहले आफ्नो आवधिक योजना बनाउन वडाध्यक्ष आफैपनि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने प्रयास गरेको, आफ्नो आवधिक योजना आफै बनाउन तयार रहेको,

परामर्शदताले बनाएको आवधिक योजनामा चित्त नबुझाएको तर क्षमता तथा प्राविधिक सहयोग चाहिएको देखिन्छ।

(छ) एउटै दस्तावेज बनाउन र एउटै क्षमता विकासको काममा विभिन्न निकाय तथा संस्था संलग्न रहेको तर मोडालिटी फरक परेको, दोहोरोपनाको जोखिम उच्च रहेको र लागतमा विविधता रहेको।

(ज) स्थानीयस्तरमा आवश्यक प्रशिक्षक तथा स्रोत व्यक्तिको उपलब्धता न्यून रहेको ।

४. विगतमा भएका प्रयास

क्षमता विकास गर्न प्रदेश सुशासन केन्द्र/ प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान र विभिन्न संघसंस्थाले सहयोग गरेको छन। यस सम्बन्धी प्रशिक्षक तयार गर्ने, जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीलाई अभिमुखीकरण गर्ने, परामर्श सेवा खरिद गरी त्यस्ता दस्तावेज तयार गरिदिने जस्ता प्रयास भइरहेको छ। हालसम्म यस सम्बन्धमा देहाय बमोजिम सहयोग/तालिम/अभिमुखीकरण सञ्चालन गरिएको छः

(क) कर्णाली प्रदेशमा गत आर्थिक वर्ष २०७९/०८० मा कोचिङ् तथा मेन्टरिङ् विधिबाट ५ वटा स्थानीय तहले आफ्नो मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गरेका छन्।

(ख) रुकुम पश्चिमको त्रिवेणी गाउँपालिकाले गत आर्थिक वर्षमा कोचिङ् तथा मेन्टरिङ् विधिबाट क्षमता विकास योजना बनाएको छ। यसले उनीहरूको क्षमता विकासका साथै अपनत्व सिर्जना भएको छ।

(ग) गत आर्थिक वर्षमा कर्णाली प्रदेशका केही स्थानीय तहमा समुदायमा आधारित अभ्यास (Community of Practices - CoP) गरिएको। उदाहरणका लागि सुर्खेतको पञ्चपुरी नगरपालिकामा वडा अध्यक्षहरूको समुदाय अभ्यास गरी उक्त समुदायमा पञ्जीकरण, राजश्व लगायतको विषयमा छलफल गरिएको।

(घ) केही स्थानीय तहमा घुम्ती सहयोग (Mobile Team) को परिचालन मार्फत स्थानीय तहको राजश्व सुधार कार्ययोजना कार्यान्वयनमा सहयोग गरिएको छ।

(ङ) जुम्लाको तिला गाउँपालिका, मुगुको सोरु गाउँपालिका र दैलेखको दुल्लु नगरपालिकामा बस्तीस्तरको योजना तर्जुमाका लागि सिमुलेशन (Muck) विधिको प्रयोग गरिएको थियो।

५. विद्यमान अवस्था

(क) कर्णाली प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठानले स्थानीय तहको आवधिक योजना तर्जुमाका लागि ६ वटा स्थानीय तह छनौट गरेकोमा ३ वटा स्थानीय तहमा कोचिङ् तथा मेन्टरिङ् विधिबाट उक्त योजना तयार गर्ने भनी वार्षिक स्वीकृत कार्यक्रममा राख्यो। सोही अनुरुप स्थानीय तह छनौट गरी त्यसका लागि स्रोतव्यक्ति तयार गरेको छ भने स्थानीय तहलाई प्रकृयामा सहजीकरण गर्न कार्ययोजना बनाएको छ।

(ख) परामर्श सेवा खरिदको सट्टा कोचिङ् तथा मेन्टरिङ् विधिबाट विभिन्न दस्तावेज बनाइदिन विभिन्न स्थानीय तहले अनुरोध गरेको छ। उदाहरणका लागि कपुरकोट गा.पा.ले क्षमता विकास योजना तयार गरिदिन अनुरोध गरेको छ।

(ग) कर्णाली प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठानले CoP, MT मा १०/१० गरी २० वटा कार्यक्रम राखेको छ। जसअन्तर्गत आवधिक योजना, राजश्व सुधार योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना जस्ता दस्तावेज कार्यान्वयनमा सहयोग गरिनेछ। जाजरकोट, सल्यान र रुकुम (पश्चिम) जिल्लाका उपप्रमुखहरूको CoP तयार गरी पहिलो चरणको बैठक सम्पन्न भएको छ।

(घ) बस्तीस्तरको योजना तर्जुमाका लागि सिमुलेशन विधिको प्रयोगका लागि कार्यक्रम राखेको छ। यसका लागि प्रयोग पुस्तिका समेत विकास गर्दैछ।

(ङ) स्थानीय तहको मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्न Tutorial Video तयारीको चरणमा रहेको छ।

६. क्षमता विकासमा नवीनतम विधि तथा उपायहरूः

स्थानीय तहको क्षमताको अन्तर पूर्तिका लागि क्षमताको हस्तान्तरण र आन्तरिकीकरणका साथै आवश्यक सक्षमताको विकास गरी क्षमता विकासको दिगोपनाका लागि क्षमता विकासमा देहायको विधि अबलम्बन गरी समस्या समाधान गर्न सकिन्छः-

(क) **आवश्यकतामा आधारित क्षमता विकास गर्नेः** क्षमता विकासको आवश्यकता पहिचान गर्ने र सोही अनुरुप के कस्तो सहयोगको आवश्यकता परेको सो बमोजिम सहयोग उपलब्ध गराउने।

(ख) **मोवाइल टीम परिचालन गर्नेः** विषयगत क्षेत्रका विज्ञको समूह परिचालन गरी आवश्यकता परेको बखतमा सेवा वा विज्ञता उपलब्ध गराउने गरी मोवाइल टिमको अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने। उदाहरणको लागि कुनै स्थानीय तहलाई राजश्व प्रक्षेपण गर्न समस्या भएको भए उक्त टिम त्यहाँ गएर वा भर्चुअल माध्यमबाट विज्ञता उपलब्ध गराउने।

(ग) **समुदायमा आधारित अभ्यासः** उस्तै क्षेत्रका जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीको समुदाय बनाउने र आइडिया आदानप्रदान गराउने वातावरण गराउने। उदाहरणका लागि उपप्रमुखहरूको एउटा समुदाय बनाई छलफल तथा अनुभव आदानप्रदान गर्ने वातावरण गर्ने।

(घ) **प्रक्रियामा सहजीकरण गर्नेः** कानूनले तोकेको प्रक्रिया परिपालना गर्न सहयोग गर्ने। उदाहरणका लागि सभा सञ्चालनको तालिमको सट्टा सभा सञ्चालनकै समयमा उहाँहरूलाई सिकाउने। राजश्व परामर्श समितिलाई पालिकामा नै गएर राजश्व प्रक्षेपण गर्न सिकाउने।

(ङ) क्षमता विकास सम्बद्ध निकाय तथा संस्थाको काममा दोहोरोपना नहुने गरी कार्यविभाजन वा कार्यस्वीकृति दिनेर त्यस्ता निकायको नियमित रुपमा समन्वयात्मक रुपमा बैठक तथा अन्तरक्रिया गर्ने।

(च) प्रदेशमा मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई क्षमता विकासको फोकल निकाय तोकी सम्पुर्ण कार्यको यसै मार्फत समन्वय हुने व्यवस्था गर्ने।

(छ) स्थानीय तहको संस्थागत क्षमता स्वःमूल्याङ्कन र वित्तीय सुशासन जोखिम मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको आधारमा क्षमता विकासका कार्यक्रम तय गर्ने।

७. नविनतम विधिको प्रयोगको अवसरः

(क) प्रदेश तथा स्थानीय शासन सहयोग कार्यक्रम र यसका पूरक कार्यक्रमहरूलाई पुनःसंरचना गर्ने समय भएको।

(ख) प्रदेशस्तरमा प्रशिक्षण केन्द्रहरू स्थापना भइरहेको।

(ग) क्षमता विकास स्थानीय तहको चासो र प्राथमिकताको विषय बन्दै गएको।

(घ) सूचना प्रविधिको विकास

(ङ) LISA र FRA जस्ता मूल्याङ्कनका औजारहरूले उनीहरूमा सुधारको आवश्यकता महसुस भएको

८. नवीनतम विधिको प्रयोगको चुनौतिः

(क) आवश्यक प्रशिक्षक/ विज्ञ तयार गर्नु।

(ख) भौगोलिक विकटता तथा प्रतिकुल अवस्थामा समेत सेवा उपलब्ध गराउनु।

(ग) सिक्ने बानीको विकास गर्नु।

(घ) विभिन्न निकाय तथा संस्थाको स्वार्थलाई सम्बोधन गर्नु।

(ङ) बुझाइमा एकरुपता कायम गर्नु।

९. नवीनतम विधिको प्रयोगको जोखिमः

(क) विभिन्न संस्थाको कार्यमा दोहोरोपना हुनसक्ने।

(ख) न्यून पारिश्रमिक, कार्यव्यस्तता, प्राथमिकतामा नपर्ने जस्ता कारण, प्रशिक्षक फिल्ड जान तयार नहुने।

(ग) भौगोलिक विकटता तथा प्रशिक्षकको उपलब्धताको कमीको कारण स्थानीय तहले मागेको समयमा सहयोग उपलब्ध हुन नसक्ने।

(घ) स्थानीय तहको जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीको कार्यबोझ तथा कार्यव्यस्तताका कारण

१०. निष्कर्षः

स्थानीय तहको संस्थागत क्षमता स्वःमूल्याङ्कन, वित्तीय जोखिम मूल्याङ्कन, महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेखित बेरुजु लगायतबाट स्थानीय तहको क्षमता विकासको आवश्यकता प्रष्ट देखिन्छ। क्षमता विकासका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट थुप्रै प्रयासहरू भएका छन्। तथापी क्षमता विकासका कार्यक्रमबाट अपेक्षित नतिजा प्राप्त हुन नसकेको अवस्था विद्यमान छ। स्थानीय तहको क्षमता विकासलाई प्रभावकारी, मितव्ययी, नतिजामुखी र मौलिक बनाई सङ्घीयतामा ज्ञान तथा सीपको हस्तान्तरण र आन्तरिकीकरण गर्न क्षमता विकासका नवीनतम् विधिको अवलम्बन गर्न आवश्यक र अपरिहार्य भएको छ।

म कर्णाली पढ्दै छु : कर्णाली प्रदेशले गहिरिन पर्ने समृद्धिको यात्रा

- **डा. भोजराज शर्मा काफ्ले**

सचिव, सामाजिक विकास मन्त्रालय, कर्णाली प्रदेश

लेख सार

यस लेखमा कर्णाली प्रदेशको विकासका विषयवस्तुलाई लेखकले मसिनोसँग ढुडल्ने प्रयास गरेका छन्। विषयवस्तुलाई खोतल्दै परिवेश् फरक भईसक्यो हामी फरक हुन सकेनौं भन्ने कुरालाई उदाहरण सहित प्रस्तुत गर्ने जमर्को लेखमा छ। कर्णाली प्रदेश सम्बद्ध र अन्य थुप्रै सामग्री अध्ययन र कार्यक्षेत्रका अनुभवका विषयवस्तु प्रस्तुत छन् । अध्ययन र अनुभवलाई पचाएर अनुभूति गरी त्यसलाई प्रतिविम्बित गर्ने प्रयास यसमा भएको छ। कर्णाली प्रदेशले आफ्नो स्व-पहिचान नै नगरी सतहमा विकासका कामहरू अघि सारिरहेको पो रहेछ भन्ने भाव लेख पढिसकेपछि प्राप्त हुन्छ। लेखकले सरकारका राष्ट्रिय र प्रादेशिक कार्यक्रमहरूमा नवीनता देख्दैनन्। सुक्ष्मता र गहिराइ पनि भेट्दैनन्। अनि नवीनता ल्याउने काइदा पनि प्रस्तुत गरेका छन्। नागरिक सक्षमता विकास नभई मुलुकको विकास हुँदैन अर्थात् कर्णालीको विकास हुँदैन भन्ने बलियो आधार प्रस्तुत गरिएको छ।

नागरिक सक्षमताका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य र नागरिक चेतना जस्ता सामाजिक पक्षमा वढोत्तरी ल्याउन पर्छ; सामाजिक विषयक्षेत्रको विकास अरु जस्तो हचुवामा सम्भव छैन्, दलित र पिछडिएका वर्ग तथा अन्य सामाजिक विषयक्षेत्रको विकास विना कर्णाली प्रदेशको विकास हुने सम्भावना देख्दैनन् लेखकले तर्क र तथ्यका आधारमा खुराक दिएका छन्। समाजिक क्षेत्रका कुरा मसिना छन्, सुक्ष्म विश्लेषण र अन्तरघुलन आवश्यक पर्छ भन्दै विभिन्न परिमाणात्मक र गुणात्मक तथ्यतथ्याङ्क र जानकारी प्रस्तुत गर्दै आफ्नो भनाइलाई मजबुदकासाथ प्रमाणित गरेका छन्। उनले अहिलेको युग प्रविधिको युग हो। प्रविधि विना मानिस बाँच्न मुस्किल पर्छ, त्यसैले प्रविधिमा पहुँच र सीप सबैलाई आवश्यक पर्छ; प्रविधि सक्षमता नबढाई विकास हुँदैन भन्दै प्रविधिले मानिसलाई व्यक्तिवादी र यान्त्रिक बनाउन सक्छ त्यतातर्फ चनाखो हुनुपर्ने सङ्केत गरेका छन्। विकासका लागि प्रश्न गर्ने, आलोचना र असन्तुष्टि मन्थन आफैंमा सृजनशील कुरा हुन् भन्ने कुरा हाम्रो चेतमा प्रवेश नै गर्न सकेन भन्ने गुनासो लेखमा छ।

१. उठान

कर्णाली प्रदेशका पहाडतिरका बस्तिको अचम्मलाग्दो पातलीकरण, अवलोकन भ्रमणका वेला अनुभूत गरिएका भूँई मान्छेका कारुणिक वेदना, कर्णाली प्रदेश प्रमुखले व्यक्त गर्नु भएको पाको आत्मानुभूतिको प्रतिविम्बन, हाम्रा परम्परागत प्राविधिक जनशक्ति र रैथाने भूमिपुत्र दलितहरूको गाउँ र वस्तिका असजिला परिवेशले यो कर्णालीको विकासका विषयमा घोत्लिन मन लाग्यो।

अनि अहिले कर्णाली पढ्दै छु। म पढ्ने होनहार विद्यार्थी होइन। तथापि कनिकुथी गरेर पढिरहेको छु। कर्णालीतिर आएपछि पढेका प्रमुख सामग्री हुन् "कर्णाली पिपुल एण्ड प्लेस", "कर्णाली प्रदेशको प्राविधिक शिक्षाको विश्लेषण र यसको रणनीतिक योजना", "पाओर अफ पोजिटिभ थिङ्किङ", "कर्णाली प्रदेश सरकारको हालसम्मका बजेट तथा कार्यक्रमहरू र तिनको वार्षिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरू, कर्णाली लोक संस्कृति, वैदिक साम्यवाद : योगी नरहरिनाथ, हाम्रो संस्कृतिः हाम्रो परम्परा, दुल्लु नगरपालिकाको स्थानीय पाठ्यक्रम, नेपाल दिगो विकास लक्ष्यहरूः वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र, नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन २०२०, खलंगामा हमला, हाम्रो देश दर्शन, कर्णाली लोक संस्कृति र जनजीवन, समृद्धिको लहरीमा कर्णाली, कर्णाली लोक संस्कृति र भौगोलिक दृष्टिकोण, आदि हुन् ।

यी र यस्ता थुप्रै पुस्तकले दिएको ज्ञान भन्दा कर्णाली तिरको अनुभव र अनुभूतिले धेरै ज्ञान दिइरहेको छ। शास्त्र, विश्वविद्यालय र विद्यालयका विद्वान गुरु-गुरुआमा तथा तालिमका धुरन्धर प्रशिक्षक र विज्ञले दिएको ज्ञान भन्दा कैयौं गुना ज्ञानवर्धक भैरहेको छ। युवा नै नभएको प्रदेशमा कसका लागि विकास र कसका लागि काम गर्दै हुनुहुन्छ ? भन्ने प्रश्न र ती विदेशिएका युवाहरू राज्य प्रति सकरात्मक नभएको विषय जस्ता प्रसङ्गहरूले पनि लेख लेख्न उत्प्रेरित गर्‍यो।

२. कर्णाली तर्फ

कर्णाली प्रदेशको भेरी र कर्णाली नदीको सेरोफेरोले आफैंमा ठूलो सभ्यता र संस्कृति बोकेको थियो। डा. अंगराज तिमिल्सिनाका अनुसार कर्णाली भू-भागमा मानव बस्ती १० हजार वर्ष पहिले नै बसेको थियो। प्राचीन कालमा कर्णाली स्वर्ग प्रस्थान गर्ने बाटो भनेर चिनिन्थ्यो। अहिले कर्णालीको सम्मृद्धिको आधार जलविद्युत, जडिबुटी र प्राकृतिक स्रोत भनिन्छ। प्राकृतिक स्रोतहरूमा दैलेखमा भएको इन्धन र अधिकाङ्श जिल्लाका पहराहरूवाट लर्केका शिलाजित अमुल्य नीधि मानिन्छन्। तथापि यहाँको अधिकांश क्रियाशील जनशक्तिले दिल्ली, मुम्बई, पञ्जाव, सिम्ला र कश्मीरमा श्रम गर्नपर्ने नियति र बाध्यता यथावत नै छ। राज्यलाई तिर्नपर्ने कर उतै तिरेका छन्।

आफ्नो स्व-आय ६४ करोड मात्र भएको कर्णाली प्रदेश हो। जुन तराइतिरको एउटा सामान्य गाउँपालिकाको भन्दा कम छ। सङ्घीय सरकारले दिएको बजेटमा निर्भर छ कर्णाली प्रदेशको विकास। त्यसमा पनि अधिकाङ्श विकास शीर्षक सशर्त अनुदानमा आधारित छन्। मौलिकता नपहिलिएको वितरणमुखी नियतिको अनुकृति (कपी) जस्तो छ कर्णालीको विकास।

३. नवीनता नखोजेका हचुवा हाम्रा व्यवहार

संविधान दिवसः

यो पंक्तिकारले नजिकबाट अनुभूति गरेको विना उपलब्धि प्रदेशको उर्जा, श्रम, स्रोत र समय खर्च गरेको एउटा उदाहरण यस वर्षको संविधान दिवस मनाउदाको परिदृश्य हो। भर्खर-भर्खर

हामी विद्यालयमा पढ्न जाँदा (करिव पचास वर्ष पहिले) जुन तरिकाले पञ्चायती संविधान दिवस मनाइन्थ्यो, त्यही तरिकाले अहिले मनाइयो। संविधान दिवस किन त्यसरी मनाइन्छ ! ठ्याक्कै उस्तै राजाको पालाको जस्तो। पञ्चायत कालको जस्तो। बाजागाजा र धुमधाम। माथि मञ्चमा ठूला मान्छे, तल साना मान्छे। भाषण-भाषण अनि भाषण। ती भाषण सुन्ने चासो खासै कसैको छैन्।

प्रदेश प्रमुख, मुख्यमन्त्री, विपक्षी दलका नेता, पूर्व मुख्यमन्त्रीहरू, नागरिक समाज, कर्मचारी सँगै गोलो टेवुलमा बसेर संविधानको मर्म कति कार्यान्वयन भयो। कति भएन। प्रदेशले के गर्नपर्ने थियो? के गर्न सकिएन? यस्ता विषयमा छलफल गरेर केही निचोड निकाल्न सकिन्थ्यो होला। त्यता ध्यान कसैको गएन। राम्रा दुईवटा अनुसन्धान गराएर प्रस्तुत गराउँदै त्यसैमा छलफल गराएको भए पनि हुने थियो। हामीलाई चाहियो उही सम्मान, उही मञ्च र उही भाषण।

राजनीतिक दलका कार्यकर्ता जागिरे भन्दा आफूलाई आर्थिक, बौद्धिक र सामाजिक रुपमा सक्षम सावित गर्न जे जसो गर्न पनि तम्सिन्छन्। नेताले र राजनीतिक दलका घोषणापत्रले बाँड्ने मात्र कुरा बोल्छ। जनता पनि महत्वाकाङ्क्षी र परनिर्भर भएका छन्, राज्यले घरमुनीको डहर पनि बनाइदिओस् भन्छन्। जम्मा नगरी कसरी बाँड्छस् भनेर भन्न जनता सक्दैन्। जान्दैन। त्यस्तो तागत छैन्। ढुकुटी सवै सिध्याउने कर्मीलाई भोट दिने हो र? भन्ने अक्किल पाउने वा ठहर गर्ने क्षमता उनीहरूमा छैन्। बाँड्ने मात्र कुराले त कङ्गाल बन्दछ भन्ने सामान्य कुरामा हामी ख्यालै गर्दैनौं। आफूले केही नगरी माग्ने मात्र काम त गतिलो होइन भन्ने हेक्का हामीमा छैन्। आफू अल्छी बनेर ऋण खोजेर बाँड्ने कि। आफू जागरिलो बनेर मेहनत गरेर आफू बाँच्ने र सके अरुलाई पनि दिने। जे-जस्तो उब्जेको छ त्यही खाएर आनन्द मान्ने कि भएर, नभएर ऋण लिएर मोजमस्ती गर्ने । यस्ता विषयमा व्यापक छलफल भएको भए पनि त संविधान दिवसको केही उपलब्धि हुँदो हो।

विमर्श विनाको निर्णयः

गत माघ महिनाको दश गतेको कर्णाली प्रदेश सरकारको निर्णयले कर्णाली प्रदेशको शिक्षा क्षेत्र झण्डै दुर्घटनामा परेको। शिक्षा मात्र परेन, स्वास्थ्यको पनि करिब दशा त्यही भयो । स्वास्थ्य जस्तो विषयक्षेत्रको क्लिनिकल र जनस्वास्थ्यका तालिमहरू प्रशासनिक संरचनामा लग्दा यसको मर्म कस्तो होला भन्ने कुरामा ख्यालै गरिएन। शिक्षाजस्तो बालबालिकालाई पठनपाठन गराउने विषयलाई प्रशासनिक विवेकले पुग्दैन भन्ने कुरा ख्याल नै गरिएन। अहिले युग विशिष्टीकरणको युग हो भन्ने कुराको हेक्का नै गरिएन। तालिम केन्द्रहरू प्रशासनिक संरचनामा गए। निर्देशनालय खारेज भयो। प्रदेश सरकार साँच्चिनै सरकार जस्तो हुने हो र मन्त्रालयहरू मन्त्रालय जस्ता हुने हो भने सिद्धान्तः नीतिगत विषयमा मन्त्रालयले काम गर्ने; कार्यान्वयनका लागि विभाग, तालिम

केन्द्र वा निर्देशनालय चाहिन्छ भन्ने सर्वव्यापी र विश्वव्यापी मान्यतालाई नै ख्यालै गरिएन। नीति पनि कार्यान्वयन पनि आफैले गर्दा मन्त्रालय भद्रगोलमा फस्दछ भन्ने कुरा नै भुलियो। प्रदेश आफैलाई कमजोर बनाइयो।

शिक्षाकर्मी, शिक्षा तथा समाजशास्त्रको विद्यार्थी र यी दुवै विषयक्षेत्रको कर्मचारीको नेतृत्व तहमा काम गरिरहेकोले हुनसम्मको पीडा भयो। सरकारको सानो त्रुटिले सवैले हुनसम्मको दुख पाइयो यो पनि जीवनको महत्पूर्ण सिकाइ भयो। सम्बन्धित विषयगत मन्त्रालयको लिखित सुझाव समेतलाई ख्याल नगरिएको हुँदा समस्या बल्झिएको थियो। त्यस त्रुटिपूर्ण निर्णयले यस क्षेत्रमा काम गर्ने कर्मीहरू बहुलाह जस्ता भयौं। कर्मचारीको स्वभाविक आचरणको परिवृत्तलाई समेत अलि फराकिलो बनाउन पर्ने वाध्यता आइलाग्यो। राजनीतिक दलहरू, शिक्षकहरू, अन्य सरोकारवाला सवै एकजुट भयौं। आक्रोशित भयौं, अडान लिने मात्र होइन चट्टानी अडान लिने कामवाट सरकारलाई बुझाउन सफल भयौं। त्रुटी सचियो।

एउटा मेरा अनन्यमित्र र सहकर्मीले भने “कर्णालीमा शिक्षाको स्तर वढ्यो वा सवैले पढे भने भारतमा न्यून स्तरका मजदुरको समस्या पर्छ। अव भारतमा धेरै मानिस शिक्षित भई सकेका छन्। त्यहाँ न्यून स्तरको मजदुरको खडेरी हामीले कर्णाली प्रदेश र सुदूरपश्चिमका पहाडवाट पूर्ति गरिरहेका छौं। भारतीयहरू अति चलाख छन्। उनीहरू ५० वर्षपछिको अवस्था विश्लेषण गर्दछन्।" ती मित्र सामान्यतया बोल्दैनन् बोले भने ब्रम्हबोली जस्तो गरी गहिरिएर तर्कका आधारमा आफ्नो कुरा राख्दछन्। उनको मिजास अलि कडा छ त्यसैले धेरैले रुचाउदैनन् उनलाई।

तर मेरा निम्ति सिकाइ विषय हुन उनी। यो भनाइमा सत्यता असत्यता त के होला तर म दङ्ग परे किनकि मेरो मनमस्तिकमा कहीकतै नभएको कुरा, मेरो सोचको परिवृत्त भन्दा धेरै परको विषय थियो त्यो। ती मित्रको बुझाइ थियो “हामीले कर्णाली प्रदेशमा साँचिनै सार्वजनिक शिक्षा सुधारका लागि राम्रै कार्यविधि ल्याइए छ क्याहो । मानिसहरूलाई छटपटी धेरै भएछ।" यी कुरावाट म के बुझ्दछु भने हामी कर्णालीमा शिक्षा क्षेत्रमा निकै कमजोर छौं। यो कुरा हाम्रा तथ्यतथ्याङ्कले पनि देखाएका छन्। अनुभव र अनुभूतिका विषय पनि हुन्।

४. सामाजिक क्षेत्र भित्र शिक्षा क्षेत्रको कुरा !

सवैल बुझ्नपर्ने कुरा के थियो भने स्वभावतः वकिल चाहन्छन् मानिस झगडालु होउन्, राजनीतिज्ञले चाहन्छ मानिसहरू उसको कुरामात्र सुनि रहुन्, पुजारी चाहन्छन् मानिस सवै मन्दिरमा आइरहुन्, ठेकेदार चाहन्छन् धेरै मानिस मजदूर होस् जसले गर्दा उसले सस्तो मुल्यमा मजदुर पाउँछ, रक्सी पसलेले चाहन्छन् मानिसले रक्सी खाउन्, पुलिस चाहन्छन् हरेक मानिसले उसैको कुरा मानोस्, बैंकरहरू चाहन्छन् हरेक मानिस उसैको ग्राहक बनुन् र तान्त्रिक चाहन्छन् मानिस

भूतप्रेतसँग डराइराखोस् तर शिक्षक चाहन्छ हरेक नरनारी शिक्षित होउन्, जीवनमा सफलता प्राप्त गरी अगाडि वढीरहुन्, आफ्नो, आफ्नो परिवारको, समाजको, आफ्नो देश र समस्त मानव समाजको हित गरुन्।

तर अहिले यस्तो अवस्था छैन् होला। त्यसो नहुनुमा शिक्षक मात्र दोषी छैनन् होला। उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदनले भनेको थियो अरुको भन्दा शिक्षकको अलिकति भने पनि तलब वढाउन पर्छ। वढाउन सकिने आधार पनि दिएको थियो। राष्ट्रका जिम्मेवार विज्ञहरू बसेर त्यो प्रतिवेदन लेखिएको थियो। त्यसमा अर्थशास्त्रीको पनि राय सुझाव थियो। उनीहरूले पनि दीर्घकालीन विकास गर्ने हो भने यो ठीक छ आवश्यक छ भनेका थिए। तर आफैले बनाएको आयोगले बुझाएको प्रतिवेदनलाई तत्कालीन राजनीतिक नेतृत्वले पचाएन। त्यसमा स्पष्ट हुन चाहेन। व्यवहारिक बनाउन विमर्श गर्न नै चाहेन। हाम्रो समग्र परिवेश यस्तै हो।

सिक्ने सिकाउने कुरामा आत्मियता आवश्यक पर्छ। सिक्न साथीहरू वीचमा अन्तरघूलन हुँदा अनौपचारिक र अन्यासमा नै थुप्रो कुरा सिकिन्छ जति प्रविधिको प्रयोग र उपयोग गरेपनि भौतिक अन्तरक्रिया नितान्त आवश्यक हुन्छ। अहिलेसम्म विश्वको कुनै मुलुकमा विद्यालयको विकल्प दिइएको छैन्। दूरशिक्षण प्रविधि समपुरक र परिपुरक हुन सक्दछ तर विकल्प हुन सक्दैन्। तथापि हामी प्रविधिका व्यापारी र प्रविधिको अतिरञ्जित गर्नेको लहलहैमा लागेर सुर्खेतमा डिजिटल सिकाइ केन्द्र राखेर पढाउने र शिक्षक र विद्यालय नभएर पनि चल्दछ भन्न पनि पछि पर्दैनौं।

प्रा.डा. बालकृष्ण लुइटेलले भने जस्तो शिक्षण भनेको त्यस्तो पेशा हो विषयवस्तु पनि जान्नुपर्‍यो, त्यसले समाज पनि बुझ्नुपर्‍यो, त्यसले मनोविज्ञान पनि बुझ्नुपर्‍यो, त्यसले विधि पनि बुझ्नुपर्‍यो। साइन्स फ्याकल्टी पढ्ने मान्छेले साइन्स मात्र बुझे भयो। मान्छेको बारेमा बुझ्नै परेन। तर साइन्स एजुकेशन पढ्यो कसैले भने, उसले विज्ञान पनि जान्नुपर्‍यो ,मान्छेपनि जान्नु पर्‍यो, किनभने शिक्षा भनेको त मान्छेलाई हुन्छ। मान्छेलाई शिक्षित बनाउने कुरा, शिक्षा दिने कुरा आफैमा जटिल कुरा हो । शिक्षा दिने मान्छेलाई शिक्षा दिने कुरा अर्को जटिल कुरा हो । शिक्षक बन्ने मान्छेलाई शिक्षा दिनु छ, त्यो कामलाई सार्है सजिलो आँक्नै हुँदैन। प्रविधि मात्रको प्रयोगले मान्छे यान्त्रिक हुनसक्छ। मानवीय हुँदैन। अहिले नै हाम्रा बालबालिका एकोहोरो भए मोबाइलमय भए अरु केही नचाहिने भए र सामाजिक पक्ष खत्तम भयो भनिरहेका छौं।

त्यसैले कहिलेकाँही मनमा भाव उत्पन्न हुन्छ– सतहका अलमलिएको कर्णालीको विकास भनौं कि अर्थात माग्ने र बाँड्ने बुद्धिले चलेको विकास भनौं। आन्तरिक संवेग उत्पन्न भएर हुने हो सिकाइ। अन्तरघुलनवाट मनमा उथलपुथल नभई बल गरेर मात्र पनि सिकाइ हुँदैन्। सिकाइको वातावरण र परिवेशलाई बुझेर बालबालिकाको आनन्दको अनुभूति हुने गुदो कुरो पहिल्याएर गरिने शिक्षण बल्ल अर्थपूर्ण हुन्छ। त्यसैले मुल्य नपहिलिएको विकास, त्यसमा पनि सामाजिक क्षेत्रको विकास सतही हुन्छ भन्ने लाग्छ। मूल्यको क्षयीकरण भयो भने त्यसको परिणाम नकारात्मक हुन्छ। भुसको आगो झै प्रदुषित प्रभाव सबैतिर फैलिन्छ।

५. गहिराइको कुरा

लेखक गोपीनाथ मैनाली लेख्नुहुन्छ "राजनेता नेल्सन मन्डेलाले भनेका थिए' समाज बिगार्नु छ भने त्यहाँको शिक्षा प्रणाली भत्काइदिए पुग्छ। समाज व्यवस्थाका सबै क्षेत्र बिगारिदिन कमसल शिक्षा काफी छ। सन् १९६० को दशकमा ली क्वान युले थोरै पढ, धेरै सिक भन्ने शिक्षा रणनीतिका साथ राष्ट्र विकासको अभियान सुरु गरेका थिए। खासै प्राकृतिक स्रोत नभएको मुलुक सिंगापुर तेस्रो विश्वबाट पहिलो विश्वमा पुग्नुमा शिक्षाले जगको काम गरेको थियो। आज सिंगापुरका मानिसहरू गर्वका साथ भन्ने गर्छन्, 'वी ह्याभ नथिङ बट नलेज" (कान्तिपुर दैनिक, माघ २६, २०८०)।

हामीले शिक्षालाई किन बुझिरहेका छैनौ र यसरी निम्छरो बनाइ रहेका छौं। कोइराला (२०८०)का अनुसार, शिक्षामा गरेको थप १ प्रतिशत लगानीले नेपालजस्तो देशको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा ८ देखि १० प्रतिशतसम्म वृद्धि हुन्छ भन्ने जानकारी दियो (बारो र ली, २०००)। एरेंबर्ग र स्मिथ (सन् २००६) ले मानव पुँजीको सिद्धान्त मार्फत सो जानकारीलाई थप पुष्टि गरेका थिए। शिक्षामा गरेको लगानीले आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउँछ भन्ने विषयमा विश्व ढुक्क छ। विश्वविख्यात अर्थशास्त्री कार्ल मार्क्सले पनि शिक्षा र आर्थिक वृद्धिदर बीच सम्बन्ध हुन्छ भन्ने बुझेका थिए। सो सम्बन्धलाई उनले वर्गीय विभेदसँग लगेर जोडिदिएका थिए। शिक्षा विवेकशील नहुँदा पुँजीवादी र सर्वहारा वर्गको जन्मको हुन पुग्छ भनेर व्याख्या गरेका थए।

यस्तो वर्गीय विश्लेषण अनुसार धनी समूहबाट ५९ प्रतिशत विद्यार्थीले कक्षा १० पार गर्दा सबैभन्दा गरिब समूहबाट केवल १० प्रतिशतले मात्र कक्षा १० पार गर्छन्, त्यस्तै अवस्था कक्षा ८ पार गर्ने दरको छ, जहाँ गरिब समूहका ६२ प्रतिशत विद्यार्थीले सो तह पार गर्दा धनी समूहबाट ९१ प्रतिशतले सो तह पार गर्छन्; अहिलेको प्रविधिको युगमा आईसीटी क्षमता भएको विद्यार्थीमा ३७ प्रतिशत धनी समूहको छ भने जम्मा २ प्रतिशत मात्र गरिब समूहको छ; आईसीटी क्षमता र कक्षा १० पार गर्ने दरलाई हेर्ने हो भने बजारमा भित्रने जनशक्ति बीच आवश्यक सीप र क्षमताको खाडल रहेको छ र रहनेछ; अर्थात्, कार्ल मार्क्सले भने जस्तै नेपालका सन्दर्भमा शिक्षा भनेको वर्गीय विभेद ल्याउने माध्यम बनेको छ (कोइराला, संवेदन, कान्तिपुर दैनिक, माघ २५,२०८०)। कुराको के हो भने अरु क्षेत्रमा गरिएको लगानी घुमीफिरी बाहिरिने सम्भावना वढी हुन्छ। शिक्षा र सामाजिक क्षेत्रमा गरेको लगानी भित्र रुमल्लिन्छ। यतै घुलन हुन्छ। विस्तारै परिवर्तनको रसायन बन्दछ।

हुन पर्थ्यो के? भइरहेको छ के?

सामाजिक क्षेत्रका कुरा मसिना छन्। मसिनै तरिकाले बुझ्न पर्ने हुन्छ। सामाजिक क्षेत्रका अन्य विषयक्षेत्रको कुरा अर्को प्रसङ्गमा गरौंला यहाँ यस लेखमा शिक्षा क्षेत्रलाई मात्र परिसीमित गरेर हेरौं। नागरिक सक्षमता तथा सबल जनशक्ति विकासका लागि जन्मेको बच्चाबाट नै बलियो जग हाल्न आवश्यक हुन्छ । यसैले बाल विकास केन्द्रमा दैनिक शैक्षिक सीप सिकाइ क्रियाकलापमा

वार्षिक ५७६ घण्टा खर्चिनु पर्दछ। साथै, मनोरञ्जन, शारीरिक खेलकुद, खाजाखाना, सुताइ तथा आरामका लागि वार्षिक २५६ घण्टा समय दिनु पर्दछ। यसैले बालविकासका बालबालिकाका लागि वार्षिक ८३२ घण्टा सीप विकासमा शिक्षण सिकाइमा समय लगाइन्छ। त्यस्तै कक्षा १-३ मा साप्ताहिक पाठ्यभार २६ पाठ्यघण्टा र वार्षिक ८३२ कार्यघण्टा पठनपाठनको व्यवस्था छ। कक्षा ४-१० सम्म साप्ताहिक पाठ्यभार ३२ पाठ्यघण्टा र वार्षिक १०२४ कार्यघण्टा पठनपाठन हुनु पर्छ।

सोही अनुसार माथिल्ला तह र कक्षामा पाठ्यघण्टा र कार्यघण्टा निर्धारण गरिएको छ। पाठ्यक्रमका विषयवस्तु संसारभरको चलन र हाम्रो वास्तविकताका आधारमा निर्धारण गरिएको हुन्छ। दशकौंदेखि अभ्यास गरिरहेको पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले निर्धारण गरेको पाठ्यक्रम तथा पाठ्य सामग्रीको सैद्वान्तिक र दार्शनिक आधार बलियो हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नपर्ने हुन्छ । तथापि निर्धारण गरिएका विषयवस्तु मर्म अनुसारको शिक्षण सिकाइ हुन नितान्त आवश्यक छ । विद्यार्थीलाई प्रश्न गरेर सिक्ने र अभ्यास गरेर सिक्ने अवसर मिलाउन आवश्यक हुन्छ। शिक्षक सहजकर्ता, उत्प्रेरक, प्रवर्द्धक र खोजकर्ताको भूमिकामा हुनुपर्ने गरी सिकाइ सहजीकरण, शिक्षण विधि र प्रक्रियाहरू पाठ्यक्रमले स्पष्ट किटान गरेको छ। पाठ्यक्रमका विषयवस्तुलाई प्रतिवर्ष अद्यावधिक, प्रत्येक पाँच वर्षमा परिमार्जन र दश वर्षमा परिवर्तन गरिन्छ।

हामीले कर्णाली प्रदेशको सन्दर्भमा बुझ्नै पर्ने कुरा के हो भने शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले प्रत्येक वर्ष कार्यसम्पादन गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको प्रतिवेदन अनुसार यस प्रदेशको विद्यालय शिक्षा मूल्याङ्कन नतिजा दयनीय छ। कक्षा दश र बाऱ्हको परीक्षाका नतिजाले विद्यार्थीको सक्षमता स्तर निकै कमजोर देखाएको छ। यसले शिक्षण सिकाइ र समग्र मूल्याङ्कन पद्धति र व्यवस्थापन पक्ष धेरै कमजोर रहेको देखाउँछ। अझ डरलाग्दो कुरा त के छ भने कक्षा बाऱ्हका ननग्रेडिङ्वाला विद्यार्थीहरू त्यस्ता अवसरप्रति प्रोत्साहित भई आगामी परीक्षामा सहभागी नहुने गरेको (गतवर्ष ५७ हजार विद्यार्थीमध्ये १४ हजार मात्रको उपस्थिति) अवस्थाले हाम्रा विद्यालय तहको शिक्षाको जग साऱ्है कमजोर छ, शिक्षकहरू पेसागत सक्षमता र दायित्वप्रति उदासीन छन् र प्राय विद्यार्थीहरूमा आत्मबल छैन, गुणस्तरीय शिक्षण सिकाइको आत्मसातीकरण हुन, गर्न सकिएको छैन भन्ने सन्देश दिन्छ।

नीतिगत रुपमा विद्यालय तहमा विद्यालय सामाजिक परीक्षण समिति, शिक्षक अभिभावक संघ, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्थानीय तहमा गाउँ वा नगर शिक्षा समिति जस्ता संरचनाको व्यवस्था छ। ती समिति र संयन्त्रमा विद्यालयको प्रगति, समस्या, चुनौती र अवसरका पक्षमाथि व्यापक छलफल हुनु र त्यसको निचोडलाई कार्यान्वयन गर्ने कुराको अपेक्षा गरिएको हुन्छ। तथापि त्यो पक्ष यति कमजोर छ भन्नै लाज लाग्दो अवस्था छ। त्यसै गरी नेपाल शिक्षक महासंघ, विद्यार्थीहरूका संगठनहरू, अभिभावक महासंघ, विद्यालय व्यवस्थापन समिति महासंघ, संघीय,

प्रदेश तथा स्थानीय तह सम्बद्ध संघसंस्था तथा गैरसरकारी संस्थाहरूका प्रतिनिधिहरू र स्थानीय सरकारका प्रतिनिधिमूलक महासंघहरूको राम्रै भूमिकाको अपेक्षा गरिएको छ तापनि साच्चैनै बच्चाको पठनपाठनमा उनीहरूको उपयुक्त होस पुग्न सकेको देखिदैन् ।

६. अनुभूति

अनुभूति नभएको ज्ञान, ज्ञानै होइन भने जस्तो पंक्तिकारको अनुभूतिको प्रतिविम्बन के भने विकास गर्छु, उसले गरेन, म गरिहाल्छु, उसले गर्न दिएन जस्ता शब्दावलीको प्रयोग गर्न विज्ञता नचाहिने रहेछ। भेलामा यस्ता कुरा गरेर ताली खान पनि विज्ञता चाहिने रहेनछ । आफू धरतीमा आएकै देश बनाउन र विकास गर्न हो भनेर चर्को बोलेर ताली खान र सामाजिक सञ्जालमा प्रशंसा पाउन खासै मानसिक र शारीरिक श्रम चाहिने रहेन छ। बहस र विमर्सको सट्टा विवाद र दोषारोपण अहिलेको विकासको नियति नै बनेको हो कि भन्ने अनुभूति भैरहेको छ। बौद्धिक श्रम चाहिने भनेकै भईरहेका विकासका अनगिन्ति कामहरू किन र कसरी त्यो अवस्था स्थापित भए तिनको पृष्ठभूमि र जरो पहिल्याएर मुल्य थप गर्नु रहेछ। समाजको गति कहिले मात्रात्मक ढंगले अघि बढ्छ भने कहिले गुणात्मक ढंगले । अहिलेको आवश्यकता गुणात्मक हो। यस्ता कामले ताली पनि पाउँदैन, गाली पनि आउने रहेनछ। बुद्धिमात्र होइन अठोट र कठोर हुन पनि पर्ने रहेछ। जोसुकैले जेसुकै भनुन् गरिछाड्छु भन्ने अठोट।

नीतिगत र राजनीतिक हुटहुटीले मात्र पनि विकासको अपेक्षा पूरा नहुने देखिन्छ। सामाजिक क्षेत्रको विकास अत्यन्तै संवेदनशील हुन्छ। साना घटना र दुर्घटनाको दूरगामी असर हुन सक्दछ। विचारलाई व्यवहारिक प्रयोग र त्यसका सम्भावित सकारात्मक र नकारात्मक परिणामका बारेमा विमर्श (डिस्कोर्स) हुन नसकेमा असल विचार सिद्धान्तका कुरा ओझेलमा पर्दछन्। जुन कुरा भई नै रहेको अनुभूति भैरहेको छ। विमर्श नहुँदा नैतिकताको पक्षलाई भीडको वहाव (ह्युम)ले वगाइदिने रहेछ। बौद्धिक श्रमिक एवम् सरल र सौम्य पात्रहरूको कुनै मुल्य नदेखिने कुरा स्वभाविकै हुँदोरहेछ। चर्को बोल्ने बहादुर कहलिन तथा तथ्य र प्रमाणका आधारमा गरिने तर्क नयाँ नयाँ ज्ञानको निर्माणलाई पदीय, दलीय र तिनका मतियारले विनिर्माण गरिदिने रहेछन्।

७. निचोडः

यो प्रविधिको युग हो। प्रविधिको प्रयोग विना मानिस बाँच्न मुस्किल हुने भैसक्यो। तर प्रविधि-प्रविधि भनेर मात्र पनि हुँदैन्। अहिलेका हाम्रा प्रविधिमैत्री बच्चाहरू एकोहोरो र मोवाइलमा घोप्टिने भए भनी आलोचना हुने गरेको छ। मानिस स्वभावतः सामाजिक प्राणी हो। समूह र साथी उसको जीवनका अभिन्न पक्ष हुन्। सिकारुका निम्ति समूहवाट सिकाइ, साथीवाट सिकाइ, अन्तरक्रियावाट सिकाइ सर्वाधिक महत्वपूर्ण र स्थायी हुन्छ। साथीभाइ र समूहमा अन्तरघुलन हुँदा सिकिएका सिकाइएका विषयवस्तु चिरस्थायी हुन्छन् । अहिले हाम्रा बच्चाहरू समाज नबुझ्ने

भए। मोबाइलमा पाइने विषयवस्तुले थाहा नहुने गरी उनीहरूलाई आयातित सँस्कृतिका पक्षधर बनाइ रहेको छ।

विकासका निम्ति नयाँ सोच र लगाव चाहिने हो। वैचारिक साधना विना सिर्जना गाऱ्हो छ। हामीले हाम्रो मति पनि बदल्न सकेका छैनौं। सोच र विचार नै नबदलिएर, आफ्नो बानी र व्यवहारमा परिवर्तन नगरेर विकासमा फड्को मार्ने कल्पनाले केही अर्थ राख्दैन्। विकासको यात्रा सहज हुँदैन्। विशेष लगाव चाहिन्छ। सिर्जनात्क, प्रवर्द्धनात्मक र रचनात्मक थुप्रै प्रयास हुनुपर्छ। परिवेशले नयाँ र गमिला अनुसन्धान खोजेको छ।

प्रश्न गर्ने, आलोचना र असन्तुष्टि मन्थन आफैंमा सृजनशील कुरा हुन् भन्ने कुरा हाम्रो चेतमा प्रवेश नै गर्न सकेन भन्ने पिरलो अहिलेको हो। समयले हाम्रो परम्परागत चलनमा परिवर्तन खोजेको छ। तर मैले भन्या नमान्ने? मैले भन्या टेर्दैनौ तिमीले? भन्ने संस्कार बोकेको परिवेश छ हामीसँग अहिले पनि। प्रा.कृष्ण खनाल र सि.के.लालले भने जस्तो चेतना र चिन्तन प्रवेश नगरी नयाँ ज्ञान प्राप्त हुँदैन भन्ने चेत विकास भएन भने विकासका नयाँ आयम पहिलिदैन्; यो विषय घनिभूत अनुसन्धानका नतिजाभन्दा अझ गम्भिर छ (अनलाइन खबर, २०८० भदौ २५ गते)।

सन्दर्भ सामग्री (Reference)

Bhattarai, T. & Katwal, S. (2020). *Karnali: People and places.* Kathmandu: Mandala Book Points, Kantipath.

उप्रेती, अरुणा (२०८०) । *खस्किएको विद्यालय शिक्षा* । कान्तिर दैनिक पत्रिका, माघ ८, २०८०। https://ekantipur.com/opinion/२०२४/०२/२०/declining-schooling-२४-५५.html

कर्णाली प्रदेश सरकार, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय (२०८० वि.सं)। *बजेट तथा कार्यक्रमको वर्षिक मूल्यङ्कन प्रतिवेदन (आर्थिक वर्ष २०७९।०८०)* वीरेन्द्रनगर : कर्णाली प्रदेश सरकार, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय ।

कर्णाली प्रदेश सरकार, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय (२०८० वि.सं)। *कर्णाली प्रदेश सरकार, आर्थिक वर्ष २०८०।०८१ को वर्षिक विकास कार्यक्रम ।* वीरेन्द्रनगर : कर्णाली प्रदेश सरकार, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय ।

कर्णाली प्रदेश सरकार, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय (२०८० वि.सं)। *अन्तर सरकारी वित्तीय हस्तान्त्रण (स्थानीय तह), आर्थिक वर्ष २०८०।०८१ ।* वीरेन्द्रनगर : कर्णाली प्रदेश सरकार, आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय ।

कर्णाली प्रदेश सरकार, कर्णाली प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान (२०८० वि.सं) । *वडा कार्यालयको सेवा प्रवाह सम्बन्धी स्रोत पुस्तिका ।* वीरेन्द्रनग : कर्णाली प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान ।

कर्णाली प्रदेश सरकार, कर्णाली प्रदेश योजना आयोग (२०७६ वि.सं)। *कर्णाली प्रदेश पार्श्वचित्र, २०७६ ।* वीरेन्द्रनगर : कर्णाली प्रदेश सरकार, कर्णाली प्रदेश योजना आयोग ।

कर्णाली प्रदेश सरकार, कर्णाली प्रदेश योजना आयोग (२०८० वि.सं) । *असल खानपानः कर्णाली प्रदेशमा पोषण र असल खानपान सम्बन्धी सचेतना पुस्तिका, २०८०।* वीरेन्द्रनगर : कर्णाली प्रदेश सरकार, कर्णाली प्रदेश योजना आयोग ।

कर्णाली प्रदेश सरकार, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय (२०८० वि.सं)। सुशासन, वर्ष-१, अंक-१ । वीरेन्द्रनगर : मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय ।

कोइराला, सम्बेदन (२०८०) । *नेपालमा शिक्षा : आर्थिक वृद्धि कि वर्गीय विभेद ।* कान्तिपुर दैनिक पत्रिका, माघ २५, २०८० ।

खनाल, कृष्ण (२०७९) । *काठमाडौंको केन्द्रीय मानसिकता संघीयतामैत्री भएन ।* कान्तिपुर दैनिक पत्रिका, असार ९, २०७९ । https://ekantipur.com/madhesh-manthan/२०२२/०७/१२/१६५७६०७४७६८२६९१९२१.html?author=१

जोशी, सत्यमोहन (२०७८ वि.सं) । *कर्णाली लोक संस्कृति -१, इतिहास (दोस्रो संस्करण) ।* काठमाण्डौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान र हिमाल किताब प्रा.लि. ।

ज्ञावली, अर्जुन र निरौला, पेशलकुमार (२०७७ वि.सं) । *वैदिक साम्यवाद : योगी नरहरिनाथ, ईसाई साम्राज्यवाद विरुद्ध मार्क्सवाद ।* काठमाण्डौं : पल्लव प्रकाशन प्रा.लि. ।

तिमिल्सिन, अंगराज (२०७९) *कर्णालीको विकास र समृद्धिः लघुताभाषबाट माथि उठौं,* शिलापत्र दैनिक, फागुन ६, २०७९ ।

नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग (२०१७) । *नेपाल दिगो विकास लक्ष्यहरूः वर्तमान अवस्था र भावी मार्गचित्र : २०१६-२०३० ।* काठमाण्डौं : राष्ट्रिय योजना आयोग ।

नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग (२०८०वि.सं.) ।*सोह्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०८०।८२-२०८५।८६): अवधारणा-पत्र ।* काठमाण्डौं : राष्ट्रिय योजना आयोग

नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग र संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (२०२०) ।*नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन २०२०; स्तरोन्नति पश्चातको दिशा : उत्पादशील रुपान्त्रण र समृद्धि।* काठमाण्डौं : राष्ट्रिय योजना आयोग र संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम ।

पोखेल, ईश्वरी (२०८० वि.सं.)। *विद्यालय शिक्षाको नतिजाले राज्य प्रणालीमाथि उब्जाएका प्रश्नहरू,* मोटिभेस्नल न्यूजमा प्रकाशित, प्रकाशन मिति २०८०, भाद्र २४ ।

पौडेल, राधा (२०१४) *खलंगामा हमला (दोस्रो संस्करण)।* काठमाण्डौं : नेपा-लय ।

बन्धु, चुडामणि (२०७८ वि.सं) । कर्णाली लोक संस्कृति -४, भाषा (दोस्रो संस्कारण) । काठमाण्डौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिश्ठान र हिमाल किताब प्रा.लि. ।

मैनाली, गोपीनाथ (२०८०) । *दार्शनिक र प्रायोगिक आधारमा नेपालको शिक्षा ,* कान्तिपुर दैनिक, माघ २६, २०८०।

युनाइटेड मिसन टु नेपाल र नेपाल पब्लिक अवकेनिङ्ग फोरम (प्राप्त नभएको) । *हिंसा रोकथाम तथा सचेतना अभिवृद्धि सम्बन्धी चित्र पुस्तिका : रुपान्तरित नेपाली समाजमा सबैलाई प्रशस्तताको जीवन,* युनाइटेड मिसन टु नेपाल र नेपाल पब्लिक अवकेनिङ्ग फोरम ।

योगी, नरहरिनाथ (*संकलन*/संपादन अर्जुन ज्ञावली र बलभद्रनाथ (२०७७ वि.सं.) । *हाम्रो देश दर्शन।* काठमाण्डौं : पल्लब पब्लिकेशन प्रा.लि. ।

रिमाल, प्रदिप (२०७८ वि.सं)। *कर्णाली लोक संस्कृति -५, साहित्य संगित कला (दोस्रो संस्कारण)।* काठमाण्डौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिश्ठान र हिमाल किताब प्रा.लि. । ल

लुइटेल, बालचन्द्र (२०८०)। *शिक्षावाट समाज पुन संरचना,* शिलापत्र, मंशिर, २०२८० ।

श्रेष्ठ, विहारीकृष्ण (२०७८ वि.सं)। *कर्णाली लोक संस्कृति -३, जनजीवन, दियारगाउँका ठकुरीहरू (दोस्रो संस्कारण)।* काठमाण्डौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिश्ठान र हिमाल किताब प्रा.लि.।

लाल, सी.के. (२०८०) । *अधिनायकवादी प्रियतावादको प्रवाह,* कान्तिपुर दैनिक पत्रिका,फाल्गुन ९, २०८० ।

सिंह, पृथ्वीबहादुर (२०७६) । *समृद्धिको लहरीमा कर्णाली ।* काठमाण्डौं : लेखक ।

सिंह, स्थिर जङ्गबहादुर, (२०७८ वि.सं) । *कर्णाली लोक संस्कृति -२, भौगोलिक दृष्टिकोण (दोस्रो संस्करण) ।* काठमाण्डौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान र हिमाल किताब प्रा.लि. ।

क्षमता विकासका लागि सामुदायिक अभ्यास समूह
(Strengthening Capacity through Community of Practice)

- अरुण प्रसाद श्रेष्ठ

बरिष्ठ सुशासन सल्लाहकार, जीआइजेड, सिडीएसजी

नेपालको संविधान बमोजिम स्थानीयतहको अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था गर्न तथा कार्यान्वयन गर्न, जनसहभागिता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता सुनिश्चित गरी सुलभ र गुणस्तरीय सेवाप्रवाह गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय सरकार रहेको छ । स्थानीय सरकारको पहिलो ५ बर्षे कार्यकालमा संघीय सरकार तथा प्रदेश सरकार, स्थानीय गैरसरकारी संस्था तथा विकास साझेदारहरूको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा स्थानीय तहहरूमा विभिन्न गुरुयोजनाको निर्माण लगायत आवधिक योजना, विषयगत तथा क्षेत्रगत योजना, क्षमता विकास योजना, राजश्व सुधार कार्ययोजना, लैङ्गिक उत्तरदायी परीक्षण लगायतका प्रशस्त कामहरूको निर्माण तथा सफल कार्यान्वयन भएका छन् तथापि यी र यस्ता योजनाहरूको कार्यान्वयनमा केही चुनौतिहरू पनि रहेका छन्, जस्तैः उपलब्ध जनशक्तिको कमी, योजना तथा नीति कार्यान्वयनमा प्राविधिक क्षमताको कमी, राजनीतिक प्रतिबद्धता र अपनत्वको अभावका कारणले यस्ता योजनाहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा हुन सकेको छैन । तथापि, संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले प्रदेश तथा स्थानीय सरकारको क्षमता विकास र समावेशी सेवाप्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन प्रदेश तथा स्थानीय सरकारलाई सहयोग गर्ने उद्देश्यले प्रादेशिक तथा स्थानीय शासन सहयोग कार्यक्रम (PLGSP) कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

फोटोः *जीआजेड/सीडीएसजी*

यसका साथै स्थानीय सरकारमा रहेका कार्यगत चुनौति तथा कमजोरीहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि सुशासनका लागि क्षमता विकास कार्यक्रम (CDSG) ले प्रदेश सुशासन केन्द्रसंग (PCGG) को सहकार्यमा स्थानीय सरकारलाई विभिन्न क्षमता विकासका कार्यक्रम र समाधानमा आधारित आपसी सिकाईको

मार्फत स्थानीय सरकारका जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीहरूको क्षमता बिकासका लागि "सामुदायिक अभ्यास समूह" अर्थात Community of Practice (CoP) को अवधारणा अगाडि सारेको छ । यसले स्थानीय सरकारहरूलाई सेवाप्रवाहका सिलसिलामा आईपरेका अप्ठयारा तथा समस्या समाधान गर्दै कार्यसम्पादन स्तरमा सुधार ल्याउनका लागि सामुदायिक अभ्यास समूह मार्फत क्षमता विकासका कार्यक्रम गर्दै आएको छ । स्थानीय सरकारलाई नवीन उपाय र प्रभाकारी ढंगका साथ सिकाई एवम् साझेदारी अभ्यासलाई अवलम्बन गर्दै अगाडि बढ्न चुनौती रहदै गर्दा "सामुदायिक अभ्यास समूह" को सुरुवात गरिएको छ। । सामुदायिक अभ्यास समूहका सदस्यहरू आपसी-सिकाईको उदेश्य राखेर आफ्नै स्वेच्छाले कुनै एक स्थानमा भेला भएर स्थानीय सरकारहरूमाझ आफुसंग भएको सूचना आदानप्रदान गर्ने, थप ज्ञानआर्जन गर्ने साथै सम्बन्धित बिषयमा विज्ञता विकास गर्ने तथा समस्याको समाधान गर्ने गर्दछन्। अर्को अर्थमा एउटा अभ्यास समूह भनेको साझा समस्या वा चासो भएका व्यक्तिहरूको सञ्जाल हो जुन सञ्जाल निम्न कार्यका लागी भेटघाट गर्ने गर्दछन्।

- काम गर्ने विभिन्न तौरतरिकाहरूको अन्वेषण वा खोजी गर्न,
- समस्याका साझा समाधानहरूको पहिचान गर्न,
- असल अभ्यास र विचारहरू साटासाट गर्न,

फोटोः जीआजेड/सीडीएसजी

एउटा अभ्यास समूहले कुनै एक विशेष बिषय वा क्षेत्रमा भएको ज्ञानको स्रोतहरूलाई एकीकृत गर्ने कार्य गर्दछ | एउटा सामुदायिक अभ्यास समूहले एकै बिषयका समान उद्देश्य भएका व्यक्तिहरू भेला हुने (प्रत्यक्ष वा भर्चुअल माध्यम) र नवीनतम विचार एवम् रणनीतिहरू बनाएर आपसमा साटासाट गर्ने वातावरण प्रदान गर्दछ। यस्तो वातावरणले समस्याको समाधान गर्न, एकै किसिमले भैइरहेको प्रयासहरूको दोहोरोपन घटाउन र सम्बन्धित बिषयमा विज्ञता हासिल गर्न र सम्भावनायुक्त असीमित स्रोतमा पहुँच प्रदान गर्ने गर्दछ | अभ्यास समूह स्वाभाविक रूपमा स्वेच्छाले गठन हुनुपर्दछ। यद्यपि हाल सुदुरपश्चिम अनुसन्धान तथा तालिम प्रतिष्ठान, डोटी, कर्णाली प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, सुर्खेत तथा प्रदेश सुशासन केन्द्र, लुम्बिनीहरूले स्थानीय सरकारमा रहेका सामुदायिक अभ्यास समूहहरूलाई सबल बनाउन र सस्थागत गर्न सहयोग प्रदान गर्दै आएको छ | मुख्यतः सामुदायिक अभ्यास समूहले परम्परागत कक्षाकोठा शैलीमा प्रदान गर्ने प्रशिक्षणहरूको पूरकको रूपमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने गरेको छ ।

स्थानीय सरकारको हकमा सामुदायिक अभ्यास समूह गठन गर्नुको मुख्य उद्देश्य भनेको स्थानीय सरकारले गरेका विभिन्न अभ्यासहरू र सार्वजनिक सेवाहरू सुधार गर्ने बिषयमा तथा त्यससंग सम्बन्धित समस्याहरूमा वा साझा चासोका विषयहरूमा सदस्यहरूलाई सिक्न र सह-सृजनाका लागि अर्थपूर्ण अवसर प्रदान गर्नु हो ।

स्थानीय सरकारको हकमाः स्थानीय सरकारका अभ्यासकर्ताहरू, निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू र पालिकाका कर्मचारीहरू यसका सदस्य हुन सक्दछन्। मुख्यतः एकै क्षेत्र वा एकै बिषयका बिभिन्न पालिकाका जनप्रतिनिधिहरूको समूह जस्तैः १. बिभिन्न पालिकाका उपप्रमुखहरूको समूह, २. स्थानीय सरकारका सूचना अधिकारी (□□ officer) हरूको समूह, आदि |

सामुदायिक अभ्यास समूहको गठनका केही मुख्य विशेषताहरू छन् तर यो यतिमै सीमित भने हुँदैन । सामुदायिक अभ्यास समूहका लागि स्पष्ट उद्देश्य हुनु आवश्यक हुन्छ जुन सदस्यहरूका लागि सान्दर्भिक र अर्थपूर्ण पनि हुनुपर्दछ । यसले समूह केका लागि हो र यसको सदस्य बनेर के प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुनु पर्दछ । पहिलो बैठकमा सामुदायिक अभ्यास समूहको उद्देश्य परिभाषित गर्ने गरिन्छ तथा नियमित रूपमा पुनः पुनरावलोकन पनि गर्ने गरिन्छ । प्रत्येक सामुदायिक अभ्यास समूहमा कम्तिमा २ जना सहजकर्ताको हुनुपर्दछ, ती सहजकर्ताहरूले बिभिन्न गतिविधिहरू र छलफलद्वारा समूहको उद्देश्य तथा समूहको सदस्यहरूको आवश्यकता पुरा भएको सुनिश्चितता गर्ने गर्दछन् । यी सहजकर्ताहरूले नयाँ सदस्यहरूलाई स्वागत गर्दै, समूहलाई जीवन्त राख्ने काम पनि गर्दछन् । छलफल सान्दर्भिक बनाउन तथा बैठक सञ्चालनका लागि हरेक अभ्यास समूहमा बिभिन्न गतिविधिहरू, र प्रक्रियाहरूको प्रयोग गर्ने गरिन्छ | कुन गतिविधि र प्रक्रिया प्रयोग गर्ने भन्ने निर्णय तथा तयारी सहजकर्ताहरूले गर्ने गर्दछन् । बैठकलाई सञ्चालन गर्नका लागि सहजकर्ताको व्यवस्था गर्ने गरिन्छ । हाल सुदुरपश्चिम अनुसन्धान तथा तालिम प्रतिष्ठान, डोटी, कर्णाली प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, सुर्खेत तथा प्रदेश सुशासन केन्द्र, लुम्बिनी, र CDSG का कर्मचारीबाट सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह हुँदै आएको छ। CDSG कार्यक्रमको अन्तसम्ममा प्रशिक्षण प्रतिष्ठानबाट सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गरी कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिने पनि सहमति भएको छ। विशेषगरी सहजकर्ताको भूमिका निम्न हुने गर्दछन् ।

- समूहका सदस्यहरूको रुचि र सान्दर्भिक बिषयहरूको पहिचान गर्ने |
- समूहको बैठकको लागि एजेन्डाहरू तयार गर्ने |
- बैठक सञ्चालनका विधि तथा पद्दतिहरूको पहिचान गर्ने |
- बिषय विज्ञ र स्रोत व्यक्तिहरूको पहिचान गर्ने |
- बैठकको सहजीकरण गर्ने |
- अभ्यास समूह बैठकको अभिलेखीकरण गर्ने |
- समूहको सामाजिक सञ्जाल (फेसबुक,व्हाट्सएप...) तयार गर्ने तथा सञ्चालन गर्ने |
- अभ्यास समूहको लागि फोकल व्यक्तिको रूपमा कार्य गर्ने |

नोटः- सहजकर्ता "विषय बिज्ञ" हुनु आवश्यक पर्दैन । तर विषय बिज्ञ ब्यक्तिहरू को को हुन् भन्ने जान्न जरुरी हुन्छ | कामको बोझ बाड्न तथा नियमित रुपमा कार्य सञ्चालन गर्नका लागि कम्तिमा दुई जना सहजकर्ता राख्न आवश्यक हुन्छ ।

सामुदायिक अभ्यास समूहको सञ्चालन विशेष गरेर सम्भावित सदस्यहरूको चासो र सान्दर्भिक विषयहरूको पहिचानको आधारमा सामुदायिक अभ्यास समूह गठन गर्ने गरिन्छ । अभ्यास समूहका सदस्यहरूको पहुँचको आधारमा क्षेत्रीयस्तरमा पनि बैठक गर्न सकिन्छ, आपसी छलफलबाट उपयुक्त स्थानको चयन गर्न सकिन्छ । बैठकको छलफललाई सहजकर्ताले सहजीकरण गर्ने गर्दछन् तर सहजकर्ताबाट छलफलमा कुनै किसिमको निर्णय गर्ने गरिंदैन, समूहका सदस्यहरूबाट बैठकमा निर्णय गर्ने गरिन्छ तथा निर्णयको माईनुट तयार गर्ने गरिन्छ, साथै अर्को बैठक कहिले, कहाँ, कुन बेला बस्ने बिषयको पनि निर्णय गर्ने गरिन्छ । यसरी समूहका सदस्यहरूको रुचि र आवश्यकताको आधारमा समूहको बैठक निरन्तर चल्न पनि सक्दछ ।

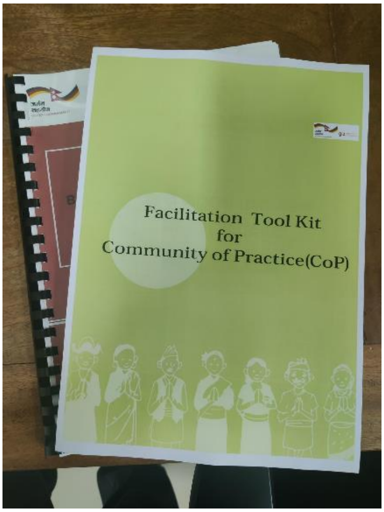

जर्मन सरकारको प्राविधिक सहयोगमा संघीयताको सवलीकरण तथा पालिकाहरूको संस्थागत क्षमता विकासका लागि सञ्चालित सुशासनका लागि क्षमता विकास कार्यक्रम (CDSG) ले तीनवटा प्रादेशिक प्रशिक्षण केन्द्र, सुदुरपश्चिम अनुसन्धान तथा तालिम प्रतिष्ठान-डोटी, कर्णाली प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान-सुर्खेत तथा प्रदेश सुशासन केन्द्र लुम्बिनीको सहकार्यमा बिगत एक वर्षदेखि परीक्षणको रुपमा सामुदायिक अभ्यास समूहहरूको गठन तथा सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

यसका अतिरिक्त हालै सामुदायिक अभ्यास समूहलाई निरन्तरता दिनका लागि सुशासनका लागि क्षमता विकास कार्यक्रम (CDSG) को पहलमा प्रादेशिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठानका कर्मचारीहरू तथा श्रोतव्यक्तिहरूलाई सामुदायिक अभ्यास समूहको गठन र सञ्चालन प्रक्रियाको विषयमा तालिम प्रदान गरिएको छ । यसरी तीनओटा प्रशिक्षण प्रतिष्ठानहरूले सामुदायिक अभ्यास समूहको गठन र हाल सञ्चालित समूहहरूको निरन्तरताका लागि यस आर्थिक वर्षको वार्षिक कार्यक्रममा आबस्यक बजेटको व्यवस्था गरेको छ र यसको उपलब्धिको लेखाजोखाको आधारमा आगामी दिनहरूमा पनि निरन्तरता दिने भएको छ ।

कर्णाली प्रदेशमा सहकारीको अवस्था, समस्या, सम्भावना र चुनौतीहरू

- किरण कुमार थापा
प्रशासकीय अधिकृत, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी रजिष्ट्रारको कार्यालय, सुर्खेत

सार संक्षेपः

सहकारिताको मुल उद्देश्य सदस्यहरूको आर्थिक तथा सामाजिक विकास गर्नु हो। यो उद्देश्य पुरा गर्नका लागि सहकारी संस्थाहरूले सदस्यहरूको आवश्यकता सम्बोधन गर्ने गरी व्यवसाय सञ्चालन गनुपर्ने हुन्छ। नेपालको परिप्रेक्ष्यमा वित्तीय कारोबार गर्ने गरी बचत तथा ऋण सहकारी र अन्य व्यवसाय समेत गर्ने गरी अन्य प्रकृतिको सहकारी संस्थाहरूको संरचना रहेको अवस्थामा सदस्यको आवश्यकता र संस्थाको प्रकृतिलाई समेत ध्यानमा राखी वार्षिक योजना तथा बजेट तर्जुमा गर्नुपर्ने हुन्छ। सहकारीले सदस्यलाई कसरी आर्थिक, सामाजिक रुपमा सक्षम बनाउने भन्ने विषयमा स्पष्ट योजनासहित क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्ने जिम्मेवारी संस्थाको रहेको छ भने संघीय संरचनामा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको एकल तथा साझा अधिकारको विषयमा रहेको सहकारीको विषयमा सम्बन्धित तहले आफ्नो क्षेत्रमा सहकारीका विषयमा लिने नीति, रणनीति तथा कार्यनीतिका विषयमा स्पष्ट हुँदै सहकारीका गतिविधिलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ। सहकारी क्षेत्रमा रहेका चुनौती तथा बाधाहरुको सामना तथा समस्याहरूको निराकरण गर्दै यसका अवसर तथा सबल पक्षबाट सदस्यको भलाईका लागि गतिविधि सञ्चालन गरिनु आवश्यक रहेको छ।

अवधारणाः

सामान्य अर्थमा सहकारिताले सँगै बस्ने, विचार गर्ने र काम गर्ने पद्दतिलाई बुझाउँदछ। प्राविधिक रुपमा यसलाई व्यावसायिक कौशलको रुपमा लिईएको छ। मानव सभ्यताको उत्पत्ति हुनु अगावै सहकारी भावनाको विकास भएको पाइन्छ। कमिला, माहुरीदेखि लिएर जंगली जनावर पनि आ-आफ्नो समूहमा आबद्ध रहन्छन्, काम गर्दछन्। तर सहकारीलाई बुझ्ने दृष्टिकोण फरक-फरक पाईन्छ। समाजशास्त्रीको नजरमा सहकारिता सामाजिक उत्पीडनबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने साधन हो भने अर्थशास्त्रीको नजरमा विचौलियाको शोषणबाट मुक्ति प्राप्त गर्ने व्यावसायिक संगठनको रुप हो।

सहकारिताको माध्यमबाट आर्थिक विषमता हटाई आत्मनिर्भरता प्राप्त गर्न सकिने भनी शुल्ज रैफसन, हास, फुलङकेट जस्ता विद्वानहरूले आ-आफ्नो धारणा व्यक्त गरे। सहकारिताले सदस्यको आर्थिक स्थिति सुधार गर्नुका अतिरिक्त परस्परमा सहयोगात्मक सम्बन्ध स्थापित गर्ने माध्यमका रुपमा परिणत हुनुपर्ने विचारको अगुवाई Robert Owen, साइमन, ब्लांक लासेन जस्ता थुप्रै विद्वानहरूले गरेका थिए। सहकारी आन्दोलनलाई समाजवादी व्यवस्थामा रुपान्तरण गर्ने माध्यमको रुपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ। लेनिनले पूँजीवादी व्यवस्थाबाट समाजवाद हुँदै साम्यवाद प्राप्ति गर्न सहकारीले मद्दत गर्न सक्छ भनी भनेका छन्।

प्रस्तुत अवधारणाहरू सहकारिताले निश्चित स्वरुप प्रदान गरी नसकेको तर यसको विकास गर्ने क्रममा आएका विचारहरू हुन्। अहिलेको अवस्थामा सहकारिताको आधिकारिक व्याख्या भइसकेको र निश्चित स्वरुप प्राप्त गरिसकेको हुँदा प्रस्तुत फरक विचारहरू ऐतिहासिक सन्दर्भमा सीमित रहन पुगेका छन्। सहकारिता न त समाजवादी अवधारणा नै हो न त पूँजीवादी अवधारणा नै हो। यसले यी दुई अवधारणालाई सन्तुलन कायम गरी आवश्यकतालाई एकै ठाउँमा एकै मञ्चमा ल्याई सेवा प्रदान गर्दछ। सहकारितालाई विभिन्न विद्वानहरूले यसरी परिभाषित गरेका छन्-

Calvert का अनुसार "सहकारी संगठनको त्यस्तो रुप हो जसमा व्यक्तिहरू स्वेच्छाले आफ्नो हितका कुराहरूमा सुधारका लागि समानताको आधारमा एक साथ मिलिजुली काम गर्दछन्।"

Herrick का अनुसार "सहकारी मिलेर नाफा र नोक्सान व्यहोर्ने व्यवस्था अन्तर्गत आफ्नो शक्ति तथा साधनहरू वा दुबैको उपयोगको लागि स्वेच्छापूर्वक परस्पर संयुक्त भएका व्यक्तिहरूको कार्य हो।"

सहकारिताले वर्तमान सन्दर्भमा समयानुकुल र गतिशील भएर अगाडि बढ्नुपर्ने मान्यताहरू आत्मसात् गरेर अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघ (ICA)ले बेलायतको मेनचेष्टरमा सन् १९९५ को सेप्टेम्बर महिनामा भएको महासभाबाट सहकारीको परिभाषा यसरी गरेको छः

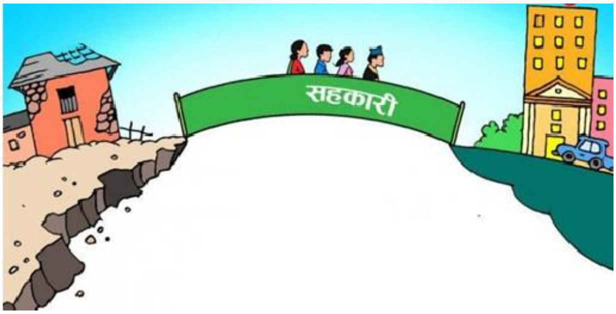

"सहकारी संस्था संयुक्त स्वामित्व र लोकतान्त्रिक नियन्त्रणमा रहने उद्यमको माध्यमबाट आफ्ना साझा आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक आवश्यकता एवम् आकांक्षाहरू पुरा गर्न स्वेच्छाले एकताबद्ध व्यक्तिहरूको स्वायत्त संगठन हो।" (A co-operative is an autonomous association of persons united voluntarily to meet their common economic, social and cultural needs and aspirations through a jointly-owned and democratically controlled enterprise.)

सहकारीको अवस्था

नेपालको संविधानको भाग ४ को राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्त्व अन्तर्गत धारा ५० को उपधारा ३ मा 'सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकास मार्फत उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको उद्देश्य हुनेछ' भन्ने उल्लेख छ। यसरी सार्वजनिक र निजी क्षेत्रका साथै सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकास मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने नीति राज्यले लिएको छ। सहकारी क्षेत्रले छरिएर रहेको श्रम, सीप, प्रविधि र पुँजीलाई एकत्रित गरी उत्पादन, उत्पादकत्व र रोजगारी बृद्धि गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याएको छ।

नेपाल संघीय संरचनामा गईसकेपछि नेपालको संविधानमा नै सहकारीलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अलग अलग र साझा अधिकारको विषयमा विभाजन गऱ्यो। स्थानीय तहभित्र मात्रै कार्यक्षेत्र भएका सहकारी सम्बन्धित स्थानीय तहको, एक भन्दा बढी स्थानीय तह र प्रदेश सीमाना भित्र मात्र कार्यक्षेत्र रहेका सहकारी सम्बन्धित प्रदेशको र दुई वा सोभन्दा बढी प्रदेश कार्यक्षेत्र समेट्ने सहकारी संस्थाहरू संघको नियमन क्षेत्राधिकार भित्र रहने व्यवस्था संविधानले गरेको छ।

अर्थ मन्त्रालयको पछिल्लो आर्थिक सर्वेक्षण २०८० अनुसार २०७९ फागुन मसान्तसम्म नेपालभर सहकारी संस्थाहरूको संख्या ३१ हजार ३७३ र शेयर सदस्य संख्या ७३ लाख ८१ हजार २१८, शेयर पूँजी रु. ९४ अर्ब १५ करोड तथा रु.४ खर्ब ७८ अर्ब ३ करोड बचत परिचालन भई रु.४ खर्ब २५ अर्ब ३५ करोड कर्जा प्रवाह भएको छ।

त्यसैगरी प्रति सहकारी अनुपातमा ३ जना व्यक्तिलाई यसले प्रत्यक्ष रोजगारी दिएको देखिन्छ। समग्र सहकारी संस्थाको करिब ४० प्रतिशत प्रारम्भिक संस्था बचत तथा ऋण सहकारी छन्। अन्य विषयगत संस्थाले पनि बचत तथा ऋणलाई नै मुख्य कारोबार बनाएका छन्।

कर्णाली प्रदेश स्थित प्रदेश नियमन क्षेत्राधिकार र स्थानीय तहको नियमन क्षेत्राधिकारमा रहेका सहकारी संस्थाहरूको विवरण यस प्रकार रहेको छ।

जिल्ला	स्थानीय तहको नियमन क्षेत्रका सहकारी संस्थाको सङ्ख्या	कर्णाली प्रदेशस्तरका सहकारी संस्थाको संख्या	जम्मा
डोल्पा	८९	५	९४
मुगु	८८	११	९९
हुम्ला	१२०	१५	१३५

जिल्ला	स्थानीय तहको नियमन क्षेत्रका सहकारी संस्थाको सङ्ख्या	कर्णाली प्रदेशस्तरका सहकारी संस्थाको संख्या	जम्मा
जुम्ला	२०८	३४	२४२
कालिकोट	१४७	३२	१७९
दैलेख	३३३	३७	३७०
जाजरकोट	२०२	२७	२२९
रुकुम पश्चिम	२२४	२३	२४७
सल्यान	१५६	२५	१८१
सुर्खेत	५५६	१०२	६५८
कुल जम्मा	**२,१२३**	**३११**	**२,४३४**

त्यस्तै कर्णाली प्रदेशमा कुल जिल्ला सहकारी संघहरूको संख्या ७, विषयगत जिल्ला सहकारी संघहरूको संख्या १३ वटा रहेको छ भने प्रदेशस्तरको सहकारी संघ तथा विषयगत सहकारी संघको गठन तथा दर्ता भएका छैनन्।

भूमि व्यवस्था तथा सहकारी रजिष्ट्रारको कार्यालय, सुर्खेतको नियमन क्षेत्राधिकार भित्र रहेका विभिन्न ३११ सहकारी मध्ये २०८० फागुन सम्म १६३ वटा सहकारी संस्थाले कोपोमिस प्रणालीको पासवर्ड लिएको देखिन्छ। भूमि व्यवस्था तथा सहकारी रजिष्ट्रार कार्यालय, सुर्खेतको नियमन क्षेत्राधिकार भित्र रहेका कर्णाली प्रदेशमा रहेका विषयगत सहकारीको विवरण तपसिल अनुसार रहेको देखिन्छ।

सहकारीको प्रकृति	*संख्या*
उत्पादक सहकारी	८९
उपभोक्ता	२५
बचत तथा ऋण	९८
श्रमिक सहकारी	११
बहुउद्देश्यीय	७१
सहकारी संघहरू	१७

त्यस्तै कर्णाली प्रदेश नियमन क्षेत्राधिकार भित्रका सहकारी संस्थाहरूले कोपोमिस प्रणालीमा २०८० फागुन मसान्तसम्म प्रविष्ट गरेको विवरण अनुसार सहकारी संस्थाको प्राथमिक विवरण निम्नानुसार रहेको देखिन्छ।

जम्मा शेयर सदस्यहरूको विवरण	
महिला	३६,७३०
पुरुष	९९,४१७
संस्थागत सदस्य	४६
वित्तीय विवरण	
कुल बचत	६,०१,६७,४९,३९९
कुल शेयर लगानी	१,०९,७२,६४,१५०
कुल ऋण लगानी	७,१८,३२,२६,३३७

कर्णाली प्रदेशको भौगोलिक विकटता, सूचना सञ्चार प्रविधिको पहुँच तथा उपयोगको कमी, सानो कारोवारका तथा निष्क्रिय र नियमित प्रतिवेदन गर्ने सहकारी संस्थाको कमी लगायतका कारणले कर्णाली प्रदेशमा सहकारीको विस्तृत र यथार्थ विवरण सङ्कलन गर्न सकिएको पनि छैन।

सहकारी क्षेत्रमा रहेका प्रमुख समस्याहरू

नेपालको सहकारी अभियानले संस्थागत अभ्यास थालेको झण्डै ७ दशक पुग्न लागेको छ। यद्यपि, सहकारीको विकास र विस्तारमा थुप्रै समस्या र चुनौति देखिएका छन्। सहकारी क्षेत्रमा रहेका प्रमुख समस्याहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

(क) सहकारी सम्बन्धी शिक्षा र चेतनाको विस्तार अपेक्षित रुपमा हुन सकेको छैन।

(ख) सहकारी क्रियाकलापको सघनता उत्पादन तथा स्वरोजगारको क्षेत्रमा नभई बचत तथा ऋणको कारोवारमा बढी देखिएको छ।

(ग) तीनै तहका सरकारहरूले सहकारी क्षेत्रसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने विषयमा नीतिगत, कानुनी र कार्यान्वयनको तहमा स्पष्ट मार्गचित्र बनाउन सकेको देखिदैन।

(घ) सहकारी अभियानले पनि अधिकारको पैरवी गरिरहँदा उत्तरदायित्व र जवाफदेहिताको पक्ष बिर्सिनाले केही सहकारी संस्थाहरूमा सहकारी सिद्धान्त, मुल्य, मान्यताको अनुशरणको अवस्था कमजोर रहेको छ।

(ङ) कतिपय सहकारी संस्थामा सुशासनको अभावले गर्दा समस्याग्रस्त अवस्थामा रहेका छन्।

(च) अत्याधिक संख्यामा सहकारी संघ संस्थाको विस्तार, दोहोरो सदस्यता, वित्तीय सुशासनको कमी जस्ता कारणले यस क्षेत्रमा वित्तीय जोखिम रहेको छ।

(छ) सहकारी अभियानलाई अगाडि बढाउने उपयुक्त नीति निर्माण गर्नका लागि राजनैतिक दलको स्वाभाविक सहयोग हुनुपर्नेमा नेपालमा राजनैतिक हस्तक्षेप बढी भएको कारण सहकारीको व्यावसायिक पक्ष कमजोर हुँदै गएको छ।

(ज) उद्यमशीलताको विकासका लागि पूँजीमा सहज पहुँच, प्रक्रियागत सरलीकरण, सुलभ कर्जा, सीपमूलक जनशक्ति निर्माण, प्रविधिको उपलब्धता, बजार जस्ता आधारभुत कुरामा सहजीकरण आवश्यक हुन्छ तर सहकारीको हालको ब्याजदर उद्यमशीलता विकासका लागि सहज छैन। महङ्गो ब्याजदरमा बचत सङ्कलन गर्ने र अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानी गर्ने गरेको कारणले पनि सहकारी क्षेत्रमा समस्या रहेको छ।

(झ) आर्थिक, सामाजिक तथा बहुआयामिक रुपले पछि परेकाहरूलाई सहकारीले समेट्दै उनीहरूलाई समेत आर्थिक गतिविधिमा सहभागी गराउनुपर्नेमा सहकारी शहर केन्द्रित कारोवारमा रहेकाले निम्न आय वर्गमा पुग्न सकेको छैन।

(ट) सहकारीहरू मुलतः उत्पादनमा केन्द्रित हुनुपर्ने हो। तर, सहकारी संघसंस्थाहरू राजनैतिक उद्देश्यले वा अनुदानका लागि स्थापना भएका छन् जसले गर्दा उत्पादन तथा बजारीकरणमा सहकारीको न्यून उपस्थिति रहेको छ।

(ठ) सहकारीलाई अनुदान सदस्यको उत्पादन, आवश्यकता, औचित्यता र सक्रियता लगायतका आधारमा उपलब्ध गराउनुपर्नेमा राजनैतिक तथा सीमित स्वार्थका आधारमा सक्रिय नरहेका सहकारी संघसंस्थालाई अनुदान उपलब्ध गराउँदा अनुदानको सही सदुपयोग नभएको र सहकारी अनुदानका लागि मात्रै स्थापना गर्ने लहड चलेको देखिन्छ।

(ड) सहकारीले आधुनिक सुचना प्रविधिको प्रयोग, प्रणाली र जनशक्ति विकास गरी सहकारी क्षेत्रको गुणात्मक विकासका लागि योगदान गर्न नसकेका कारण पनि यस क्षेत्रमा समस्याहरू रहेका छन्।

(ढ) नियामक निकायको नियमन प्रणाली कमजोर हुनु र सहकारी गतिविधिका विषयमा जानकार नभएको पाइन्छ। यतिसम्म कि नियामक निकायसँग विश्वसनीय तथ्याङ्क र नियमनका लागि आवश्यक व्यावसायिक क्षमता नै नभएको तथ्यलाई स्वीकार गर्नुपर्दछ।

(ण) कर्णाली प्रदेशमा रहेको गरिबी र बेरोजगारीलाई भजाएर, कसैको सहयोगमा सहकारी स्थापना गर्ने तर सहकारीका मूल्य, मान्यता तथा सिद्धान्त र कानून बमोजिम सञ्चालन नहुँदा सहकारीमा समस्या सिर्जना भएका छन्।

(त) सहकारीका सदस्य सचेत तथा जागरुक नहुँदा सहकारी बाहिरबाट हेर्दा ठीकठाक देखिने, सदस्य संख्या, कर्मचारी संख्या, बचत सङ्कलन तथा ऋण परिचालन राम्रै देखिने तर आन्तरिक सुशासन तथा गतिविधि र लेखा व्यवस्थापन प्रभावकारी नरहेका देखिन्छन्।

सहकारी क्षेत्रमा रहेका अवसरहरू

सहकारीको योगदानको कुरा गरिरहँदा यदि हामीले तथ्याङ्कको मात्र विश्लेषण गऱ्यौं भने सही हुँदैन। यस क्षेत्रले वित्तीय साक्षरता, वित्तीय पहुँच एवम् वित्तीय समावेशीकरण, महिला सशक्तीकरण, लोकतान्त्रिक अभ्यास एवम् सामाजिक पूँजी निर्माणमा धेरै ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको छ। यस क्षेत्रको विकासमा रहेका अवसरहरूलाई उपयोग गरि सहकारी अभियानलाई जिवन्त बनाउन सकिने अवस्था रहेको छ। यस क्षेत्रका अवसरहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

(क) संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको अधिकार सूचीमा सहकारी विषय समावेश भएकोले तीन तहबाट नियमन तथा प्रवर्द्धन कार्य सम्पादन भई यस क्षेत्रको विकासमा थप योगदान पुग्ने अवस्था सृजना हुनु।
(ख) सहकारी अभियानको स्थानीय तहदेखि सङ्घसम्मको संरचना निर्माण हुनु ।
(ग) अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी अभियानसँग सम्बन्ध विस्तार भइ सबल प्रतिनिधित्व हुनु ।
(घ) कृषिको मूल्य शृंखलामा सहकारी संस्थालाई परिचालन गर्ने वातवरण तयार हुनु ।
(ङ) सहकारी आन्दोलनमा महिला तथा विपन्न वर्गको सहभागिताबाट सशक्तीकरण र गरिबी निवारण गर्ने माध्यमको रुपमा स्थापित हुँदै जानु ।
(च) सहकारी क्षेत्रबाट परिचालित बचत तथा ऋण सदस्यको प्राथमिकता अनुसार आयआर्जन, रोजगारी सिर्जना, आकस्मिक आवश्यकता, उपभोग जस्ता क्रियाकलापमा उपयोग गर्न सकिने अवस्था विद्यमान रहनु ।
(छ) अर्थतन्त्रमा सहकारीका भूमिकालाई संवैधानिक रुपमै महत्व दिइनु ।
(ज) सहकारी सम्बन्धी प्रदेश तथा स्थानीय तहका सहकारी ऐन नियमावलीको प्रबन्ध हुनु।
(झ) सहकारी मार्फत व्यवसाय प्रवर्द्धनका लागि सरकारका तीनै तहबाट सहयोगात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुनु लगायत यस क्षेत्रका प्रमुख अवसरको रुपमा रहेका छन्।

सहकारी क्षेत्रमा रहेका चुनौतीहरू

सहकारी सञ्चालनका सम्बन्धमा थुप्रै चुनौतीहरू रहेका छन्। यस क्षेत्रमा रहेका उल्लेखनीय चुनौतिहरू निम्नानुसार रहेका छन्-

(क) सहकारी संघ संस्थाको संख्यात्मक विस्तारभन्दा गुणात्मक विकास गरी समुदायमा आधारित र सदस्य केन्द्रित बनाउनु ।
(ख) सहकारीमैत्री नीतिहरूको प्रवर्द्धन गर्नु ।
(ग) सहकारीलाई ग्रामीण विपन्न समुदायसम्म विस्तार गर्नु ।
(घ) संविधानले निर्दिष्ट गरे अनुसार सहकारीलाई मुलुकको समृद्धिको आधारको रुपमा स्थापित गर्नु।
(ङ) सहकारी संस्थामा स्वनियमनलाई सुदृढ तुल्याउँदै सुशासन कायम गराउनु ।
(च) सहकारी आन्दोलनका प्रतिनिधिमूलक संघसंस्था तथा प्रवर्द्धन र नियमनमा संलग्न निकाय बीच प्रभावकारी समन्वय गर्नु ।
(छ) महिला तथा सीमान्तीकृत वर्गमा सहकारीको पहुँच अभिवृद्धि गर्दै गरिबी निवारणतर्फ केन्द्रित गर्नु ।
(ज) यस क्षेत्रबाट परिचालन हुने बचत तथा ऋणको सुरक्षाका लागि नीतिगत र संस्थागत प्रबन्ध मजबुत तुल्याउनु ।
(झ) सहकारी क्षेत्रमा ऋण ग्रस्तता अन्त्य गर्नु ।
(ट) विपन्न समुदायको आर्थिक सुरक्षाको प्रत्याभूति दिने माध्यमका रुपमा विकास गर्नु ।
(ठ) सहकारी मार्फत परिचालित पुँजीलाई उत्पादनमुलक क्षेत्रमा परिचालन गर्नु ।

(ङ) उत्पादन र रोजगारीका क्षेत्रमा सहकारीको योगदान अभिबृद्धि गर्नु र सहकारी संघ संस्थाको नियमनलाई थप प्रभावकारी बनाउन यस क्षेत्रका प्रमुख चुनौतीका रुपमा रहेको छन् ।

उपसंहारः

सामुहिक सहभागिता मार्फत आफ्नो आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक एवम् वातावरणीय पक्षको उन्नयनका लागि लोकतान्त्रिक प्रणालीलाई आत्मसात् गर्दै व्यावसायिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने संगठन तथा त्यस संगठनको मालिकका रुपमा स्वयम् सदस्य नै रहने संस्था सहकारी हो। सहकारीले आफ्ना व्यावसायिक क्रियाकलाप मार्फत सरकारको लोककल्याणकारी राज्य निर्माणमा पनि सहयोग गरिरहेको हुन्छन्। कर्णाली प्रदेशमा सहकारीको अवस्था विश्लेषण गर्दा सहकारीको संख्या उच्च रहे पनि दिगो तथा गुणस्तरीय संस्थाको अभाव रहनुका साथै कुनै सहयोग वा अनुदानका लागि मात्र पनि सहकारी स्थापना गर्ने गरिएको देखिन्छ। यस्तै सहकारी सम्बन्धी आधारभुत ज्ञानको अभाव, जागरण र सिर्जनशीलताको कमी जस्ता कारणले पनि सहकारीले ठोस परिणाम दिन नसकेको अवस्था छ। समग्रमा राज्य पुग्न नसकेको तथा निजी क्षेत्रले उपेक्षा गरेको कर्णालीको दूरदराज जहाँ सहकारी गतिविधि मार्फत त्यहाँका स्थानीय बासिन्दाको जीवनयापनमा बदलाव् ल्याउन सकिने सम्भावना रहेको देखिन्छ। यसका निम्ति सहकारी संख्या बृद्धि मात्र भन्दा पनि दिगो तथा प्रभावकारी सहकारीका लागि सहकारीका गतिविधिमा सुशासन, सहकारी गतिविधिलाई विद्युतीय प्रणालीमा आबद्धता, सहकारी एकीकरण र सदस्यको जागरण तथा सक्रियता मार्फत सहकारीलाई उत्पादनमुलक क्षेत्रमा लगाउन सकियो भने यसबाट सकारात्मक परिवर्तन सम्भव छ।

सन्दर्भ सामग्रीः

१. नेपालको संविधान, कानुन किताब व्यवस्था समिति, काठ्माडौं।
२. सहकारी ऐन, २०७४ र ऐ. नियमावली, २०७५, सहकारी विभाग, काठ्माण्डौं।
३. कर्णाली प्रदेश सहकारी ऐन, २०७५ र ऐ. नियमावली, २०८०, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी रजिष्ट्रारको कार्यालय, सुर्खेत।
४. सहकारिता, २०७४, सहकारी विभाग, काठ्माडौं।
५. पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७ - २०८०/८१), राष्ट्रिय योजना आयोग, काठ्माडौं।
६. www.copomis.gov.np
७. सहकारी संगम, भूमि व्यवस्था तथा सहकारी रजिष्ट्रारको कार्यालय, सुर्खेत।
८. सहकारी सिद्धान्त र व्यवहार, डा.पशुपति नेपाल, पैरवी प्रकाशन।
९. विभिन्न विद्युतीय समाचार, लेख रचना तथा आफ्नै प्रस्तुतिहरू।

रूपान्तरणीय संघीयताको कार्यान्वयन र दिगो विकासका लागि सुशासनको अपहरिहार्यता

- कर्णबहादुर नेपाली

क्षमता विकास विज्ञ, प्रदेश तथा स्थानीय शासन सहयोग कार्यक्रम

लेखको सारांशः

सरकारको राज्यशक्ति र जिम्मेवारीलाई केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहमा बेग्ला-बेग्लै स्तरमा बाँड्ने पद्धति संघीयता हो। यो राज्य संचालन सम्बन्धी एक प्रणाली, सिद्धान्त र संयन्त्र हो। यो समृद्धिको साधन र लोकतान्त्रिक पद्धति पनि हो। यो राज्यसत्ता र शासकीय क्रियाकलापमा बढीभन्दा बढी जनतालाई संलग्न गराउने राजनीतिक प्रक्रिया हो र यो स्वशासन पनि हो, त्यसकारण संघीयताको कार्यान्वयनलाई रुपान्तरणीय पद्धतिमा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ। रुपान्तरणीय रुपमा संघीयता कार्यान्वयनका लागि सुशासन प्रवर्द्धन मार्फत नागरिकलाई चुस्त दुरुस्त छिटो छरितो पारदर्शी जवाफदेही र गुणस्तरीय सेवाप्रवाह नै अहिलेको टड्कारो आवश्यकता हो। विद्यमान विश्व परिवेशलाई हेर्दा र विकासका तत्कालीन सवालहरूको सम्बोधनका लागि पनि हरित उत्थानशील समावेशी विकासको मोडेलमा सुशासनको प्रभावकारी प्रवर्द्धनले मात्र सुनिश्चित गर्छ। यसको अपनत्व र उचित कार्यान्वयनका लागि सामाजिक रुपमा पछाडि पारिएका वर्ग समुदाय क्षेत्रको समानुपातिक संलग्नतामा नीतिको निर्माण र तार्किक कार्यान्वयन नै हो।

१. पृष्ठभूमि

"विकास"लाई प्रष्टयाउनु पर्दा मानिसको आफ्नै प्रयासबाट व्यक्ति वा समाजमा प्राकृतिक, आर्थिक, भौतिक, सामाजिक र मानवीय शक्तिमा हुने सकारात्मक परिवर्तनलाई नै "सन्तुलित विकास" भन्न सकिन्छ। विकास भनेको निरन्तर चलिरहने समष्टिगत, सकारात्मक र सन्तुलित परिवर्तनको प्रक्रिया हो। यसले व्यक्ति वा समुदायलाई क्रमशः स्वावलम्बन तर्फ उन्मुख गराउँदै लैजानु पर्छ। यो निरन्तर चलिरहने सामूहिक प्रक्रिया पनि हो। त्यसकारण विकास भनेको रुपान्तरण हो र व्यक्तिको जीवन वा जीवनयापन पद्धतिमा आउने फरकपन हो। हिजो ढुंगे युगबाट आजको २१ औं शताब्दी सम्म आईपुग्दा मानिसले गरेका नयाँ, अनौठा तथा चमत्कारिक गतिविधिहरूलाई विकास भन्न सकिन्छ। २१औं शताब्दीको विकास भनेको सूचना तथा प्रविधि अधिकतम प्रयोग हो, जसले विश्व एक घरका (Global village or global shopping Mall) रुपमा रुपान्तरित गरिदिएको छ । त्यसकारण विकासका लागि ३ कुराहरूको आवश्यक पर्ने देखिन्छः वर्तमान अवस्थाबाट असन्तुष्टि (Dissatisfaction), योजनाप्रतिको लगाव (Dedication) तथा गन्तब्य

(Destination) वा संक्षिप्त रुपमा 3D जस्ता पक्षहरूको सही र उपयुक्त संयोजनबाट आज अमेरिका, चीन, जापान लगायतका देशहरू विकासको उच्चतम विन्दुमा पुगेका छन् ।

विकास प्रक्रियालाई दीगो बनाउनका लागि समाजका सबै समुदायको अर्थपुर्ण सहभागिता आवश्यकता छ, त्यसकारण हरेक विकासका प्रयासहरू दिगो विकासको सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई विश्वस्तरमै सबैले स्वीकारेको अवस्था छ "Development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs." Our Common Future (Oxford: Oxford University Press, 1987). पृथ्वीलाई मानवका लागि बस्न र बाँच्नयोग्य बनाई राख्न पनि दीगो विकासको मर्म र सिद्धान्त बमोजिम कार्य गर्न जरुरी छ । विद्यमान अवस्थामा भईरहेका विभिन्न प्राकृतिक प्रकोपले के देखाईरहेको छ भने यदि हामीले बेलैमा सोच नपुऱ्याउँदा हामीले हाम्रा लागि गरेको विकास नै अभिशाप सिद्ध हुन सक्छ । हामी जो सबै विकास भनेर रात दिन लागि रहेका छौ, केही गरौं भनेर सोचिरहेका छौं तर हामीले यस पृथ्वीलाई सदासदा सुरक्षित मानवको घर बनाउने चेष्टा गर्नु आवश्यक छ। हाम्रा जस्ता अविकसित देशहरूले त झन् बढी जिम्मेवार र गम्भीर भएर छलफल तथा बहस गर्न आवश्यक छ र प्रत्येक व्यक्तिले दीगो विकास के हो र कसरी गर्ने, के कुरा दीगो विकाससँग जोडिएका छन् भन्ने कुराहरूलाई मिहिन तरिकाले बुझेनौ भने त्यसको प्रत्यक्ष मार पनि हामीले खेप्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको आयोजनामा विश्वका सदस्य राष्ट्रहरूको सहभागितामा दिगो विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन सन् २०१५ को सेप्टेम्बर २५ देखि २७ सम्म भई सन् २०३० सम्म विश्वको रुपान्तरण गर्न Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development भन्ने लक्ष्य तय गरिएको छ र यसका १७ वटा दिगो विकासका लक्ष्यहरू रहेका छन्। जुन लक्ष्य पुरा गर्न हामीसँग अब लगभग ६ वर्ष बाँकी रहेको छ सरकारले पन्चबर्षिय योजना तथा अन्य कानुनहरू बनाई कार्यान्वयन गर्न प्रयास गरेको भएतापनि र नेपाल सरकारले दिगो विकासको स्थानीयकरणका लागि उल्लेख्य पहलकदमी तथा बजेटको व्यवस्थापन गर्न नसकिरहेको भन्ने जनगुनासो तथा सरोकारवालाहरूको अभिमत छ ।

२. सुशासन एक परिचय

नेपालको प्रशासनिक संयन्त्रमा केही समय अघि मात्र प्रयोगमा ल्याईएको सुशासन शब्दको इतिहास त्यति लामो छैन। सुशासन (Good governance), असल सरकार (Good Government) को परिमार्जित रुपमा देखापरेको नवीनतम् अवधारणा हो । सुशासनको धारणाको तीव्र गतिमा विकास हुनुका पछाडि यसको केही पृष्ठभुमि रहेको छ। सन् ७० को दशकमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले विकासको मुख्य केन्द्रविन्दुका रुपमा मानवलाई मानी सहभागितामुलक

शासन पद्धतिमा जोड दिन थालेपछि सुशासनको जग बस्न पुगेको थियो। त्यसपछि सन् १९८० को दशकमा विश्व बैंकको लगानीमा अफ्रिकी देशहरूमा सञ्चालित आयोजनाहरूले आशातित प्रगति हासिल गर्न नसकेकोतर्फ मुल्याङ्कन गर्दै सरकारी संयन्त्रको असफलतालाई औंल्याइएको थियो। यही दशकमा विकास गर्न पाउने अधिकारलाई मानवअधिकारका रुपमा स्वीकार गरियो। सन् १९९० को सुरुवातसँगै सुशासनलाई वैदेशिक सहायताको पूर्वसर्तका रुपमा राख्न थालियो। त्यसैले poor governance बाट उत्पन्न नकारात्मक असरलाई न्युनीकरण गर्नका लागि नै Good governance शब्दलाई प्रचलनमा ल्याइएको हो। वास्तवमा कुशासन विरुद्ध शासकीय सुधार गर्ने मुल लक्ष्य लिएर देखा परेको आफैमा राम्रो शब्द सुशासनले विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त गरिरहेको छ। यसका ८ वटा सिद्धान्तहरू रहेका छन् जुन विधिको शासन जवाफदेहिता उत्तरदायित्व दुरदर्शिता प्रभावकारीता कार्यकुशलता सहमति उन्मुख लगायतका विषयहरू रहेका छन् ।

३. सुशासन के हो

नेपाली वृहत् शब्दकोषले सुशासन शब्दलाई उत्तम किसिमको शासन र असल राज्य व्यवस्था भनी अर्थ लगाएको छ । प्रशासनविद्हरूका दृष्टिमा प्रशासनिक अधिकारको समुचित प्रयोग भनी परिभाषित गरिएको पाईन्छ । त्यसो त न्यायविद्हरूले न्यायिक अधिकारको समुचित प्रयोग गरी मानवअधिकारको सुरक्षालाई सुशासनको अर्थमा लिने गरेका छन् भने अर्थविद्हरूले भने पारदर्शी ठेक्कापट्टा एवम् लेखाश्रेस्तालाई सुशासनको अन्तरवस्तुको रुपमा हेर्ने गरेका छन्। त्यसैगरी राजनीतिक क्षेत्रमा जनउत्तरदायी शासन व्यवस्था एवम् स्वच्छ र जनमुखी सरकार स्थापना गर्नु सुशासन हुनसक्छ भने व्यवस्थापनविद्हरुले छिटो, छरितो, चुस्त, दुरुस्त र पारदर्शी प्रशासनिक संयन्त्रको व्यवस्थापन गर्नुलाई सुशासनको संज्ञा दिएका छन्। त्यस्तै समाजशास्त्रीहरूले नैतिक मुल्य मान्यतालाई प्रवर्द्धन गरी भ्रष्टाचारविहीन पारदर्शी र स्वच्छ प्रशासनलाई सुशासन भन्ने गरिन्छ।

त्यसैले राज्यका व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका अन्तर्गत स्थापित विभिन्न संघसंस्थाहरूद्वारा पारदर्शी ढंगबाट अधिकारको समुचित प्रयोग गरी जनहित, जनकल्याण, सामाजिक न्याय र मानवअधिकारको प्रवर्द्धन हुनेगरी स्वच्छ, उत्तरदायी, जनमुखी र जवाफदेही राज्य व्यवस्थाको स्थापना गर्न चालिने समग्र क्रियाकलापहरूको समष्टिगत रुप नै व्यापक अर्थमा सुशासन भन्न सकिन्छ। वास्तवमा जनमुखी, जनमैत्री तथा पारदर्शी शासन व्यवस्थाले मात्र दीगो विकासलाई सम्वोधन गर्न सक्छ भन्ने कुरालाई हृदयङ्गम गर्दै यसखाले नयाँविधिलाई सधै सजीव बनाई राख्न वा जनतालाई अनुभुति गराउन सार्वजनिक निकायको भुमिकालाई सबैभन्दा बढी ध्यान दिन जरुरी छ ।

४. पुर्नसंरचित अवस्था, दिगो विकास र सुशासन प्रवर्द्धनको औचित्य तथा अन्तर सम्बन्ध

वास्तविक अर्थमा भन्नुपर्दा संघीयता स्वशासन पनि हो। नेपालमा लामो समयदेखि समानुपातिक तथा समावेशी आर्थिक विकासका आधारमा विकास नभएको, समाजमा लैंगिक तथा सामाजिक विभेद नमेटिएको, क्षेत्रीय सन्तुलन नभएको, अल्पसंख्यक जनजाति, सीमान्तकृत वर्ग र समुदाय उत्पीडनमा परेको, राज्य संचालनमा सबै वर्ग, समूह तथा समुदायको सहभागिता र प्रतिनिधित्व सुनिश्चित नभएको जस्ता समस्या पहिचान गरियो। यी तमाम विभेद हटाई सरकार र जनताबीच समझदारी, सहयोग र मेलमिलापको भावना बढाई आपसी समभाव, प्रेम, श्रद्धा र सहयोगको भावनामा वृद्धि गरी समतामूलक विकास गर्ने उद्देश्यले संघीयता लागू गरिएको हो।

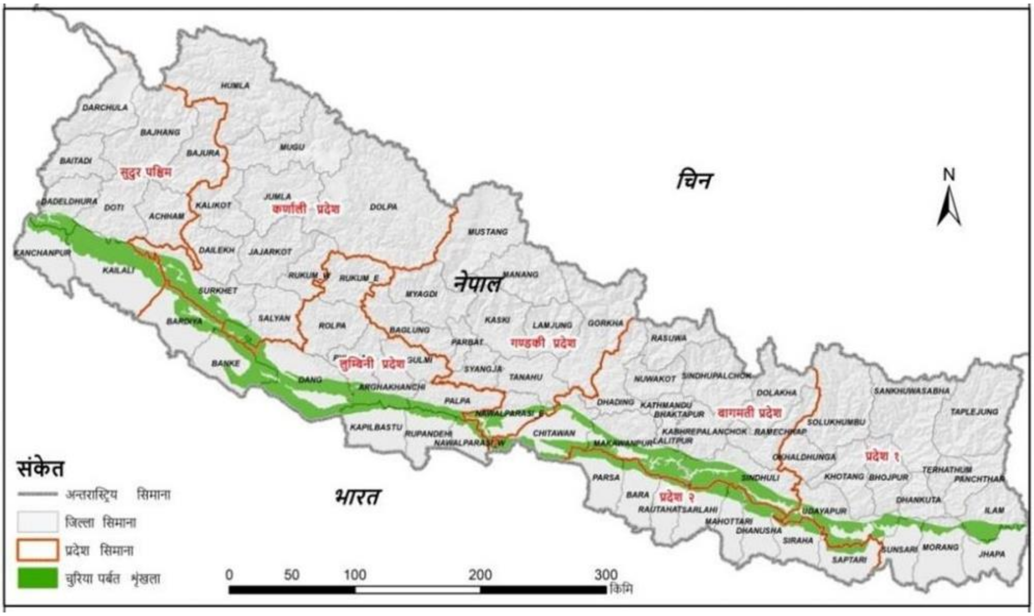

नेपाल राज्य यतिवेला संघीय पुर्नसंरचनाको अभ्यासमा रहेको छ । संरचनागत हिसावले ७६१ वटा सरकारले नागरिकहरूको सेवारत शासन गरिरहेका छन् ।

नेपालको संविधान २०७२ अनुसार आर्थिक समृद्धि, विकास र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने साथै स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ अनुसार लोकतन्त्रका लाभहरूको समानुपातिक, समावेशी, सहभागितामूलक न्यायोचित वितरण गरी कानूनी राज्य र दिगो विकासको अवधारणा अनुरुप समाजवाद उन्मुख संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीलाई स्थानीय तहदेखि नै सुदृढीकरण गर्न, स्थानीय श्रोत साधनको समुचित परिचालन मार्फत सहकारिता, सहअस्तित्व, पारस्परिक जवाफदेहिता र समन्वयलाई प्रवर्द्धन गर्दै भ्रष्टाचार विरुद्ध शुन्य सहनशीलता कायम

गर्नुका साथै जनसहभागीता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गरी सुलभ र गुणस्तरीय सेवा प्रवाहका र परिणाममुखी कार्य गर्ने स्पष्ट व्यवस्था रहेको छ ।

नेपालको संविधान देखि संघीय तथा स्थानीय सरकारका ऐन तथा कानुनहरू र दीगो विकासका अवधारणाले समेत सिमान्तकृत समुदाय दलित महिला अपांगता भएका व्यक्तिहरू तथा युवाहरूको अर्थपुर्ण सहभागीलाई विशेष रुपमा लिएको छ। यो समुदायलाई प्रभावकारी रुपमा रचनात्मक संलग्ता विना समतामुलक दिगो विकास सम्भव नै छैन भन्दा पनि फरक पर्दैन। जस मध्ये पनि युवा भनेको त्यस्तो शक्ति हो जोसँग बदल्ने वा रुपान्तरण गर्न सक्ने क्षमता, जोश र जाँगर हुन्छ। पछिल्ला जनगणनाहरूको तथ्यांक अनुसार पनि नेपालमा हाल सक्रिय तथा उत्पादनमुलक जनसंख्या ५७ प्रतिशत भएको जसलाई Demographic Dividend (जनसांखिक लाभ) पनि भनिन्छ र यस्तो खालको अवस्था एक युगमा एक चोटि आउने जनसंख्या बनावटलाई सदुपयोग नगर्ने हो भने त हाम्रो विकास फेरि सम्भव छैन र यस्तो सक्रिय जनसंख्या भनेको युवाशक्ति नै हो। गाउँगाउँमा सिंहदरवार भन्ने नारा वा भनाई रहेको समयमा नेपालले प्राप्त गर्न खोजेको हरित उत्थानशील दिगो विकास र सुशासन प्रवर्द्धनमा दलित महिला सिमान्तकृत समुदाय र युवाहरूको प्रत्यक्ष भुमिका हुन जरुरी छ ।

समृद्ध नेपाल सुखी नेपालीका साथै सुशासन र सामाजिक न्यायको सुनिश्चितता सहितको देश त्यतिबेला परिकल्पना गर्न सकिन्छ जतिवेला सिमान्तकृत समुदाय तथा युवाहरूको समानुपातिक, सशक्त सहभागीता, गरिब, विपन्न, समाजको पछाडि पारिएको वर्ग, समुदाय र क्षेत्रको समतामुलक र अर्थपुर्ण सहभागीता, पहुँच र नियन्त्रण संरचनागत रुपमा ग्यारेन्टी हुन्छ । दिगो विकास, सुशासन प्रवर्द्धनका लागि समाजमा पछाडि पारिएका वर्ग, क्षेत्र, लिंग, जातजाति, अल्पसंख्यक सबै व्यक्तिहरूको साझा बुझाई, समानुपातिक तथा समाबेशी र अर्थपुर्ण सहभागीताको जरुरी छ, त्यसमा पनि युवा भनेको यस्तो शक्ति हो जसलाई उचित परिचालन गरेमा वा उनीहरूले वास्तविक रुपमा अनुभुति गरी अपनत्व भएमा विकासलाई छिटो, प्रभावकारी तथा प्रभावकारी किसिमले पहलकदमी लिन सक्छन् ।

यस सन्दर्भमा दीगो विकासको प्रक्रियामा हाम्रो देश नेपाल र यसको स्थानीय स्तरमा सामाजिक रुपमा पछाडि पारिएका सिमान्तकृत समुदाय दलित महिला क्षेत्र अपांगता भएका व्यक्ति र युवाहरूको अर्थपुर्ण सहभागितालाई नजरअन्दाज गरेको देखिन्छ। युवाहरूलाई निश्चित कामका लागि उपयोग गर्ने अनि भविष्यको लागि मार्गदर्शन नगर्ने अहिलेको अवस्था देखिएको छ। राज्यले युवाहरूलाई परिचालनका लागि युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय पनि बनाएको छ तर त्यसमा पनि कुन क्षेत्रका र कसका युवाहरूले अवसर पाएका छन् भन्ने सायद कसैबाट छिपेको छैन। तर पनि राष्ट्रिय युवा नीति २०६६ समेत बनाई युवाहरूलाई सम्बोधन गर्न आवश्यकता महसुश गरेको

देखिन्छ। राष्ट्रिय युवा नीति २०६६ अनुसार युवाहरूमा राष्ट्र, राष्ट्रियता र जनताप्रतिको बफादारी युवाहरूका आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति समानता एवम् समतामूलक वितरणको सिद्धान्त संवैधानिक सर्वोच्चता, वैयक्तिक स्वतन्त्रता, विश्वव्यापी मानवाधिकारको सिद्धान्त, लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यता जाति, भाषा र वातावरणीय सम्पदाको संरक्षण र सम्वर्द्धन तथा सह-अस्तित्व जस्ता आधारभूत मूल्य मान्यताहरूको प्रवर्द्धन हेतु भनी उल्लेख गर्ने तर हाम्रो देशका स्वस्थ, बलिया, सीपालु, योग्य एवम् दक्ष युवायुवतीहरू प्रतिदिन १२०० देखि १५०० अरुको देशमा रोजगारीका लागि गईरहेका छन्। यसो हेर्दा देखिन्छ कि नेपालमा धेरै वृद्धवृद्धा, बालबालिकाहरू रहने र अरु परनिर्भरता यति धेरै वृद्धि हुने अत्यन्त गम्भीर खतरा छ । त्यसकारण कहिँकतै हाम्रो देशलाई हिसावले ७६१ वटा सरकारले नागरिकहरूको सेवारत शासन गरिरहेका छन् । नेपालको संविधान २०७२ अनुसार आर्थिक समृद्धि, विकास र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक, समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने साथै स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ अनुसार लोकतन्त्रका लाभहरूको समानुपातिक, समावेशी, सहभागिमूलक न्यायोचित वितरण गरी कानूनी राज्य र दिगो विकासको अवधारणा अनुरुप समाजवाद उन्मुख संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीलाई स्थानीय तहदेखि नै सुदृढीकरण गर्न, स्थानीय श्रोत साधनको समुचित परिचालन मार्फत सहकारिता, सहअस्तित्व, पारस्परिक जवाफदेहिता र समन्वयलाई प्रवर्द्धन गर्दै भ्रष्टाचार विरुद्ध शुन्य सहनशीलता कायम गर्नुका साथै जनसहभागीता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता र जवाफदेहिता सुनिश्चित गरी सुलभ र गुणस्तरीय सेवा प्रवाहका र परिणाममुखी कार्य गर्ने स्पष्ट व्यवस्था रहेको छ तापनि यस्तो अवस्थालाई मध्यनजर गर्दा youthless and toothless मात्र भएको भन्ने भनाईले पनि सार्थक नहोला भन्न सकिन्न।

स्थानीय सरकारदेखि संघीय राज्य संचालनको प्रक्रियामा विशेष गरी विकासको सवाल पहिचान, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मुल्याङ्कनका हरेक पक्षमा युवाहरूको सहभागितालाई सुनिश्चित गरिनु टड्कारो आवश्यकता छ। देशले विभिन्न आवधिक योजना बनाई गन्तब्यहरू तोकेको छ, ती लक्ष्यलाई परिणामुखी तवरले प्राप्त गर्न सबै क्षेत्रमा युवाहरूको उत्तिकै भुमिका देखिन्छ। हाम्रो संस्कारमा सिमान्तकृत समुदाय र युवाहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण अलि परम्परागत छ वा उनीहरूलाई प्रयोग मात्र गर्ने राजनीतिक संस्कार पनि देखिन्छ तर त्यसो नभई राज्य निर्माणमा बलिदान गर्ने पनि युवाहरू नै हुन् र यसको पालन पोषण तथा प्रवर्द्धनमा समेत उनीहरूको अर्थपुर्ण सहभागिताको ग्यारेन्टी हुनुपर्छ र विकासलाई तार्किक परिणाममा पुऱ्याउन पनि युवाहरूकै खाँचो छ। युवाहरूको सही र उपयुक्त परिचालनबाट मात्र राज्यलाई दिगो विकास लगायतका लक्ष्य वा तोकिएका परिकल्पना पुरा गर्न सकिन्छ ।

अर्कोतिर राज्य आफै अवको बाटो भनेको सुशासन र आर्थिक समृद्धिका लागि भनिरहेको सन्दर्भमा र सुशासन प्रवर्द्धनका लागि विभिन्न नीति, ऐनहरू ल्याई कार्यान्वयन भईरहेको अवस्थामा समेत

युवाले नै यसको पहल लिनु अति आवश्यक देखिएको छ । एकातिर हाम्रा सार्वजनिक निकाय, यसको संस्कार, सार्वजनिक निकायमा रहेको कर्मचारीतन्त्रका साथै लामो समय पश्चात जननिर्वाचित प्रतिनिधिहरू सबैको कुराहरूलाई मध्यनजर गरी राज्य संचालनमा युवाहरूले सेतु(Bridge)को भुमिका गर्न सक्ने सम्भावना देखिएको छ। हाम्रो नातावादी, कृपावादी, तै चुप, मै चुप जस्ता नराम्रा अभ्यासहरूको जरैदेखि उखेल्न युवाहरूको ठुलो भुमिका रहन्छ किनभने नागरिकहरू यतिवेला धेरै आशावादी पनि छन् र थोरै अब कसरी राज्य व्यवस्था चल्छ भनी पर्ख र हेरको अवस्था पनि छन्। सार्वजनिक निकायलाई बढी भन्दा बढी जिम्मेवार, जवाफदेही, उत्तरदायी बन्नका लागि सामाजिक जवाफदेहिताका विभिन्न औजारहरूको व्यवहारिक प्रयोग गर्न घच्घच्याउने कार्य लगायत राम्रो काम गर्नेलाई वाह र नराम्रो काम गर्नेलाई निरुत्साहित पनि गर्न सक्ने क्षमता युवाहरूसँग हुन्छ। वास्तवमा अवसरको श्रृजना नै सुशासन हो भने जस्तै सुशासनलाई वास्तविक रुपमा प्रवर्द्धन गर्ने र नागरिकको घरदैलोसम्म सुशासनको प्रत्याभुत गराउने जिम्मेवारी हामी सबैको हो। कसैले नकारात्मक रुपमा नभई सकारात्मक र श्रृजनात्मक ढंगबाट तपाईले पनि सुशासनलाई प्रवर्द्धन गर्ने व्यक्ति, संस्था, कार्यालय, संगठन, वर्गको पहिचान बनाउन जरुरी छ र सुशासन प्रवर्द्धनको उद्देश्यप्रति प्रतिवद्ध, योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन, क्षमता अभिवृद्धि, सम्बन्ध, सम्पर्क र विकास, अवसरको खोजी, प्राप्त अवसरको समान वितरण, संरक्षण र सम्वर्द्धन, जोखिम बहन क्षमता जस्ता विषयहरूलाई मनन् गरी सार्वजनिक निकायले पनि प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्ने र नागरिकले पनि रचनात्मक सहयोग पनि गर्ने र सार्वजनिक निकायलाई बारम्बार खबरदारी गरिरहने कार्य हामी सबैको हो अनि मात्र सबल तथा समृद्ध नयाँ नेपालको निर्माण हुन्छ।

यतिवेला युवाहरूलाई उत्साह, अभिप्रेरणा र उज्ज्वल भविष्यको व्यवहारिक बाटो सहितको सञ्चार राज्यबाट हुन जरुरी छ। आजभोलि भनेको सुनिन्छ कि युवाहरूले अध्ययन गर्छन्, के काम छ र, कुनै सीप सिक्छन्, के काम छ र वा मेरो को छ र आफ्ना भएकाहरूको मात्र चल्छ यहाँ, भन्ने संस्कारलाई समुल नष्ट गर्नका लागि संस्थागत र संरचनागत प्रयास हुनुपर्छ। सेवाप्रदायक तथा राज्यले सामाजिक जवाफदेहिताका औजारहरूलाई कानुनले तोके बमोजिम निरन्तर रुपमा कार्यान्वय मात्र गर्न सके पनि नागरिकहरूको विश्वास जनताप्रति बढ्दै जान्छ। राज्यले युवाहरूलाई परिचालन गर्ने विभिन्न कार्यक्रमहरू तत्काल सञ्चालन गरिनुपर्छ। हामीले गरेको कार्य राज्य र देशको पहिचान तथा मुल्य मान्यतासँग तथा ईज्जतसँग जोडिने एक उच्च राष्ट्रभक्तिपन तथा राष्ट्रियतालाई युवाहरूको माझमा जगाउनु अति आवश्यक छ। युवाहरूले राज्य निर्माणमा हामीले योगदान गरिरहेका छौ भन्ने आभास सहितका कार्यक्रमहरू वा सम्वोधन गर्ने गतिविधिहरू राज्यले संचालन गर्नै पर्छ। परनिर्भरमुखी होईन कि अन्तरनिर्भर, मितव्ययी, लगनशील, ईमान्दार, धेरै कमाउने होइन कि कमाएकोबाट धेरै बचाउने जस्ता नैतिक कुराहरूको सचेतना गराई देशभित्र काम गर्ने वातावरण राज्यले तु गर्नुपर्छ। पछिल्लो समयमा हामीले नेपालीहरूमा भएको देशभक्तिको

भावनालाई राम्रोसँग नियालेको अवस्थामा राज्यले यस्तो खालको राष्ट्रप्रति जिम्मेवारी लिने सँस्कृतिलाई बढावा दिनु पर्छ। युवाहरूलाई चाहेजति र चाहेको क्षेत्रमा अध्ययनका साथै उत्पादनमुलक, रोजगारमुलक कार्यहरूको ग्यारेन्टी गरी देश निर्माण प्रक्रियामासँग हातमा हात र साथमा साथ लिने तरिकाले लाग्नुपर्छ।

५. उपसंहार तथा निष्कर्ष

त्यसकारण सरकारले योजनाबद्ध रुपमा रुपान्तरणीय संघीयताको कार्यान्वयन र यसका लागि व्यापक जनपरिचालन जनचेतना र विभिन्न आन्दोलनका उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्न युवा तथा पछाडि पारिएको वर्ग समुदायको मुलप्रवाहीकरण तथा नेतृत्व नै मुख्य विषय हो। नागरिकहरूलाई सेवाप्रवाह गर्दा गुणस्तरीय तथा छिटो र छरितो तथा प्रभावकारी गर्दा मात्र सुशासन बलियो हुन्छ र जनताको सरकारप्रतिको भरोसामा वृद्धि हुन्छ। जब नागरिक र सरकार बीचको सम्बन्ध सुमधुर तथा विश्वासिलो हुन्छ, सरकार तथा सेवाप्रदायक निकायले गर्ने विकास पनि दिगो उत्थानशील र समावेशी तथा नतिजामुलक हुन्छ। त्यसकारण सरकारका सबै तहले नागरिकहरूको माग र आवश्यकतालाई प्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याउने तथा रुपान्तरणीय विकास गर्न प्रमाणमा आधारित विकास नै जरुरी छ।

विद्यमान पुर्नसंरचित अवस्थामा संरचनागत तवरले गर्न सकिने थुप्रै सम्भावनाहरू रहेका छन्। युवाहरूलाई जीवनोपयोगी सीपका साथै विभिन्न आयमुलक तथा रोजगारमुलक कार्यमा सरिक बनाउने अवसरहरू समेत रहेका छन् र दलित, जनजाति, महिला, समाजमा पछाडि पारिएका वर्ग, समुदाय र विपन्नका साथै युवाहरूको परिचालनमा विशेष तवरले लाग्न जरुरी छ। सुशासन, युवाशक्ति र दीगो विकासलाई तालमेल मिलाउन सकिएन भने भविष्यमा पछुताउनु बाहेक अरु केही हुने छैन किनभने त्यतिबेला धेरै ढिला भईसकेको हुनेछ । विकास प्रक्रियामा दीगो विकास अनिवार्य शर्त हो किनभने अव आफ्ना लागि विकास मात्र गरेर हुँदैन कि भावी पुस्ताका लागि हुने आवश्यकतालाई ध्यान पुऱ्याएर विकास गर्नु जरुरी छ र हाल हाम्रो विकास पद्धति त्यति दिगो विकासमैत्री पनि बन्न सकिरहेको छैन र जहाँ युवाको समुचित परिचालन हुन्छ, त्यहाँ सुशासन हुन्छ अनि दिगो विकास हुन्छ नत्र त विकास अवैज्ञानिक, सबै आफै एक्लैले गर्न चाहने र त्यही फेरि हाम्रै लागि विनाश हुने कुरा पनि अहिले नै सोचौं र यदि विकास प्रक्रियालाई दीगो बनाउने हो भने समावेशी, समानुपातिक र समविकासको सिद्धान्त अनुरूप युवाहरूको सशक्त, प्रभावकारी र अर्थपुर्ण सहभागीताको जरुरी छ, अहिल्यै सोचौं, हामीले नै गरौं, यही गरौं र भविष्यमा नपछुताऔं त्यतिबेला धेरै ढिला भईसकेको हुनेछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- नेपालको संविधान २०७२
- स्थानीय सरकार संचालन ऐन २०७४
- सुशासन ऐन तथा नियमावली
- मानव विकास सुचकांक २०२२
- नेपालको जनसंख्या प्रतिवेदन २०७९
- पन्ध्रौ पञ्चबर्षिय योजना
- राष्ट्रिय योजना आयोगले प्रकाशन गरेको दिगो विकास लक्ष्य पुस्तिका
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७९
- राष्ट्रिय योजना आयोगले दिगो विकासको स्थानीयकरण सम्बन्धी निर्देशिका

सार्वजनिक सुनुवाई कसका लागि र किन ?

- दीपक कुमार बुढा क्षेत्री
सचिव, नेपाल पत्रकार महासंघ, कर्णाली प्रदेश

पृष्ठभूमि

जनताले विभिन्न शीर्षकमा तिरेको करबाट सञ्चालित राज्यका संयन्त्र, निकाय, कार्यालय र जनताकै पसिनाबाट तलव भत्ता खाने कर्मचारीतन्त्र जनताप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही हुन आवश्यक छ। सार्वजनिक प्रशासनलाई सुशासनयुक्त, पारदर्शी, जनमुखी, जवाफदेही, समावेशी तथा जनसहभागितामूलक बनाई त्यसको प्रतिफल सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराउनु राज्यका निकाय र त्यसमा जोडिएका अधिकारीहरूको दायित्त्व र कर्तव्य हो।

लोकतन्त्रमा विधिको शासन, कानूनी राज्य, भ्रष्टाचारमुक्त र चुस्त प्रशासन, विकेन्द्रीकरण, आर्थिक अनुशासन तथा सार्वजनिक कार्य र स्रोतको कुशल व्यवस्थापन जस्ता असल शासनका आधारभूत मान्यतालाई आत्मसात गरी सर्वसाधारणले पाउनुपर्ने सेवा छिटो, छरितो, भरपर्दो, गुणस्तरीय र प्रभावकारी हुनुपर्दछ। जनताप्रति जवाफदेहिताको अवस्था सृजना गरी सुशासन पाउने नागरिकको अधिकारलाई व्यवहारमा उतारी कार्यान्वयनमा ल्याउन र प्रशासन संयन्त्रलाई सेवा प्रदायक निकाय तथा सहजकर्ताको रुपमा रुपान्तरण गरी सेवाग्राहीलाई सार्वजनिक प्रशासन चुस्त, दुरुस्त र सुशासनयुक्त बनाउने उद्देश्यले सङ्घमा सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन २०६४, नियमावली २०६५, कर्णाली प्रदेश सुशासन ऐन २०७६ र नियमावली २०७९ जारी भई लागु भएको छ। संघ र प्रदेशबाट जारी भएका ऐन र नियमावलीको अक्षरसः पालना गर्दै प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्नु, गराउनु सरकारी कार्यालय प्रमुखहरूको दायित्व र जिम्मेवारी हो। यसको महत्वपूर्ण कार्य भनेको हरेक सरकारी सेवाप्रदायक कार्यालयहरूले आफ्ना बार्षिक कार्यक्रम, बजेट, खर्चको अवस्था, सेवाको गुणस्तरीयता, विकास निर्माण आयोजना र त्यसको प्रभावका विषयमा बर्षमा ३ पटक सार्वजनिक सुनुवाईको कार्यक्रम राखी धेरै भन्दा धेरै प्रश्न र जिज्ञासा लिनु हो। सम्बन्धित कार्यालयबाट नियमित सेवा लिने सेवाग्राही वा जनताकै बढीभन्दा बढी सहभागिता र उपस्थितिमा हुने सार्वजनिक सुनुवाईमा सो कार्यालयबाट सेवा प्रवाहमा भएका बाधा, अवरोध, विकास निर्माण, कामको गुणस्तर, निस्पक्षता, पारदर्शिता, तटस्थता र प्रभावकारिताका विषयमा धेरै भन्दा धेरै प्रश्न उठ्छ, जिज्ञासा हुन्छ, सवाल जवाफ हुन्छ। कार्यालयमा देखिएका कमी कमजोरीका सम्बन्धमा छलफल, बहस गरी अधिकार प्राप्त अधिकारीले सुधार गर्ने प्रतिवद्धता जाहेर गर्दै आउँदो बर्ष सुधार गर्नुपर्छ।

२०८० असोज २२ गते सल्यान जिल्लाका १० वटा सरकारी कार्यालयले सार्वजनिक सुनुवाई गरे। लक्षित समुदायका नागरिकको सहभागिता शुन्यतामै उनीहरूकै लागि काम गरेको भन्दै जिल्लाका १०

कार्यालयका हाकिम र आसेपासे कर्मचारीहरू मात्रै भेला भएर बार्षिक कार्यक्रम र प्रगति विवरणको सार्वजनिकीकरण गरियो। कागजी घोडा तयार गर्नका लागि कर्मचारी संयन्त्र उद्धत छ तर त्यहाँ सामुदायिक रेडियो, पत्रपत्रिका, अनलाइन, टेलिभिजनको उपयोगिता गर्दै लक्षित नागरिक, सेवाग्राही र आम नागरिकसम्म त्यसको जानकारी पुऱ्याउन सकिने थियो। त्यो गरिएन, भएन, गर्न बजेटले रोक्यो, इच्छाशक्तिले रोक्यो, कानूनी व्यवस्थाले रोक्यो। एकातर्फ छापा तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यम चरमसंकटमा पुगेका छन् भने अर्कोतर्फ सरकारी स्रोत र साधन माथिको गतिविधि हामीले टुलुटुलु हेरिरहेकै छौं।

त्यसैगरी अर्को असोज २४ गते बुधबार जुम्लामा प्रदेश मातहतका १४ वटा कार्यालयको सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम गरियो। कार्यक्रममा प्रगति प्रतिवेदन पेस गर्ने कार्यालय प्रमुख र सुन्ने कर्मचारी बाहेक सर्वसाधारण जनता थिएनन्। सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यविधिको पहिलो संशोधन २०६७ को परिछेच्द-४ ले सार्वजनिक सुनुवाइ गर्दा तेस्रो संस्था वा व्यक्तिलाई दिनुपर्ने सेवा र विकासबारे नागरिक सर्वेक्षण गर्नुपर्ने प्रावधान छन्। जनताविहीन, जवाफदेही वक्ताविहीन सार्वजनिक सुनुवाइ कार्यक्रममा सरकारले जनताका पक्षमा काम गर्न नसकेको स्थानीयले बताए। औंलामा गन्न सकिने गरी कार्यक्रममा उपस्थित भएका स्थानीय तुलराम न्यौपाने, दुर्गमप्रसाद पाण्डे, जंग खत्री लगायतका ४/५ जना स्थानीयले प्रदेश सरकार जनताका आवश्यकता भन्दा कार्यकर्ताको आवश्यकता परिपूर्ति गर्न अग्रसर भए को उल्लेख गरे। प्रदेश सरकारका अधिकांश योजना ढोकाबाट नभई झ्यालबाट आउने गरेको आरोप लगाए ।

सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम गर्दा सरोकारवाला निकाय, व्यक्ति, सर्वसाधारणको जानकारीका लागि सार्वजनिक सूचना सामान्यतः एक हप्ता अगाडि प्रकाशित गर्नुपर्ने हुन्छ। सरोकारवाला तथा नागरिक समाजका सदस्य वा प्रतिनिधिलाई विषयको प्रकृति हेरी मनासिव समय दिई उपस्थितिको लागि सूचना गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सेवा प्रवाह क्षेत्र, प्रभावकारिताका हिसावले सूचना दिने उपयुक्त माध्यम भनेको एफ.एम. रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका र अनलाइन जस्ता सञ्चार माध्यम नै हुन्। सर्वसाधारणको भाषा, धर्म र संस्कृतिमा प्रत्यक्ष असर पार्ने विषय समेत सार्वजनिक चासोका विषय हुन्।

स्थानीय अनुकूलता हेरी बढी जनसहभागिता गराउन सकिने स्थितिसमेत विचार गरी सार्वजनिक सुनुवाईका लागि उपयुक्त मिति, समय, स्थान र सम्भव भए एजेण्डा समेत उल्लेख गरी सो कुरा सरोकारवाला जनसाधारणलाई जानकारी गराउन सार्वजनिक रुपमा सूचना टाँसी गर्ने, माइकिङ् गर्ने, स्थानीय एफ.एम. तथा पत्रिकाहरूबाट प्रचार प्रसार गर्नु गराउनु पर्ने हुन्छ। कर्णाली प्रदेशका कुनैपनि सरकारी कार्यालयबाट यो भएको देखिँदैन ।

सबै सरकारी कार्यालयले अनिवार्य गर्नुपर्ने

सार्वजनिक सुनुवाई प्रत्येक चार महिनामा कम्तीमा एक पटक गराउनु पर्ने हुन्छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहदेखि वडासम्मका सरकारी बजेट विनियोजन, विकास निर्माण, सेवा प्रवाह गर्ने हरेक सरकारी सेवा प्रदायक कार्यालयले बर्षमा ३ पटक सार्वजनिक सुनुवाई अनिवार्य गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो सार्वजनिक

सुनुवाईको क्रममा सेवाग्राही समक्ष प्रतिबद्धता जनाएका कुराहरू पूरा गर्न कार्यालयले गरेका प्रयासहरूबारे जानकारी दिनुपर्छ। आफ्नो कार्यालयबाट सेवाग्राहीहरूलाई उपलब्ध गराइएका वा गराइने सेवा, सुविधाहरूको बारेमा जानकारी दिने, आफ्नो कार्यालयसँग सम्बन्धित समस्या, जनगुनासो तथा उजूरी लिने व्यवस्था छ।

त्यसैगरी आफ्नो कार्यालयबाट चालू आर्थिक वर्षमा सञ्चालन गर्न लागिएका विकास निर्माण, योजना, परियोजना, कार्यक्रम, बजेट आदिका बारेमा सम्बन्धित सरोकारवाला तथा अन्य इच्छुकलाई विस्तृत जानकारी दिने, कार्यालयले आफूले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमको सकारात्मक वा नकारात्मक प्रभावबारे मूल्याङ्कन गर्ने, अघिल्लो सार्वजनिक सुनुवाईमा औँल्याइएका विषयमा भएका सुधारको उपलब्धी र अन्य समसामयिक विषय राय सल्लाह, सुझाव लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ।

सेवाग्राहीको गुनासो व्यवस्थापन

सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को दफा ३१ बमोजिम गुनासो व्यवस्थापनका लागि प्रत्येक मन्त्रालय, विभाग, सरकारी निकाय तथा कार्यालयमा गुनासो सुन्ने जिम्मेवार अधिकारी (नोडल अधिकृत) तोक्नु पर्ने हुन्छ। सरकारी निकायले गुनासो सुन्नको लागि निःशुल्क टेलिफोन वा अनलाइन सेवा वा अन्य उपयुक्त माध्यमको व्यवस्था गर्न सक्नेछ। उपयुक्त माध्यम भनेको अहिले सञ्चालनमा रहेका सार्वजनिक सञ्चार माध्यम एफ.एम. रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका र अनलाइन नै हुन्।

गुनासो सुन्ने जिम्मेवार अधिकारी (नोडल अधिकृत)ले गुनासो प्राप्त भएको मितिले चौबीस घन्टाभित्र गुनासो व्यवस्थापनका लागि आफ्नो सुझाव सहित कार्यालय प्रमुख समक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। यस नियम बमोजिम प्राप्त हुन आएको गुनासो व्यवस्थापनका लागि कार्यालय प्रमुखले तत्काल आदेश दिनुपर्ने र यसरी आदेश भएकोमा सो आदेश बमोजिम गुनासो व्यवस्थापन गरी गुनासोकर्तालाई जानकारी दिनु गुनासो सुन्ने जिम्मेवार अधिकारीको कर्तव्य तोकिएको छ।

नियमावली २०६५ को दफा १२ को १ मा सार्वजनिक चासोको विषयको कार्यान्वयनको सिलसिलामा ऐनको दफा २० बमोजिम परामर्श गर्दा सरोकारवाला तथा नागरिक समाजका सदस्य वा प्रतिनिधिलाई विषयको प्रकृति हेरी मनासिव समय दिई उपस्थितिको लागि सूचना गरिनुपर्छ।

सार्वजनिक सुनुवाई कार्यविधिको व्यवस्था

सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) नियमावली २०६५ को नियम १९ को उपनियम (१)सँग सम्बन्धित अनुसूची-३ ले सार्वजनिक सुनुवाई कार्यविधिका केही प्रावधानहरू तोकिएको छ। क्षेत्रीयस्तरका कार्यालयका प्रमुखले आ-आफ्नो कार्यालयबाट गर्नुपर्ने सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम नागरिक समाज वा तेस्रो पक्षबाट गर्नुपर्छ। यसरी सार्वजनिक सुनुवाई गर्दा आवश्यक हेरफेर गरी कार्यविधि अपनाउन सकिने व्यवस्था छ।

प्रमुख जिल्ला अधिकारीले जिल्लास्तरका सबै कार्यालय प्रमुखहरूको बैठक बोलाई सार्वजनिक सुनुवाई सङ्योजन गर्ने एक समितिको गठन गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रमुख जिल्ला अधिकारी स्वयम् वा जिल्ला प्रशासन कार्यालयका अधिकृत वा जिल्ला सार्वजनिक सुनुवाई समितिमा रहेका पदाधिकारीहरू मध्येबाट नियम १९ को उपनियम (२) मा उल्लिखित समय सीमामा नघटाई पालैपालो पर्ने गरी सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्न तोकिएको पदाधिकारीले सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रममा नियम १९ को उपनियम (३) बमोजिमका विषयहरू समावेश गरी कार्यसूची (एजेण्डा) तयार गर्नुपर्नेछ। कार्यक्रममा के कस्ता मानिसहरूलाई समावेश गराउने हो त्यसको सूची तयार गर्नु पर्नेछ र प्राथमिकता तोकी यथासम्भव वास्तविक सरोकारवालाहरूलाई अनिवार्य समावेश गराउनु पर्नेछ। त्यस्तो कार्यक्रममा आवश्यकतानुसार कुनै विज्ञ, बुद्धिजिवी, निर्वाचित निकायका पदाधिकारी, सरकारी कार्यालयका तोकिएका नोडल अधिकृतहरू, गैरसरकारी निकायका पदाधिकारीहरू, जिल्ला अनुगमन समितिका पदाधिकारीलाई आमन्त्रण गर्न सकिनेछ। साथै यस्ता कार्यक्रममा सञ्चारकर्मीहरूलाई आमन्त्रण गर्नुपर्नेछ। स्थान निर्धारण गर्दा कति सहभागी समावेश हुन सक्छन् त्यसको अनुमान गरी र सहभागीहरूको सुविधा (पायक पर्ने, खानेपानी, प्राथमिक उपचार, शौचालय आदि)लाई विचार गरी स्थान निर्धारण गर्न सकिनेछ।

सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रमको सङ्योजन गर्ने पदाधिकारीले अघिल्ला सुनुवाई कार्यक्रमको निर्णय, प्रतिवेदन र त्यसको कार्यान्वयनको स्थितिबारे छोटकरीमा जानकारी दिने, आवश्यक परे संशोधनको प्रस्ताव गर्ने व्यवस्था छ। एजेण्डामा परेका विषयहरूमा क्रमशः छलफल अघि बढाउने र अन्त्यमा अर्को सार्वजनिक सुनुवाईको सम्भावित मिति, समय र स्थानबारे जानकारी दिनुपर्नेछ। सार्वजनिक सुनुवाईको क्रममा उठाइएका एवम् व्यक्त गरिएका विचार, राय सुझाव, प्रतिबद्धता आदिको मुख्य मुख्य बुँदाहरूको टिपोट गरी प्रमाणित गरी राख्नुपर्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था रहेको छ।

सूचना प्रविधिलाई व्यवहारमा ल्याउने

सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन २०६४ को दफा ३७ को उपदफा (२) बमोजिम प्रत्येक मन्त्रालय, विभाग तथा सरकारी निकाय एवम् कार्यालयले सूचना प्रविधिलाई व्यवहारमा ल्याउने विषय र प्रक्रिया अपनाउनुपर्नेछ। आफूसँग सम्बन्धित सूचना र तथ्याङ्कहरू यथासम्भव कम्प्यूटरमा व्यवस्थित रुपमा राख्ने, आफ्नो कार्यालयको यथासम्भव वेबपेज निर्माण गरी सो वेबपेजमा नागरिक वडापत्र, कार्यसञ्चालन कार्यविधि, कार्यालयसँग सम्बन्धित फाराम तथा प्रकाशनहरू र कार्यालयसँग सम्बन्धित सूचनाहरू राख्ने कार्यविधिमा उल्लेख गरिएको छ।

त्यसैगरी आफ्नो कार्यालयको वेबपेजमा राखेका फारामलाई सेवा प्रवाहको सम्बन्धमा मान्यता दिने, सूचना प्रविधिको सम्बन्धमा जनचेतना बढाउन प्रचार प्रसार एवम् अन्तरक्रिया गर्ने, सूचना प्रविधिको प्रयोगका लागि जनशक्ति विकासका कार्यहरू गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

त्यसैगरी सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट नीति निर्माण, सेवा वितरण, सुरक्षा प्रवन्ध र सुपरिवेक्षणका कार्यहरू छिटो छरितो र प्रभावकारी तुल्याउने, प्रवाह गरिएको सेवाको सन्दर्भमा सूचना प्रविधिको माध्यमबाट पृष्ठपोषण लिई सेवा प्रवाहमा सुधार र गुनासो व्यवस्थापन गर्ने, शासकीय सुधार एकाईले सूचना प्रविधिको उपयोगका बहुपक्षीय क्षेत्रको खोजी गर्ने, सूचना प्रविधिलाई व्यवहारमा ल्याई कार्यसम्पादनमा प्रभावकारिता र मितव्ययिता ल्याएको आधारमा नेपाल सरकारले कुनै विभाग, सरकारी निकाय, कार्यालय वा कर्मचारीलाई पुरस्कृत गर्न सक्नेछ।

कार्यालय प्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकारः

सुशासन (व्यवस्था तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ को दफा १३ मा कार्यालय प्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकारका अतिरिक्त कार्यालय प्रमुखको सुशासन प्रवर्द्धनका लागि अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ। आफू बहाल रहेको कार्यालय, मातहतका सरकारी निकाय वा आयोजनाको नियमित रुपमा स्थलगत निरीक्षण गर्ने वा गराउने, प्रगति विवरण माग गर्ने, समीक्षा गर्ने र त्यसरी समीक्षा गर्दा देखिएका समस्या समाधान गर्न पहल गर्ने वा आवश्यक निर्देशन दिने तोकिएको छ।

त्यसैगरी आफू बहाल रहेको कार्यालय वा मातहत निकाय वा आयोजनाबाट कुनै उपयोगी, उदाहरणीय, सृजनात्मक, अन्वेषणात्मक वा अनुसन्धानात्मक कार्य भइरहेको छ भन्ने कुराको कुनै स्रोतबाट जानकारी प्राप्त हुन आएमा वा निरीक्षणबाट सो कुरा देखिन आएमा सम्बन्धित पदाधिकारीलाई आवश्यकता अनुसार प्रोत्साहन गर्ने वा गराउने तोकिएको छ। त्यसैगरी आफू बहाल रहेको कार्यालय वा मातहत निकाय वा आयोजनाबाट प्रचलित कानून, नेपाल सरकारको नीति, कार्यक्रम वा निर्णयको विपरित कुनै कार्य भइरहेको छ भन्ने कुनै स्रोतबाट जानकारी प्राप्त हुन आएमा वा निरीक्षणबाट सो कुरा देखिन आएमा त्यस्तो कार्य हुन नदिन वा हुनबाट रोक्न सम्बन्धित पदाधिकारीको ध्यानाकर्षण गर्ने वा गराउने र मातहत निकायहरूको प्रशासनिक काम कारवाहीलाई समन्यय गर्ने वा गराउने जिम्मेवारी तोकिएको छ।

निष्कर्षः

सार्वजनिक सुनुवाई भनेको नियमित सेवा लिने सेवाग्राही, लक्षित समुदायमा सेवा प्रवाह गर्ने सेवा प्रदायक निकायलाई जवाफदेही बनाउँदै अधिकार प्राप्त अधिकारी बीचको सवाल जवाफ नै हो। यसको सरकारी विकास निर्माण, सेवा प्रवाहलाई सुशासनयुक्त, पारदर्शी, जवाफदेही, गुणस्तरीय, जनमैत्री बनाउने पवित्र उद्देश्य रहेको छ। पछिल्लो पटक कर्णाली प्रदेश सरकार मातहतका सल्यान र जुम्लाका सरकारी अधिकारीहरूले सङ्घीय कानून सुशासन ऐन, नियमावली र कर्णाली प्रदेश सुशासन नियमावली-२०७९ कै प्रावधान र व्यवस्थालाई पालना नगरेको देखियो। कागजी प्रक्रिया, विधि त पुरा भयो तर सार्वजनिक सुनुवाई प्रभावकारी हुन सकेन। लक्षित समुदायका नागरिक, सेवाग्राहीहरूको अनिवार्य उपस्थितिका लागि सूचना तथा जानकारी आमसञ्चारका माध्यम रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका, अनलाइनबाट प्रकाशन

प्रशारण गर्नुपर्ने कानूनी व्यवस्था छ तर त्यो गरिएन। केवल सञ्चारकर्मीलाई किनाराका साछीका रुपमा उपस्थित गराएर कार्यक्रम सम्पन्न, अतिथि, प्रमुख अतिथि, सभापति भएर औपचारिकता पुरा गर्ने काम भयो। यसले एकातर्फ सरकारी कर्मचारीको सेवाभाव भन्दा पनि जागिरे मानसिकताबाट विधि, प्रकृया पुरा गर्ने सिवाय सेवा प्रवाहमा सुधार हुने देखिएन। अर्कोतर्फ मुस्किलले धानिएका जिल्लामा रहेका सामुदायिक एफ.एम. रेडियोको काम, त्यसको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा परिक्षण हुने, सेवाग्राही तथा सेवा प्रदायकलाई जोडने काममा एफ.एम., पत्रपत्रिका परिचालित हुन सक्थे तर त्यो विधि, पद्धति र प्रक्रिया गरिएन, गरिँदैन। स्थानीय स्रोत, साधनको भरपुर उपयोग गरी स्थानीय स्तरमै परिचालित हुने वातावरण बनेन। त्यसैले सुशासन ऐन, नियमावलीका प्रावधानलाई पूर्ण कार्यान्वयन गर्नका लागि सबै तहका सरकारी कार्यालयहरूले स्थानीय स्तरमा रहेका सामुदायिक एफ.एम. रेडियो, पत्रपत्रिका, टेलिभिजन र अनलाइन जस्ता दर्ता, नवीकरण नियमित भएका सामाजिक उत्तरदायित्त्व सहितका स्वरोजगारमूलक मिडियाहरूलाई उपयोग र परिचालन गर्न आवश्यक छ।

नेपालमा सङ्घीय शासन र तीन तहबीचका सरकारको अन्तर सम्बन्ध

- विष्णु प्रसाद देवकोटा
अधिकृतस्तर छैटौं, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, कर्णाली प्रदेश

कार्यकारी सारांश

नेपालको शासकीय संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको गरी तीन तहको हुने र राज्यशक्तिको प्रयोग सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान तथा कानून वमोजिम प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ। संविधानमा नै सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको एकल तथा साझा अधिकार सूचीहरूको व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको संविधानले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुने कुरा उल्लेख गरेको छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अन्तरसम्बन्ध, सहकारिता, सहअस्तित्व, समन्वय र पारस्परिक सहयोग व्यवस्थित गर्न विभिन्न ऐन, नियम तथा विषयगत कानून निर्माण गरिएको छ। तीनै तहको अन्तरसम्बन्धलाई व्यवस्थित गर्न विभिन्न संरचना निर्माण गरिएका छन्। तीन तहबीचको अन्तर सम्वन्धका आयामहरू (राजनीतिक, प्रशासनिक, वित्तीय र न्यायिक अन्तर सम्वन्ध) निर्दिष्ट गरिए पनि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच बेला बेला विवादहरू देखा परेका छन्।

पृष्ठभुमि

नेपालको वर्तमान संविधानले सङ्घीयतालाई शासन सञ्चालनको प्रमुख आधार बनाएको छ। संविधानको धारा ५६ मा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको मुल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुनेछ र राज्यशक्तिको प्रयोग र बाँडफाँड सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले संविधानको धारा ५७ वमोजिम हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ। नेपालमा ७५३ वटा स्थानीय तह, ७ वटा प्रदेश र १ वटा सङ्घ सरकार गरी कुल ७६१ सरकार रहेका छन्। नेपालको संविधानको धारा २३२मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सम्बन्ध सहकारिता सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित उल्लेख छ। संविधानले राजनीतिक सङ्घीयता, प्रशासनिक सङ्घीयता र वित्तीय सङ्घीयतालाई राज्यका तीनै तहमा बाँडफाँड गरी अन्तरसम्बन्ध कायम गरेको छ।

सङ्घीय संरचना राज्य तहको इकाई हो यसको कार्यक्षेत्र नेपालभर रहन्छ। सङ्घीयता भित्र सात प्रदेशको संरचना र ७५३ वटा स्थानीय तहको संरचना रहेको छ। नागरिकको सवैभन्दा नजिकको शासकीय एकाई हो स्थानीय तह।

एउटै भुगोल र एउटै जनतालाई फरक फरक विषयमा भिन्नभिन्न तहका सरकारले शासन गर्ने व्यवस्था सङ्घीय शासन व्यवस्था हो। समान उद्देश्य लिएका धेरै संगठित समूहद्वारा साझा प्रतिबद्धताका आधारमा सञ्चालित शासन नै सङ्घीय प्रणाली हो। एकभन्दा बढी तहका सरकारबाट शासन सञ्चालन गर्ने प्रणालीलाई सङ्घीयता भनिन्छ। यसलाई बहुल शासकीय प्रणाली पनि भनेर चिनिन्छ ।

तीन तहका सरकारको भुमिका

नेपालको संविधानमा सङ्घको अधिकार अनुसूची ५मा, प्रदेशको अधिकार अनुसूची ६मा, सङ्घ र प्रदेशको साझा अधिकार अनुसूची ७मा, स्थानीय तहको अधिकार अनुसुची ८मा र सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार अनुसूची ९मा व्यवस्था गरिएका छन्।

सङ्घको अधिकार सूचीमा रक्षा तथा सेना सम्बन्धी, राष्ट्रिय एकता र भौगोलिक अखण्डताको संरक्षण, युद्ध र प्रतिरक्षा, परराष्ट्र तथा कुटनीतिक मामिला, अन्तराष्ट्रिय सम्बन्ध र संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सम्बन्धी, विदेशी अनुदान, अन्तराष्ट्रिय व्यापार विनिमय र वन्दरगाह क्वारेन्टाइन लगायत ३५ वटा विषय रहेका छन्। प्रदेशको अधिकार सूचीमा प्रदेश तथ्याङ्क, स्वास्थ्य सेवा, प्रदेश भित्रको व्यापार, प्रदेश लोकमार्ग, भुमि व्यवस्था र अन्वेषण, गुठी व्यवस्थापन लगायत २१ वटा विषय रहेका छन्। त्यस्तै सङ्घ प्रदेशको साझा अधिकार सूचीमा औषधि र विषादि, टाट पल्टेको र दामासाही, योजना, परिवार नियोजन, जनसङ्ख्या व्यवस्थापन, सम्पति प्राप्ति, अधिग्रहण र अधिकारको सृजना, क्यासिनो र चिठ्ठा, भुमि नीति र सो सम्बन्धी कानून, रोजगारी र बेरोजगार सहायता लगायत २५ वटा विषय रहेका छन्। स्थानीय तहको एकल अधिकार सूचीमा नगर प्रहरी, सहकारी संस्था, एफ.एम. सञ्चालन, घरजग्गा धनी पुर्जा वितरण र विपद व्यवस्थापन लगायत २२ वटा विषय रहेका छन्। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार सूचीमा सहकारी, स्वास्थ्य, कृषि, खानी तथा खनिज, विपद व्यवस्थापन, सवारी साधन अनुमति लगायत १५ वटा विषय रहेका छन्।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकारको क्षेत्र भित्र रही कानून निर्माण गर्ने, कर लगाउने, वजेट विनियोजन गर्ने, राजश्व लगाउने र उठाउने, वजेट सभावाट पारित गर्ने र कार्यान्वयन गर्दछ। सङ्घले साझा अधिकारको क्षेत्रमा सवै प्रदेश तथा स्थानीय तहमा लागु हुने गरी मापदण्ड वनाई लागु गर्न सक्दछ।

प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई प्रदान गरिने वित्तीय हस्तान्तरण राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिस वमोजिम हुन्छ। सङ्घ सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई राजश्वको क्षमता र खर्चको आवश्यकताको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्दछ र त्यस्तै प्रदेश सङ्घ सरकारवाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतवाट उठ्ने राजश्वलाई मातहतका स्थानीय तहको राजश्वको क्षमता र खर्चको आवश्यकताको आधारमा प्रदेश कानून वमोजिम वित्तीय समानीकरण अनुदानको वितरण गर्न गर्दछ। सङ्घ सरकारले सङ्घीय सञ्चित कोषवाट वितरण गर्ने समानीकरण अनुदान, समपुरक अनुदान, ससर्त अनुदान

र विशेष अनुदान सङ्घीय कानून वमोजिम र प्रदेश सरकारले प्रदेश सञ्चित कोषवाट आफ्ना मातहतका स्थानीय तहलाई वितरण गर्ने सशर्त अनुदान, समपुरक अनुदान, समानीकरण अनुदान र विशेष अनुदान प्रदेश कानून वमोजिम वितरण गर्ने गरिन्छ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको सम्बन्धका सिद्धान्त

नेपालको संविधानको धारा २३२ को उपधारा (१) ले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको सम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व, र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित हुनेछ भनी व्यवस्था गरेको छ।

सहअस्तित्वः

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले अर्को तहको अस्तित्वलाई समान महत्व दिई संविधानले निर्दिष्ट परिधि भित्र रहेर आफ्नो अधिकारको प्रयोग गर्न स्वतन्त्र हुने विषयलाई उजागर गर्दछ। कुनैपनि तहको समानता स्वीकार गरी एकले अर्कालाई सोही अनुसार व्यवहार गर्नु सहअस्तित्वको मर्म हो। एक तहले अर्को तहको अस्तितत्व स्वीकार गर्नु सहअस्तित्व हो।

सहकारिताः

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले अधिकारको प्रयोग, विकास निर्माण कार्य, सार्वजनिक सेवा प्रवाह, स्रोत साधनको बाँडफाँड गर्दा सम्बन्धित तहहरू मिलेर वा सहकार्य गर्ने कार्य प्रणाली नै सहकारिता हो। सामान्य तथा साझा अधिकार सूचीको प्रयोग गर्दा सहकारिता अपरिहार्य रहेको हुन्छ।

समन्वयः

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह मिलेर काम गर्ने प्रणालीलाई जनाउँदछ समन्वयले। संविधानमा व्यवस्था गरिएका साझा अधिकारको सूची प्रयोग गर्न पनि समन्वय आवश्यक हुन्छ। समन्वयले कुनै तह वीच कुनै विवाद उत्पन्न भएमा त्यसको समाधानको लागि सम्वाद र आपसी समझदारीको आधारमा सो विवाद समाधान गर्ने कार्य प्रकृयालाई जनाउँदछ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीचको सम्बन्धको आधार

१. नेपालको संविधानको भाग २० को धारा २३१ देखि धारा २३७ सम्म।
२. संविधानमा भएको व्यवस्थाका अतिरिक्त सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह वीचको अन्तरसम्बन्ध अन्य आधार सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ को दफा ३ का देहाय वमोजिमका आधार रहने छनः-

   (क) राष्ट्रिय हितका आधारभुत विषय
   (ख) राष्ट्रिय गौरव र एकताको संरक्षण,

(ग) राज्यका निर्देशक सिद्धान्त नीति, तथा दायित्त्व पालना र कार्यान्वयन,
(घ) मौलिक हकको कार्यान्वयन,
(ङ) राष्ट्रिय नीतिको सम्मान तथा कार्यान्वयनमा योगदान
(च) संवैधानिक व्यवस्थाहरूको समग्रता र सामजन्जस्यता
(छ) लोकतान्त्रिक मुल्यमान्यतामा आधारित समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्र निर्माण
(ज) नेपाली नागरिक वीच समान व्यवहार र सुरक्षा
(झ) प्रकृति तथा भौतिक स्रोतको संरक्षण
(ञ) भ्रष्टाचार निवारण र सुशासन प्रवर्द्धन
(ट) पारस्परिक सहयोग र सहकार्य
(ठ) नागरिकलाई प्रदान गरिने सेवाको प्रभावकारिता

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच अन्तरसम्बन्ध र समन्वयका विषय

(क) राजनीतिक अन्तरसम्बन्ध
(ख) प्रशासनिक अन्तरसम्बन्ध
(ग) वित्तीय अन्तरसम्बन्ध
(घ) विधायिकी अन्तरसम्बन्ध

राजनीतिक अन्तरसम्बन्धः

(क) नेपाल सरकारले राष्ट्रिय महत्वको विषयमा र प्रदेश प्रदेश बीच समन्वय गर्नुपर्ने बिषयमा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्लाई संविधान र सङ्घीय कानून बमोजिम आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने र त्यस्तो निर्देशन पालना गर्नु सम्बन्धित प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को कर्तव्य हुने।
(ख) सङ्घ र प्रदेश बीच तथा प्रदेश-प्रदेश बीच उत्पन्न राजनीतिक विवाद समाधान गर्न प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा अन्तर प्रदेश परिषद्को व्यवस्था गरिएको।
(ग) प्रदेश र स्थानीय तहबीच तथा स्थानीय तह - स्थानीय तह बीच विवाद उत्पन्न भएमा बिवाद समाधान गर्न मुख्यमन्त्रीको अध्यक्षतामा प्रदेश समन्वय परिषद्को व्यवस्था गरिएको।
(घ) कुनै प्रदेशमा नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता राष्ट्रियता वा स्वाधीनतामा गम्भीर असर पार्ने किसिमको कार्य भएमा राष्ट्रपतिले त्यस्तो प्रदेश मन्त्रिषरिषद्लाई आवश्यकता अनुसार सचेत गराउन, प्रदेश मन्त्रिषरिषद् र प्रदेश सभालाई बढीमा छ महिनासम्म निलम्वन गर्न वा विघटन गर्न सक्ने।
(ङ) राष्ट्रिय सभाको निर्वाचक मण्डलमा स्थानीय तहका प्रमुख उपप्रमुख र प्रदेश सभाका सदस्यहरू रहने।
(च) प्रदेश तथा गाँउपालिका वा नगरपालिकाबीच कुनै बिबाद भएमा प्रदेश सभाले निर्णय गर्ने।

(छ) प्रदेश, गाउँपालिका वा नगरपालिकाबीच समन्वय कायम गर्न र कुनै राजनीतिक विवाद उत्पन्न भएमा प्रदेश सभाले सम्बन्धित गाउँपालिका नगरपालिका जिल्ला समन्वय समितिसंग समन्वय गरी विवाद समाधान गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

(ज) जिल्ला भित्रका गाउँपालिका र नगरपालिका बीच समन्वय गर्ने प्रत्येक जिल्लामा एक जिल्ला समन्वय समितिको व्यवस्था गरिएको छ।

<u>प्रशासनिक अन्तरसम्बन्धः</u>

(क) संक्रमणकालीन व्यवस्थाका रुपमा सरकारी सेवामा रहेका कर्मचारी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन गरिएको।

(ख) प्रदेश लोक सेवा आयोगको काम, कर्तब्य र अधिकारको मापदण्ड बनाउदा सङ्घीय संसदले मापदण्ड र आधार बनाउने।

(ग) एक प्रदेशले अर्को प्रदेशको कानूनी व्यवस्था वा न्यायिक एवम् प्रशासकीय निर्णय वा आदेशको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नुपर्ने।

(घ) प्रदेश तथा स्थानीय तहले प्रदेश निजामती तथा स्थानीय सेवा ऐन निर्माण गर्दा सङ्घीय निजामती सेवा ऐनको सिद्दान्त र मर्म वमोजिम निर्माण गर्नुपर्ने।

(ङ) नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारलाई समेत लागु हुने गरी विकास तथा सेवाको गुणस्तर र मापदण्ड निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था।

(च) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफुले सम्पादन गरेका काम कारवाही सम्वन्धमा प्रदेश समन्वय परिषद् र बिषयगत समितिले राष्ट्रिय समन्वय परिषदमा र राष्ट्रिय समन्वय परिषद्ले सङ्घीय संसदमा वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था।

(छ) धारा ३०२ अनुसार प्रदेश र स्थानीय तहमा सरकारी सेवाहरूको गठन र सञ्चालनमा आवश्यक सेवा प्रवाह गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक व्यवस्था गर्न सक्ने व्यवस्था अनुसार यो संविधान प्रारम्भ हुँदाका बखत राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन गरी सेवा प्रवाहको व्यवस्था मिलाउन सक्ने।

<u>वित्तीय अन्तरसम्बन्धः</u>

(क) सङ्घले साझा अधिकारका सूचीका विषयमा र अन्य आर्थिक अधिकारका विषयमा प्रदेश तथा स्थानीय तहमा समेत लागु हुने गरी कानून, मापदण्ड र कार्यविधि वनाई लागु गर्न सक्ने व्यवस्था।

(ख) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आ-आफ्नो तहको वजेट बनाउनेछन् र प्रदेश तथा स्थानीय तहको वजेट पेश गर्ने समय सङ्घीय कानून वमोजिम हुने व्यवस्था।

(ग) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग वा विकासवाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरणको व्यवस्था।

(घ) वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार सङ्घ सरकारमा हुने।

(ङ) प्रदेश तथा स्थानीय तहले प्राप्त गर्ने वित्तीय हस्तान्तरणको परिणाम राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले गरेको सिफारिस वमोजिम हुने।

(च) प्रदेश तथा स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजश्वको क्षमताको आधारमा सङ्घले प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने र स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजश्व क्षमताको आधारमा प्रदेश कानून वमोजिम प्रदेशले मातहतका स्थानीय तहलाई वित्तीय समानीकरण वितरण गर्ने व्यवस्था।

(छ) पर्वतारोहण, विद्युत, वन, खानी, खनिज, पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतमा रोयल्टी सङ्घ सरकारले कानून वमोजिम लगाउन र उठाउन सक्ने। सोको बाँडफाँड गर्दा नेपाल सरकारलाई ५० प्रतिशत, सम्बन्धित प्रदेशलाई २५ प्रतिशत र सम्बन्धित स्थानीय तहलाई २५ प्रतिशत हुने।

(ज) अन्तर सरकारी वित्तीय व्यवस्थापन ऐन २०७४ सङ्घ सरकार, प्रदेश र स्थानीय तह बीच मुल्य अभिवृद्धि कर र अन्तःशुल्क रकम बाँडफाँड गर्ने सङ्घ सरकारले एउटा विभाज्य कोष खडा गरी त्यस्तो रकम सो विभाज्य कोषमा जम्मा गर्ने। सङ्घीय विभाज्य कोषमा जम्मा भएको रकममध्ये ७० प्रतिशत सङ्घ सरकारलाई, १५ प्रतिशत प्रदेश र १५ प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँड गर्ने।

(झ) प्रदेशले लगाएको र उठाएको सवारी साधनको करबाट उठेको रकम मध्य ६० प्रतिशत प्रदेशलाई र ४० प्रतिशत स्थानीय तहलाई बाँडफाँड गर्नुपर्ने।

(ञ) एक प्रदेशबाट अर्को प्रदेशमा वा स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तारमा कुनै किसिमको बाधा अवरोध गर्न वा कुनै कर, शुल्क, दस्तुर वा महशुल लगाउन वा त्यसो सेवा वा वस्तुको ढुवानी वा विस्तारमा कुनै किसिमको भेदभाव गर्न पाईने छैन।

विधायिकी अन्तरसम्बन्धः

(क) एक प्रदेशले अर्को प्रदेशको कानूनी व्यवस्था वा न्यायिक एवम् प्रशासकीय निर्णय वा आदेशको कार्यान्वयनमा सहयोग गर्नुपर्ने।

(ख) एक प्रदेशले अर्को प्रदेशको वासिन्दालाई आफ्नो प्रदेश कानून बमोजिम समान सुरक्षा, व्यवहार र सुविधा उपलव्ध गराउने।

(ग) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच समन्वय कायम गर्न सङ्घीय संसदले आवश्यक कानून बनाउनेछ।

(घ) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच समन्वय कायम गर्न सङ्घीय संसदले आवश्यक कानून वनाउने।

(ङ) नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहले वनाउने कानूनको नमुना उपलब्ध गराउने।

(च) दुईभन्दा बढी प्रदेशले साझा अधिकारको कुनै विषयमा कानून बनाउन नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गरेमा सङ्घीय संसदले आवश्यक कानून बनाउन सक्ने र उक्त कानून सम्बन्धित प्रदेशको हकमा मात्र लागू हुने।

(छ) प्रत्येक प्रदेशमा उच्च अदालत रहने।

अन्तर तह सम्बन्धमा संस्थागत व्यवस्था

(क) **अन्तर प्रदेश व्यापारः** एक प्रदेश वा स्थानीय तहबाट अर्को प्रदेश वा स्थानीय तहको क्षेत्रमा हुने वस्तुको ढुवानी वा सेवाको विस्तारमा कुनै किसिमको बाधा अवरोध गर्न वा कुनै कर, शुल्क, दस्तुर वा महसूल लगाउन वा त्यस्तो सेवा वा वस्तुको ढुवानी वा विस्तारमा कुनै किसिमको भेदभाव गर्न नपाइने।

(ख) **अन्तर प्रदेश परिषदः** सङ्घ र प्रदेश बीच तथा प्रदेश-प्रदेशबीच राजनीतिक विवाद उत्पन्न भएमा सोको समाधान गर्न प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा अन्तर प्रदेश परिषद् रहने व्यवस्था गरिएको छ। विवाद उत्पन्न भएमा विवादको कुनै पक्षले अन्तर प्रदेश परिषदको सचिवालयमा १५ दिनभित्र लिखत सूचना दिनुपर्ने र सचिवालयले परिषदको अध्यक्षलाई यथाशीघ्र जानकारी गराई विवाद समाधान गर्नुपर्ने।

(ग) **राष्ट्रिय समन्वय परिषद:** सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध व्यवस्थित गर्नका लागि साझा अधिकारको विषयमा कानून, नीति तर्जुमा, राष्ट्रिय हित र स्वार्थसँग जोडिएको विषय, राष्ट्रिय योजना, नीति तथा कानूनहरूको प्रदेश र स्थानीय तहमा कार्यान्वयनमा देखिएका जटिलताहरू, सङ्घीयता कार्यान्वयनको सम्बन्धमा बनेका नीतिगत, कानूनी तथा योजनाको समीक्षा तथा विश्लेषण, सेवा प्रवाहको विषयमा सामञ्जस्यता, कानून निर्माण र कार्यान्वयन लगायतको विषयमा समन्वय, सहयोग तथा सुझाव दिने कार्य राष्ट्रिय समन्वय परिषदले गर्दछ।

(घ) **विषयगत समिति:** योजना, नीति तथा कानूनको तर्जुमा गर्दा परामर्श गर्ने, एकरुपता, निरन्तरता एवम् गुणस्तरीयता कायम गर्न प्रभावकारिता कायम ल्याउने, समन्वय गर्ने क्रममा सम्बन्धित क्षेत्रको विषयगत समिति गठन गरी सम्बन्धित विषयमा जिम्मेवार बनाइन्छ।

(ङ) **प्रदेश समन्वय परिषद:** प्रदेश सरकार र स्थानीय तहबाट सञ्चालन हुने विकास आयोजना वा नीतिगत सामञ्जस्यता, साझा अधिकारका विषयको कार्यान्वयन, प्राकृतिक स्रोत साधनको उपयोग र बाँडफाँट सम्बन्धी विषयमा प्रदेश तथा स्थानीय तह र एक भन्दा बढी स्थानीय तहबीच समन्वय र अन्तरसम्बन्ध कायम गर्ने उद्देश्यले प्रत्येक प्रदेशमा प्रदेश समन्वय परिषद गठन गरिएको हुन्छ।

(च) जिल्ला समन्वय समिति: जिल्लामा रहने सङ्घीय सरकारी कार्यालय, प्रदेश सरकारी कार्यालय र स्थानीय तहबाट सम्पादन हुने कामको समन्वय गर्न र स्थानीय तहहरूको विवादमा समन्वय र सहजीकरण गर्न जिल्ला समन्वय समिति रहने व्यवस्था छ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको अन्तरसम्बन्धमा देखिएका समस्या एवम् चुनौतिहरू

(क) सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका समान प्रकृतिको एकल अधिकार क्षेत्र र कार्य जिम्मेवारीमा कुन तहको एकल अधिकार हुने हो र सोको पुनर्वितरणका सिद्धान्तहरू के हुने सोको विषयमा स्पष्टता नदेखिएको।

(ख) साझा अधिकार तथा कतिपय एकल क्षेत्राधिकारको कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय नीति/सङ्घीय कानूनहरू बनिनसकेकोले अन्योलता र द्विविधा सिर्जना गरेको (सङ्घीय निजामती सेवा ऐन, शिक्षा ऐन, आदि राष्ट्रिय कानूनहरू जारी गर्न नसकिएको)।

(ग) सङ्घीय इकाईहरूबीच बाँझिएका, दोहोरोपना र सम्बोधन हुन बाँकी क्षेत्राधिकारको थप स्पष्टता बनाउन नसकिएको, (योजना, भौतिक पूर्वाधार, सडक, शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, वन आदि क्षेत्राधिकारको विषयमा अन्योलता, द्विविधा एवम् विवाद देखिएको)।

(घ) संवैधानिक मूल्य-मान्यता अनुसार कानूनी, संस्थागत तथा संरचनागत व्यवस्था सुदृढ पार्न नसकिएको।

(ङ) सङ्घीय इकाईहरूबीच देखिएका नीतिगत समस्याहरू समाधान गर्न तथा सामञ्जस्य कायम गर्न समन्वयात्मक संरचना र कार्य प्रणाली प्रभावकारी हुन नसकेको (अन्तर प्रदेश परिषद, राष्ट्रिय समन्वय परिषद, अन्तर सरकारी वित्त परिषद् लगायत अन्य संस्थागत व्यवस्थाहरूको क्रियाशिलता र कार्यमूलक नभएको।

(च) शासकीय इकाईहरूले अधिकारप्रति तदारुकता देखाउने तर जिम्मेवारीप्रति उदासिनता देखाउने गरेको, (राजनीतिक, प्रशासनिक तथा आर्थिक विषयमा विवाद सिर्जना हुने गरेको।

(छ) कामको जिम्मेवारी अनुसार भौतिक पूर्वाधार, जनशक्ति, सूचना प्रविधि, वित्त परिचालन प्रभावकारी हुन नसकेको, (प्रदेश तथा स्थानीय तहहरू आत्मनिर्भर बन्न सकिरहेको छैन)।

(ज) सरकारका हरेक तहलाई आफ्नो कार्य जिम्मेवारी, खर्च जिम्मेवारीप्रति पूर्ण उत्तरदायी र जिम्मेवारी बनाउन नसकिएको, (वित्तीय सुशासन जोखिम बढ्दै गएको)।

(झ) स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजश्व उठाउन सक्ने क्षमता लगायतका नीतिगत रुपमा भएको व्यवस्था भन्दा राजनीतिक प्रभाव र निहित स्वार्थको आधारमा वित्तीय हस्तान्तरण हुने गरेको।

(ञ) शासकीय इकाईहरू बीचमा राजश्व परिचालन तथा आर्जन, खर्च जिम्मेवारीका विषयमा साझा बुझाइ हुन नसक्दा विवादहरू हुने गरेको (ढुङ्गा गिटी बालुवा/दहत्तरबहत्तर, घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर तथा केही गैरकर लगायत राजश्व सङ्कलनमा विवाद देखिएको) ।

(ट) संगठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण, नीतगत, संरचनागत तथा संस्थागत व्यवस्था नगरीकन कर्मचारी समायोजन मार्फत प्रशासनिक सङ्घीयता संस्थागत हुने कमजोर राजनीतिक सोचाई देखिएको (प्रशासनिक सङ्घीयता राजनीतिक प्राथमिकतामा नपरेको)।

(ठ) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अन्तर आवद्धता, अन्तर सम्बन्ध, अन्तर निर्भरताको बारेमा तीन तहकै सरकारबीच साझा धारणा बन्न नसकेको।

अवको वाटो (समस्या तथा चुनौति समाधानका उपाय)

(क) संविधानले तोकेका समन्वय सम्वद्ध कानूनहरू तत्काल निर्माण गरी प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने ।

(ख) सङ्घीय, प्रदेश तथा स्थानीय तहका क्षेत्राधिकारहरू थप स्पष्ट बनाउन विज्ञहरूको खोज, अध्ययन अनुसन्धान र विश्लेषणबाट कार्यविस्तृतीकरणको पुनरावलोकन तथा अद्यावधिक र व्याख्या गर्नुपर्ने (विस्तृतीकरणमा केन्द्रीकृत सोच हावी भएको गुनासाहरू आएको)।

(ग) दक्षता र सन्निकटता, आयतनको अर्थ लाभ, बाह्य प्रवाह, समानता र समावेशी, आर्थिक स्थिरता, राष्ट्रिय प्राथमिकता र लक्ष्यका विषय, जवाफदेहिता र क्षमताको सिद्धान्तको आधारमा सङ्घीय इकाईहरूको क्षेत्राधिकारको थप व्याख्या विश्लेषण गरी स्पष्ट र कार्यान्वयनयोग्य बनाउनु पर्ने।

(घ) अन्तरसम्बन्धलाई व्यवस्थित बनाउन स्थापना भएका नीति, कानून, कार्यविधि, संरचना तथा संस्थागत व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा तदारुकता ल्याउनुपर्ने, (राष्ट्रिय समन्वय परिषद, प्रदेश समन्वय परिषद तथा जिल्ला समन्वय समितिलाई पूर्ण जिम्मेवारी र क्रियाशील बनाउनुपर्ने)।

(ङ) अन्तरप्रदेश परिषद्को स्थायी सचिवालयको निर्माण गरी अन्तरप्रदेश परिषद्लाई थप सक्रिय र जिम्मेवार बनाउँदै यसको कार्य प्रभावकारितामा अभिवृद्धि गर्नुपर्ने।

(च) खर्च जिम्मेवारीको बाँडफाँटका सम्बन्धमा पर्याप्त स्रोत र साधनसहितको जिम्मेवारीहरू प्रदेश तथा स्थानीय तहमा विकेन्द्रित गर्नुपर्ने।

(छ) वित्तीय सङ्घीयताको मूल मर्मलाई आन्तरिकीकरण गरी संविधानले प्रत्याभूत गरेका अधिकारहरूको पूर्ण कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।

(ज) शासकीय इकाईहरूबीचमा राजश्व परिचालन तथा आर्जन, खर्च जिम्मेवारीका विषयमा उत्पन्न विवादहरूको समयमा नै निरोपण गर्नुपर्ने, जसमा अन्तर सरकारी वित्त परिषदलाई सक्रिय बनाउनुपर्ने।

(झ) सङ्घीय इकाईहरूको वित्तीय प्रणाली व्यवस्थित, पारदर्शी, विधिसम्मत र प्रभावकारी बनाउन वित्त व्यवस्थापनका सम्भावित जोखिमका क्षेत्रहरूको पहिचान गरी यसको लेखाजोखाको माध्यमबाट वित्तीय सुशासन जोखिम नियन्त्रण गर्नुपर्ने।

(ञ) सङ्घीय निजामती सेवा ऐन, प्रदेश निजामती सेवा ऐन, स्थानीय सेवा सम्बन्धी कानून यथाशक्य चाँडो जारी गरी प्रशासनिक सङ्घीयताको संस्थागत विकास गर्नुपर्ने।

(ट) सङ्घीयताका साझा र एकल अधिकार क्षेत्रहरूको प्रशासनिक व्यवस्थापन गर्ने नीति, प्रशासकीय कानूनहरू, संरचनागत प्रबन्धहरू, जनशक्ति तथा संस्थागत व्यवस्थाहरूलाई मजबुद बनाउँदै प्रशासनिक सङ्घीयताको संस्थागत गर्नुपर्ने।

(ठ) प्रहरी समायोजन ऐनको यथाशक्य चाँडो कार्यान्वयन गरी प्रादेशिक सुरक्षालाई सुदृढ बनाउने र सङ्घीय प्रहरी ऐनको कार्यान्वयन गरी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको प्रहरीबीचको समन्वय र अन्तरसम्बन्ध सुदृढ बनाउँदै दिगो शान्ति सुरक्षा कायम गर्नुपर्ने।

निष्कर्ष

नेपालको सङ्घीयता सहकारितामूलक सिद्धान्तमा आधारित सङ्घीयता हो। जहाँ सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अन्तरनिर्भरता, अन्तरसम्बन्ध, अन्तर आवद्धता एक अर्कामा अन्योन्याश्रित र परिपूरक रहेको छ। सङ्घीय इकाईहरूको अन्तरसम्बन्धलाई कसिलो, दरिलो र प्रगाढ बनाउन सकिएमा नेपालको संविधान र नेपाली नागरिकले परिकल्पना गरेको सङ्घीयता सफल र संस्थागत हुने देखिन्छ। राजनीतिक, वित्तीय, प्रशासनिक र न्यायिक अन्तरसम्बन्धलाई संवैधानिक, कानूनी, नीतिगत, संरचनागत, संस्थागत रुपमा सबल, सक्षम र सुदृढ बनाउँदै सङ्घीयतालाई दिगो शान्ति, सुशासन, विकास र समृद्धिको संवाहकको रुपमा स्थापित गर्नु सबैको साझा एजेण्डा र आजको आवश्यकता हो।

सन्दर्भ सामग्री

- नेपाल परिचय परिमार्जित दशौं संस्करण, सुचना तथा प्रसारण विभाग ।
- नेपालको संविधान, २०७२ कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ कानून किताब व्यवस्था समिति ।
- राष्ट्रिय प्रकृति स्रोत तथा वित्त आयोग ऐन, २०७४ र नियमावली, २०७६ कानून किताब व्यवस्था समिति।
- प्रशासन पत्रिका, असार २०७९, वर्ष ५३, अङ्क १, पुर्णाङ्क १३५, ८०-९८।

स्थानीय आर्थिक विकास र सुशासन

- कालीप्रसाद पौडेल
प्रशासकीय अधिकृत, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्‌को कार्यालय, कर्णाली प्रदेश

सार संक्षेप

स्थानीय आर्थिक विकास र सुशासन एक अर्कासंग अन्तरसम्बन्धित विषय हो। सुशासनबिना कुनै पनि मुलुकको आर्थिक विकास सम्भव छैन। भ्रष्ट समाज विकासका लागि बाधक नै हुन। कुनै पनि राष्ट्रमा विकास र समृद्धिको मूल अवरोधकमा भ्रष्टाचारलाई लिने गरिएको छ। हाम्रोजस्तो अल्पविकसित मुलुक (Least Developed Country) मा सुशासन निकै कठिन अभ्यास भएको छ । मुलुकबासीको चाहना सुशासन र समृद्धि हो तर त्यसका निम्ति "सामाजिक रुपले समेत अनुमोदित" भ्रष्ट्राचारजन्य क्रियाकलापलाई निस्तेज पार्नुपर्ने हुन्छ। अहिले विश्वमा विकसित मानिएका मुलुकको इतिहास हेर्दा पनि सुशासनकै कारण विकास सम्भव भएको देख्न सकिन्छ।

नेपाल लामो समयदेखि सुशासनको पर्खाइमा छ। सुशासन र विकासका बारेमा लामो समयदेखि बहस चलिरहेकै हो तथापि नेपाली जनताले पूर्ण रूपमा सुशासनको अनुभूति गर्न पाएका छैनन् । विकासको गति नेपालमा अति नै सुस्त छ । विनियोजन गरिएको पुँजीगत खर्च असाध्य न्यून मात्र खर्च हुन्छ । चालू खर्च प्रत्येक वर्ष बढेको बढ्यै छ। नेपालमा देखिएको पछौटेपनको मुख्य कारक तत्त्व नै सुशासनसँगै विकासको अभाव हो। आजको युगमा मुलुकलाई समृद्धि पथतर्फ अग्रसर बनाउन राजनीतिक स्थायित्व त चाहिन्छ नै, साथसाथै सुशासनयुक्त विकास प्रयासको विकल्प नै छैन। यस अर्थमा सरकार, राजनीतिक दल, कर्मचारी संयन्त्र तथा आमजनताको संयुक्त प्रयासबाट नै यी विषयको प्राप्ति सम्भव बनाउनु अबको कार्यदिशा हो।

स्थानीय आर्थिक विकास (एलईडी) को परिभाषाः

स्थानीय आर्थिक विकास (एलईडी) सार्वजनिक, निजी तथा सहकारी क्षेत्रका अन्य सरोकारवालाको सहभागितामा सहभागितामूलक स्थानीय आर्थिक विकास पहलको योजना निर्माण र त्यसको कार्यान्वयनको एक दृष्टिकोण (Approach) हो। यसले विषेषगरी स्थानीय स्रोत साधनको महत्तम (Optimum) उपयोग गरी आर्थिक वृद्धि र विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिन्छ। स्थानीय स्तरमा उद्यमशीलताको विकास गरी आयस्तर वृद्धि गर्ने, रोजगारी सिर्जना गर्ने, उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने र समग्र अर्थतन्त्रमा सकारात्मक सुधार ल्याई आर्थिक सुशासन कायम गर्नमा एलईडीले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ।

नेपालमा एलईडीको ईतिहासः

नेपालमा एलईडीले वित्तीय संघीयताको औचित्यलाई प्रस्ट्याउँछ। सन १९७० देखि १९८० को दशकसम्म नेपालको विभिन्न क्षेत्रको वहुआयामिक विकासलाई तीव्रता दिन स्थानीय क्षेत्र विकास कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिएको थियो। ति मध्ये केही प्रमुख परियोजनाहरुमा रसुवा- नुवाकोट विकास परियोजना (१९७६), एकीकृत विकास परियोजना (IDP १९७४), सेती एकीकृत विकास कार्यक्रम, १९८६, लुम्विनि विकास परियोजना, १९८०, शहरी विकास परियोजना (१९९१-२००१, GTZ) आदि रहेका छन्। लोकतन्त्रको स्थापना हुनुअघि नेपालमा विशेषगरी सार्वजनिक निजी सहयोग परियोजनाका रुपमा केही एलईडीका पहलहरु सफलतापूर्वक लागू भएका छन्। यद्दपी एलईडी बारेमा औपचारिक चासो भने १९९० मा बहुदलीय व्यवस्था अवलम्बन पछि लोकतन्त्रसंग साक्षात्कार हुदै गर्दा बढेको थियो।

सन १९९४ मा मनमोहन अधिकारी नेतृत्वको पहिलो निर्वाचित सरकारले "आफ्नो गाउँ आफै बनाउँ" विकास कार्यक्रम ल्याएको थियो। उक्त कार्यक्रमले छोटो समयावधिमा पनि उल्लेख्य उपलब्धी हासिल गरेको थियो। सो कार्यक्रम विकासका योजनाहरु स्थानीय स्तरमै छनौट गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन कोशेढुङ्गा सावित भएको थियो। सन १९९६ मा स्थापना भएको औधोगिक व्यवसाय विकास प्रतिष्ठान (आईडिआई) ले नेपालमा मानव संशाधन विकास र उद्यमशीलता तथा व्यवसाय प्रवर्धन गर्नमा र उक्त क्षेत्रमा एलईडीको पहल सुरु गर्न अर्को महत्वपूर्ण कोशेढुङ्गा सावित हुन पुग्यो।

यसका साथै सन् २०१९ मा GIZ को स्थानीय तथा प्रादेशिक आर्थिक विकास (LPED) परियोजनाले नेपालमा स्थानीय र प्रादेशिकस्तरमा एलईडीका लागि संरचनागत अवस्थामा सुधारका लागि कार्य (Framework) गर्न थाल्यो। LED कार्यक्रमलाई संस्थागत गर्न र यसको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले सम्बत् २०७९ को प्रारम्भमा मन्त्रालयले प्रस्तुत गर्ने नवप्रवर्तनमा आधारित स्थानीय आर्थिक विकास कार्यक्रम सञ्चालन कार्यविधि, २०८० (Innovative Local Economic Development (ILED) Programme Operation Procedures, 2023) शीर्षकको मस्यौदा निर्देशिका तयार गरेको छ। सोही आधारमा LED कार्यक्रम प्रारम्भ गर्ने, करिव ३०० नगरपालिकालाई एलईडी अनुदान उपलब्ध गराउने र आगामी बर्षहरुमा सबै ७५३ पालिकाहरुलाई दिईने सहायता बढाउने योजना रहेको छ।

एलईडीको अवधारणा र दृष्टिकोणः

विभिन्न सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक रुपान्तरण मार्फत् विकास हुदै आएको स्थानीय तथा क्षेत्रीय आर्थिक विकास (एलईडी) नेपालका लागि एक चिरपरिचित अवधारणा हो। एलईडी प्रदेश तथा स्थानीय तहको क्षमता सुधार गर्न सहभागितामूलक क्षेत्रीय दृष्टिकोण पनि हो। व्यवसायिक विकास, उद्यमशीलता र रोजगारी सिर्जनाको उद्देश्यका साथ निजी, सार्वजनिक र सहकारी क्षेत्रका साथै नागरिक समाज र सरोकारवालालाई परिचालन गराउनमा यसको भूमिका रहन्छ।

वि.सं. २०७२ देखि नेपालमा संघीय शासन प्रणाली लागू भएको परिप्रेक्ष्यमा मुलुक वित्तीय संघीयतामा गैसकेको हुँदा नेपालको संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई वित्तीय स्वायत्तता प्रदान गरेको छ। सोही अनुरुप तीनै तहको सरकारले आ-आफ्नो बजेट आफै बनाउने, खर्च निर्धारण गर्ने र राजस्व संकलन गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। वित्तीय संघीयतालाई मूर्तरुप दिन र आर्थिक सुशासन कायम गर्न एलईडी कार्यक्रमले महत्वपूर्ण योगदान दिन्छ।

एलईडीको उद्देश्यः

क्षेत्रीय तथा स्थानीयस्तरमा रहेका स्रोतसाधनको महत्तम उपयोग गरी अधिकतम उपलब्धी हासिल गर्ने यसको मुख्य उद्देश्य हो। यसका साथै एलईडीका अन्य उद्देश्यहरुलाई देहायबमोजिम बुँदागत रुपमा उल्लेख गर्न सकिन्छः

- निष्क्रिय रुपमा रहेका स्थानीय स्रोत साधनको महत्तम उपयोग गर्ने,
- स्थानीय उद्यमशीलताको विकास गर्ने,
- आर्थिक वृद्दि र विकास गर्ने,
- रोजगारीको सृजना गर्ने,
- आयस्तर वृद्धि गर्ने,
- सरोकारवालाको क्षमता विकास गर्ने,
- बजारिकरण प्रवर्धन गर्ने,
- विशिष्ट स्थान विकास गर्ने,
- स्थानीय क्षेत्रको प्रतिस्पर्धी क्षमता पहिचान गर्ने र सो को विकास गर्ने,
- मौलिक व्यावसायिक विचार र उद्यमहरुलाई समर्थन गर्ने, (जस्तै- साना परियोजना सहयोग कोष (एसपिएसएफ)), र,
- मुलुकको समग्र अर्थतन्त्रको सवलीकरण गर्नमा सहयोगी भूमिका खेल्ने।

एलईडीको लक्षित वर्गः

- उद्यमी
- व्यावसायी
- किसान
- ढुवानीकर्ता
- लगानीकर्ता (आन्तरिक र वाह्य)
- नवप्रवर्तक
- एजेन्टहरु

एलईडीका सिद्धान्तहरुः

एलईडी केही फरक सिद्दान्तबाट निर्देशित छ जसले अन्य आर्थिक विकासको दृष्टिकोणबाट भिन्न बनाउँछ। यसका केही सिद्दान्तहरु निम्नानुसार रहेका छनः

- सहभागिता तथा स्वामित्व
- प्रक्रिया सहजिकरण
- बहु तह दृष्टिकोण
- अवसर तथा बजार उन्मुख
- उपलब्ध संरचनाहरुको प्रयोग
- कार्य पश्चात ढाँचा
- दिगोपना

एलईडीको उदाहरणः

नेपालका अधिकांश उपनगरीय र ग्रामीण जनसङ्ख्या खाद्य, आय, रोजगारी र जीविकोपार्जनका लागि निर्वाहमुखी कृषिमा निर्भर छ । यस सन्दर्भमा च्याउ खेती सबैभन्दा छिटो बढिरहेको कृषि व्यवसाय हो । च्याउ नेपाली व्यञ्जनमा एक सामान्य खाना हो। खासगरी यो शाकाहारीहरू माझ मासुको प्रमुख विकल्पका रूपमा लोकप्रिय छ । च्याउ ९० प्रतिशतभन्दा बढी पानीले बनेको हुन्छ । र यसलाई नियन्त्रित आर्द्र जलवायु अवस्था चाहिन्छ । व्यवसायको सम्भावना देखेकाले धनगढीका मनोजराज पडालले सन् २०१७ मा सीमित ज्ञान र स्रोतका साथ च्याउ खेती गर्न थालेका थिए। विशेषगरी अफ सिजन (अप्रिलदेखि अगस्ट) मा सुदूरपश्चिम एग्रो फार्ममा उनी नराम्ररी असफल भए। पछि GIZ को सहयोगमा फगर र स्प्रिङ्कलर प्रणाली जडान गरेपछि उनले सबै मौसममा आवश्यक आर्द्रताको स्तर कायम राखे । च्याउ राम्रोसँग बढ्नको लागि अनुकूल अवस्था सिर्जना गरे । यसरी उनी अहिले सफल च्याउ किसान बनेका छन् ।

विशेषज्ञता र सही प्रविधिमा पहुँचको कमीका कारण धेरै किसानले च्याउ खेतीलाई जुवाका रूपमा बुझ्छन्, जसले गर्दा उनीहरू बालीको उत्पादकतालाई भाग्यको भरोसामा छाडिदिन्छन् । आज मनोजको सङ्गठनको मुख्य लक्ष्य भनेको यस क्षेत्रका किसानहरूका लागि उच्च गुणस्तरको च्याउको बीज बनाउनु हो। परियोजनाको सहयोगमा मनोजले १०० किसानलाई ७० हजार प्याकेट बीज बेचेका छन् र

१०० भन्दा बढी किसानलाई तालिम दिएका छन् । यसबाहेक उनले अफ सिजनमा बेच्ने पिक-सिजन च्याउ जोगाउन सुकाउने प्रविधि जडान गरेका छन् । स्प्रिंकलर प्रणाली र सुकाउने सुविधा भएसँगै मनोजको फार्म अघिल्लो वर्षको तुलनामा ३५ प्रतिशतले बढेको छ

उनी हाल च्याउ खेती सङ्घका अध्यक्ष छन् । च्याउ खेती सुरू गर्न आवश्यक प्राविधिक विशेषज्ञता हासिल गर्न इच्छुक किसानलाई सहयोग गर्न धनगढी उप-महानगरपालिकासँग नजिकबाट सहकार्य गर्छन् ।

नेपालमा एलईडीको भविष्य सम्बन्धमा सुझावः

- यसले आफ्ना कार्यक्रमहरुलाई सबै पालिकाहरुमा विस्तार गर्नुपर्छ,
- लक्षित वर्ग पहिचानमा विशेष जोड दिनुपर्छ,
- निजी क्षेत्र संगको सहकार्यलाई थप प्रभावकारी बनाउनु पर्छ,
- यसले स्थानीय स्रोत साधनको महत्तम उपयोगमा जोड दिनुपर्छ,
- विभिन्न सरकारी तथा निजी क्षेत्रमा कार्यरत जनशक्तिलाई क्षमता विकाससम्बन्धी विभिन्न तालिम, गोष्ठी, सेमिनार तथा कार्यशालाहरुको आयोजना गरी दक्ष जनशक्ति विकासमा उचित ध्यान दिनुपर्दछ।

एलईडी र सुशासनः

सुशासन र आर्थिक विकास अन्तरसम्बन्धित विषय हुन। सुशासनको अभावमा आर्थिक विकास असम्भव हुन्छ। यद्यपी सुशासन पूर्णरुपमा प्राप्त हुन्छ भन्ने पनि होईन। तर, सुशासनले असल र आदर्श व्यवस्था सिर्जना गर्ने भएकोले आर्थिक विकासलाई थप मलजल गर्ने काम गर्दछ।

स्थानीय तहमा नवप्रवर्तन र उद्यमशीलता विकास गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले स्थानीय आर्थिक विकास (LED) कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमार्फत् कार्यान्वयन हुने यस कार्यक्रमको कार्यविधि समेत आईसकेको छ। स्थानीय तहमा आर्थिक नीति तथा योजना, आर्थिक विकास पूर्वाधार, आर्थिक सशक्तिकरण, उद्यमशीलता तथा औद्योगिक प्रवर्द्धन जस्ता स्थानीय आर्थिक विकासका पक्षहरूको समग्र अवस्थाको मूल्याङ्कनको माध्यमबाट स्थानीय आर्थिक विकासको प्रवर्द्धनमा सहयोग पुर्याउने उद्देश्यले उक्त मन्त्रालयले स्थानीय आर्थिक विकास मुल्याङ्कन कार्यविधि, २०७९ जारी गरेको हो। कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि स्थानीय आर्थिक विकासका

विभिन्न सूचकहरुको निर्धारण गरी सोको आधारमा उत्कृष्ट स्थानीय तहलाई अनुदान दिने व्यवस्था गरिएको छ। उत्कृष्ट पालिका छनौट गर्दा वित्तीय सुशासन कायम गरेका पालिकालाई छनौट गर्ने गरिएको छ। साथै सरकारले आ.व. २०७९/८० को बजेट वक्तव्यमा एक घरपरिवार एक रोजगार, एक वस्तु एक आर्थिक पहिचान, एक वडा एक बजारको अवधारणा कार्यान्वयन गर्न पनि प्रदेश र स्थानीय तहको लागत साझेदारी र निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा LED कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तयारी थालेको हो। यसका लागि बजेटमार्फत् तीन अर्ब रुपैया समेत विनियोजन गरिएको थियो।

अवको विकासको कार्यसूची सुशासन, विकास र समृद्धि रहेको छ । यस वाक्यले सरकारले करिब सात दशकपछि आएर वास्तविकताको बोध प्रस्तुत गरेको भन्ने देखाएको छ । यद्यपि आठौं र नयाँ योजना अवधिमा पनि सुशासन अभिवृद्धिको लागि कार्यक्रमहरू नराखिएको होइन। तर कार्यान्वयन पक्ष शून्य रह्यो। यस वास्तविकतामा आधारित भएर अगाडि बढेको खण्डमा सुशासन अभिवृद्धि गर्दै देशको विकास र समृद्धि हासिल गर्न सम्भव हुन्छ । अर्थात सुशासनलाई अग्र भागमा राखेर प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सके मात्र देशले समृद्धि हासिल गर्न सक्छ भन्ने वास्तविकतालाई पन्ध्रौं योजनाले आत्मसात गरेको छ तर कार्यान्वयन पक्ष भने करिव अन्तिम समय वितिसक्दा पनि खास उपलब्धिमूलक नदेखिएको सन्दर्भले पूर्ववत् अवस्था नै दोहोरिने सम्भावना पनि देखिएको छ।

नीति, कानुन, संयन्त्र र साधनस्रोत भएर मात्र देशको विकास हुन सक्तैन भन्ने उत्कृष्ट उदाहरण हो नेपाल। देशको विकास र समृद्धिको उचाइमा पुग्नको लागि सुशासन आवश्यक तत्व हो भन्ने कुराको महसुस भए मात्र सीमित साधनस्रोतबाट पनि उच्चतम लक्ष्य हासिल गर्न सकिन्छ भन्ने अनेकौ उदाहरणहरू छन्। सिंगापुर, मलेसिया, गणतन्त्र कोरिया लगायतका देशहरू र नेपाल सँगसँगै विश्व मानचित्रमा उदाएका देश हुन् । अहिले नेपाललाई तुलना गर्न पनि लाज लाग्ने अवस्था छ।

सामान्य नागरिकको नजिकमा रहेर नागरिकहरुको सेवा गर्ने राज्यको अभिकर्ताको रुपमा स्थानीय सरकार रहेको हुन्छ। स्थानीय सरकारले गर्ने प्रत्येक क्रियाकलापबाट त्यस स्थानको विकास र समुन्नति प्रभावित हुने गर्दछ। स्थानीय स्रोत/साधन र आवश्यकताको पहिचान गर्ने पहिलो अभिकर्ता नै स्थानीय सरकार हो। यसले अख्तियार गर्ने नीति, शैली र कार्यसम्पादनबाट सुशासनको आयतन नाप्न सकिन्छ। सैधान्तिक सुशासनलाई कार्यपरक सुशासनमा बदल्न सक्ने दृढता र सक्षमता स्थानीय सरकारमा छ कि छैन भन्ने आजको अहम् सवाल हो।

सन्दर्भ सामग्रीः

स्थानीय आर्थिक विकास कार्यविधि, सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
कारोबार राष्ट्रिय दैनिक, २९ मंसिर, २०८०
नेपालमा एलआरईडी, जिआईजेट, ग्रेप परियोजना
पन्ध्रौं आवधिक योजना, राष्ट्रिय योजना आयोग
बजेट वक्तव्य, आ.व. २०८०/८१, अर्थ मन्त्रालय

Factors Affecting the Local Government Capacity for Effective Service Delivery System of Karnali Province

- Shangrila Thapa
Basic Service Delivery Analyst, EUSIF/UNDP

Abstract

This article tends to analyze the institutional and functional capacity of Local Governments in Karnali Province with a focus on their ability to deliver basic service effectively within a governance framework. Drawing from historical administrative reforms and the recent federal restructuring, the study assesses the challenges and opportunities faced by LGs in fulfilling their constitutional mandates. Key factors affecting LG performance, such as institutional arrangements, human resource management, capacity development, political interference, and inclusive planning and budget execution, are analyzed in depth. The study highlights a significant gap in capacity, particularly in human resource management, capacity development and inclusive planning processes. Political interference emerges as a major impediment to effective service delivery, affecting coordination and decision-making within LGs. This study also suggest Strategies for sustainability are proposed, including investments in institutional strengthening, enhanced citizen participation, increased budgetary allocations, revisions in assessment frameworks, citizen engagement, social inclusion, and technological integration to improve the local government service delivery system and contribute to inclusive and sustainable development.

Keywords: *Local governments, Service delivery, Capacity building, planning, budgeting, inclusion, restructuring*

Background

Local Governments (LGs) is the core of community people, being closer, local people are the best suited for the local development, better public management, and effective service delivery at their entrance through various legal instruments, including the constitution. Local government is a kind of self-government where local interests are best articulated, people trust is maintained, and state to people contact is developed (Osborn and Gablier, 1992)[3]. It is flexible, innovative, gives better representation to different segments and tribes, minorities, and provides greater opportunities for political participation (Rondinelli& Cheema, 1983)[4].

Nepal's also carries a long history in administrative reforms: Country have ad experiences of governance system from monarch system, where government system was highly centralized

---

[3] Osborne, D. and Gaebler, T. (1992) Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector, Penguin Group, New York

[4] Cheema, G. S., & Rondinelli, D.A. 1983). Decentralization and development: policy implementation in developing countries.

to democratic system in 1950, over time the restructuring of the administrative system and then to Panchayat system in 1990 and principal of political strategy concerning local government in 1992 New government introduced with legislative powers and responsibilities of local governments to be extended but failed to solve the fundamental problems inherent in the local service delivery system. Inexperience's local representatives were overlooked or consciously ignored by a compartmentalized bureaucracy, seven year later to address the issue Local Self Governance Act (1997) was in place aiming to establish a system of local planning and development involving the recasting of financial resource management, promotion of accountability and transparency, citizens participation and private sector involvement in local decision making. it has sought out the local needs and priority in terms of delivery basic services such as health education, water supply, community structure and then insurgency happened in the country. In absence of elected representatives, local Self-governance Act Government could not be implemented in full pledge because of which local needs and priorities were seen in the settlement level project prioritization and resource allocation for the basic services as envisioned by act.

The recognition of constitution (2015)[5] formally provides for a federal system of the government where local governments have made more powerful in optimization and effectiveness of decentralize in the federal structure of Nepal. The constitutional led the restructuring federal system into three tiers of governments at federal, province (seven Provincial Governments) and Local (753 Local Governments) Level. The main objective of this transition was to bring the state and citizens closer, promoting social accountability, inclusion, and citizens access to improved service delivery. The Constitution provides numerous important exclusive and concurrent powers to all three tiers of the government. Schedule 6 of the Constitution has given 21 exclusive powers to the Provincial Government, 22 to the local governments and 15 concurrent powers to the federal, provincial, and local governments. To perform their constitutional and legal function, local governments require an adequate, quality, and inclusive technical, administrative, and organizational capacities. This includes I) clarity on functions to be delivered; ii) Technical and administrative staff with the required skills and expertise to deliver those functions; iii) clear organizational structure iv) legal framework; and v) adequate budget allocation etc.

Further practical clarification is brought upon by the Local Government Operation Act (LGOA) 2017, which outlines specific responsibilities and Basic service delivery lies at the heart of its duties and responsibilities provides specific mandates, roles and responsibilities to the elected representatives, provincial assembly, ward committees and judicial committees of local governments. The administrative staff at municipality and ward level are in the fore front for delivering the basic services to citizens. In these contexts, the local governments have a

---

[5] The Constitution of Nepal. (2015).

wide range of authority ranging from people participation in policy, plan formulation process, effective administrative function and providing service deliver in overall local development.

Karnali Province at a Glance:

Karnali Province is the largest province of Nepal with an area of 27.984Sq.Km. it is also known as an oldest civilization of Kasha Kingdom connected with Karnali River. This province glorifies the ecological diversity that symbolize the natural beauty of Karnali even Nepal as a whole. The province is divided into 10 districts and 79 local government (25 municipalities and 54 rural municipalities) having population of 1688412 comprising 864651 female and 823761 males (source: Census 2021). The population is female, with Chettri and Dalit communities being the largest, followed by Magar, Thakuri, and Hill-Brahmin. Persons with disabilities make up 3.14 percent of the population. Despite having the high potential natural resources, revenue generation, province still faces significant development challenges due to its remoteness, difficult geographical location, low socio-economic indicators, such as 5.7 % annual economic growth rate and contributes least to GDP 4.1% including high poverty rates (28.9%-second highest in the country) and 51. % of people are multidimensionally poor[6](high in the country). The unemployment rate is 9.7%. Similarly, low literacy levels, Data gaps also hinder monitoring of progress towards sustainable development goals.

In this background, this article tends to explore and analyze the status of LGs focusing on institutional and functional capacity for service delivery in Karnali Province. This will also provide recommendations to strengthen to deliver timely, accessible, affordable, and basic services on various aspects institutional and functional strengthening and developing inclusive institutional mechanisms to perform their core functions and deliver constitutional mandates of the local government governance system.

Factors Affecting the Institutional and Functional Performance of Local Government for Service Delivery

Institutional Arrangements and Functional Capacity:

For overall development and service delivery, local governments institutional capacity matter in any developing country to perform their functions. According to the United Nation Suggest that governments in developing countries must believe in the institution and are the effective instruments for social and development, therefore institution building as a major investment for promoting consistent accelerated economic social and political progress (United nations 1982:3). Similarly Asian development Bank (ADB)[7] report argues that political and administrative institution play a significant role in the implementation of development

6 Multidimension Poverty Index Report 2019.

7 Deolalikar, A.B., Brilliantes, A.B>, Gaiha, R., Pernia, E.M. and Racelis, M., 2002. Poverty Reduction and the role of Institutions in Developing Asis, Asian Development Bank, Manila.

programs in many developing countries in Asia (Deolalikar et al.202). This report also highlights on how institutions are designed, developed and reformed and how administrative capacities are built and strengthen for effective and efficient service delivery system in place. Many factors such as enabling environment, legal frameworks, political commitment, social activism, voters' awareness and confidence, community empowerment, proactive role of civil society and community-based organization to perform the deliverables and strengthen the capacity of local government.

In 2017, Nepal went through restructuring process, local government election held, and the constitutional powers and responsibilities allows local governments to develop and promote their areas with a degree of autonomy, necessary institutional arrangement for service delivery by ensuring meaningful citizens engagement in the decision-making process in the overall local level development. There are few significant policies, acts, standard, guideline and plan are in place such as National Natural Resource and Fiscal Commission (NNRFC) Act 2017, Act made to Intergovernmental Fiscal Arrangement 2017, Consumer Protection Act 2018, Financial Procedures and Fiscal Accountability Act 2019, National Programme and Project Classification Standard 2020. With an aiming of strengthening the technical and administrative capacity the Local government Operation Act (LGOA),2017 is in place. Furthermore, LGOA clarifies the functional authority to make regulations and quasi legal guidelines that addresses local affairs including key aspects of local governance and administration. The roles and responsibilities of the local level authorities including the political composition in the structures of local government. It promotes, fiscal management, revenue generation, uses of technology, community organisations, private sector, and own organizational structures by ensuring social accountability. According to the BSD mapping report[8], there is a huge gap in understanding of functional roles and capacities of key actors of decision making. The mayor/chairperson, deputy/vice chairperson are not aware about their function and duties, roles and responsibilities and they do not have the enough capacity to perform ultimately hindering in the service delivery. However, federal government have developed 52 Model Laws in various area of services but the limited capacity of local government in internalizing and adopting those laws. The LGs law making process ability seems to be is very weak. Due to the limited knowledge in most of the local governments, ad-hoc practice in legal provisions shows the requirement of capacity building support in technical for effective service delivery.

Therefore, it is necessary to enhance the institutional and functional capacity of local government and requires intensive support from federal and provincial governments. This often involves improving governance processes, strengthening administrative systems,

---

8 Basic Service Delivery Mapping Exercise Report, 2023. A System Analysis of Challenges and Opportunity in Karnali province, EUSIF/UNDP.

investing in infrastructure and human resources, ensuring financial sustainability, promoting citizen participation and engagement, and fostering partnerships with other stakeholders. Hence, local governments can better address the needs and priorities of their communities and contribute to sustainable development and inclusive growth.

Human Resource and Turnover Trend in Karnali:

Human resource is the key element to functionalize any system and processes in an institution. After the Local level election in 2017, federal government (FG) could not fulfill the human resource gaps in the local governments. After Seven years of federalism, FG could not bring the Civil Service Act in Place and LGs are running their daily business with limited staffs. The BSD report data revels only in 30 percent of total studied Municipalities, sanctioned positions were completely fulfilled across Karnali's LG. Within 10 percent of total studied Municipalities, less than 50 percent of sanctioned positions were fulfilled. However, Karnali Province have their own Civil Service Act but could not address this issue so far. It looks like a normal procedural matter but has created a huge implication in delivering the services, especially for the rural community people travelled almost a day and not getting the services on time. The situation was worse in RMs where not a single RM had completely fulfilled position against total sanctioned positions.

Likewise, turnover or transfer of government officials is very common practice in the governance system. After having major restructuring to implementation federalism, to address immediate issues., federal government has brought the Employment Adjustment Act (2017), but the local government are struggling with the same issues till today. Insufficient staffs, turnover and transfer frequency rate is high due to the various reasons. On other word it can be called as a trending and become famous in the Nepal bureaucracy system, one of the prime factors in this trend was influenced by a complex interplay of political, administrative, economic, cultural, and institutional arrangement. BSD also highlights the staff were overburdened with multiple tasks, absences rate is high especially in rural, sanctioned position is still unfulfilled and CAO transfer is high (annually 2-3 times).

Currently many LGs across country are facing with similar problems. According to news covered by Ratopati[9], in Sudurpaschim province, 12 LGs are operating without CAO[10] including senior officer because of vacuum in the public institution locals were facing problems in receiving services at municipality level. Similarly, case of Lumbini Province (Source: Palikapatrika)[11]. In karnali also tackling with similar kind of problems. All nine municipalities of Kalikot are currently running by acting CAO (source: Nagarik news)[12] or

[9] https://www.ratopati.com/story/89128?fbclid=IwAR01Zaq9u5TIUOQ80D6aagnipuTGg9YfPl3rajUXyD8HFV30sWP7Zq4UcLI).

[10] Chief Administrative Officer

[11] https://palikapatra.com/2023/10/9316/

[12] https://nagariknews.nagariknetwork.com/amp/social-affairs/784361-1648886216.html

Officer is not willing to go to remote areas in most of the cases. Because of which LGs were facing challenges related to staff turnover and decreased staff motivation to work effectively, which has implications for BSD. The study also reveals, in most of the remote low motivation among staff and not enabling working environment affects in effective service delivery.

As a burning issues seen in the local government is lack of human resources has leads to the negative perception of public that ultimately causes frustration towards the government. It is necessary to fulfil required positions, whereas Karnali Province government is working on the organization and management of the province government. Hopefully once the O&M survey report endorsed from the Karnali Province Government, the staff gap filling will be done. At the same time, LG also hold the power to conduct their own O&M and fulfill the gaps for the effective service delivery. Whereas O&M survey conducted by the FG, it has been suggested that estimated 100,000 staff were required to meet the staffing needs. Out of which, the FG would require 35 percent, the PG would need 16 percent, and the LGs would require 49 percent (Source: MOFAGA[13]). This showcased a staff shortage have placed a significant burden on the limited number of employees within the LGs, limiting their capacity to provide inclusive BSD to people effectively.

Capacity Development at Local Level:

According to the UNDG[14] Capacity Development define as the process whereby people, organisations, and society, unleash, strengthen, create, adopt, and maintain capacity over time to achieve development goals. According to Acharya and Scott (2022) indicated that capacity, knowledge, and law enforcement mechanisms at the LGs were weak because of an absence of training experience among LGs' elected representatives.

It is obvious, in the restructuring process, all tiers of governments required additional support to enhance their capacity for proper execution of task. Along with the restructuring process, Federal government developed and designed the flagship program i.e., Provincial and Local Government Support Programme (PLGSP) and implemented in all 7 province and 753 LGs level in year 2019 to strengthen the functional and technical capacity of province and local governments. Many studies suggested that there are huge gaps in capacity building of LGS. According to Capacity Need Assessment Report 2079[15] reveals 91 percent are still lagging in the formulation of the capacity development plan in 753 local governments. Similarly, BSD report also reveals that the elected representatives, officials, and organizational capacity is still limited to perform their function duties and responsibilities. In addition, their involvement in thematic committees such as resource estimation and budget ceiling determination committee

[13] Ministry of Federal Affairs and General Administration

[14] United Nation Development Group

[15] Local Government Capacity Need Assessment Report, 2079.

and budget and programme formulation committee is not known. This also highlights there was no mechanical to capture the lesson learned from the past learning to ensure institutional growth for the service delivery. According to LISA[16] report 2079/80, the overall status of local governments across country in self-evaluation scores is 72.58 % whereas Karnali Province scored 75.72% in all 79 local governments on service delivery the average scores is 79.2%. which seems increasing ratio in the indicator. However, LISA's primarily focused on the process and documentation submitted rather than assessing the actual impacts or outputs within LGs.

Output 14 of PLGSP is dedicated to Capacity development of Local government. In Karnali this program is running through the Karnali Province Training Academy (KPTA) under the leadership of Office of Chief Minister and Ministries of Council (OCMCM). As of now, KPTA can provide the capacity building trainings, workshops on the various subject matter such as MTEF, LED, CD plan, Periodic Plan, RIAP, FRA, FRAAP, LISA etc. which is essential for the LGs to perform their task smoothly. KPTA is also using the innovative and novel approaches of learning in their training packages such as Mobile Team (MT), Community of Practice (CoP), simulation, Mentoring and coaching, peer to peer learning, cross learning visits etc. which reflects that is there change in the learning practices that goes beyond the convention method.

Even though, continues effort is providing by the federal and provincial level and there is some change in strengthening capacity of local government. This also suggest LGs required additional support from the PG and FG to build the functional and technical capacity. This gap shows that, LG required more capacity building programs in an innovative approach by contextualizing the level of audience and their capacities of inherit the knowledge and skill. The convention teaching and learning methods are quite old fashion in new modern era, this ideology must be change and brings innovation into it for the improved service delivery. In addition, the absence of robust institutional mechanism to seek support from the PG and the FG hampers the LG's ability to address the capacity gaps. Whereas LISA indicators should be adjusted annually based on scores from previous years, highlighting the need for ongoing refinement and improvement. These limitations in the LISA scoring system indicate the importance of considering a broader range of factors and outcomes to provide a more comprehensive assessment of LG performance.

Inclusive Planning and Budgeting Process:

The main responsibility of local government is to ensure that they real demand from the community and take account to address the need of the most vulnerable and excluded communities during the inclusive planning and budgetary process. The BSD mapping

---

16 https://lisa.mofaga.gov.np/home

highlights annual plans are not informed by the strategic and sectoral plans and activities. Therefore, they do not address the underlying structural and development issues of the community people. No baselines, use of data/evidence and learning (progress monitoring) from previous years' planning process and plan effectiveness (second loop learning). Integration of cross-sectoral issues is weak (e.g., GESI. CC/DRR) and plan activity design is not holistic. The 7-step process is not meaningfully implemented and does not generate information on marginalized groups in different strata of poverty and service requirements. The planning process risks exclusion and token participation due to lack of engagement and outreach.

The gaps in planning process shows there is huge gaps in settlement level planning, sectoral plan, wards also planning capacity for applying community engagement tools is weak and there are unresolved capacity gaps in planning process preparation and implementation in line with guidelines. The budgeting process happens simultaneously with the planning process, but local governments are to a higher extent dependent on the federal level for budget allocations and corresponding financing conditions which ultimately affects in service delivery mechanism system.

Budget Execution Capacity:

Is one of the crucial roles of local government is public finance management. The power devolution federalism process requires a robust public finance management system to generate revenue, its collection, allocation, and expenditure by ensuring fiscal discipline. The local government budget formulation of Karnali province faces multiple challenges, including the matters related to stakeholder involvement, timeliness, bottom-up planning process, procurement related matters, budget implementation and weak monitoring systems. To address such challenges posed by the restructuring of federal system, Nepal adopted Sub-National Treasury Regulatory Application (SuTRA), a LG financial management software, which has been successfully implemented across all LGs. SuTRA has simplified the financial management process by integrating budgeting, accounting, and reporting functions into one system. It has improved transparency, facilitated budget approval, and allowed for the publication of income and expenditure statements. However, SuTRA has been a significant milestone in Nepal's local government PFM system. Efforts are being made to address these challenges, and the integration of the Financial Comptroller General Office (FCGO) system with SuTRA was planned to further enhance reporting efficiency and reliability. Over the years, there is increasing trend in the budget allocation, but they have been facing the problems of underutilization of allocated funds. In the fiscal year 2020/21, Municipalities were only able to spend NPR 522 million out of the total allocated amount of NPR 652 million and RMs could only spend NPR 375 million out of the allocated NPR 448 million. This indicates a significant gap between the allocated budgets and the actual spending by LGs.

This study shows Local governments of Karnali Province still faces various challenges, including capacity limitations, inadequate monitoring, corruption risks, and poor stakeholder engagement. To overcome, their staffs need to be well equipped with the knowledge, skills, and financial capacity to manage the funds involved for effective service delivery at local level. To improve the budgeting process of LGs, it is imperative to bridge the gap between policy and implementation. Enhancing transparency, engaging the public in decision-making, and prioritizing gender equality and social inclusion are essential steps. Elected representative must be able to understand financial management system and take in account sound budgetary decision which they must be prepared for public accountability during the local level annual planning and budgetary process.

Political Interference:

The phenomenon of political interference is very common in overall development sector. It is widely evident from this study and other research articles that the political interference within LGs has had a significant impact on planning, budgeting, and budget execution process, leading to a poor working environment and gaps in coordination. Instances had been reported where staff members had sued elected representatives for abusing their authority, creating an unfavorable working environment within LGs. This interference has resulted in challenges in coordination between institutions within LGs. For instance, elected representatives had neglected to include health posts in the planning process, leading to lack of essential medicines. Conversely, health post in-charges mentioned that elected representatives did not seek their input for estimating medicine procurement needs. Similarly, limited coordination among different sections within LGs has made it difficult to develop integrated programmes to promote GESI, as expressed by a women and child development officer. These instances highlight the negative impact of political interference on the ability of LGs to effectively plan, budget, and execute activities, ultimately affecting the delivery of basic service to the community people.

Conclusion

Local Governments play a pivotal role in implementing policies and delivering services at the community level. Despite the gradual decentralization process, challenges persist in the local government service delivery system in Nepal. One major hurdle is the lack of adequate institutional capacity and skilled personnel at the local level. Insufficient human resources lead to delays, corruption, and mismanagement in service provision, hindering effective delivery. Karnali Province in Nepal faces multiple challenges related to remoteness, limited access to basic services, high poverty rates, and inadequate infrastructure. Vulnerable groups, such as Dalits, form a significant portion of the population and experience socio-economic disparities. To address these challenges and achieve inclusive and sustainable development, comprehensive planning, improved infrastructure, and increased support from local and

federal authorities are crucial. However, challenges persist in inclusive planning, budgeting, policy implementation, limited capacity, institutional arrangement, and coordination among the three tiers of government also hinderance their ability to fulfil their responsibilities effectively. Bridging this financial gap is vital in strengthening service delivery at the local level.

Strategies for Sustainability:

To improve the local government service delivery system in Nepal, a comprehensive approach is required, focusing on the following strategies:

Enhance Institutional and Functional Capacity:

Investing in institutional strengthening and human resource development at the local level is imperative. The exiting act, policies, guideline, and legal framework need to be in place and properly implement at LG level. This includes providing training programs to enhance the skills of local government officials, adequately equipping them to manage service delivery effectively.

Human Resource Management:

Staff vacancies and turnover pose significant challenges to service delivery, particularly in rural areas. Fulfilling sanctioned positions is essential for ensuring timely and quality service provision, but this requires special attention from all tiers of government. The Civil Service Act need to be timely endorsed by federal government.

Inclusive planning and budget execution process:

Encouraging citizens' active involvement in decision-making processes and service delivery planning can foster transparency, accountability, and better responsiveness. Regular public consultations, grievance redressal mechanisms, and citizen feedback systems should be established to ensure their voices are heard. Political interference negatively impacts planning, budgeting, and execution processes, leading to coordination challenges and gaps in service delivery and promote the professionalism in service delivery provisions.

Increase budgetary Capacity and promote Transparency:

Increasing the allocation of fiscal resources to local governments is essential to meet the demand for better services and infrastructure. This can be achieved through more equitable revenue-sharing mechanisms, empowering local governments to allocate funds according to local needs.

Revision in LISA Framework:

While tools like LISA provide a framework for assessing local government performance, they may not fully capture the true situation on the ground. Regular refinement of assessment

indicators and consideration of broader factors and outcomes are necessary for more comprehensive evaluations.

At nutshell, the local government service delivery system in Nepal plays a pivotal role in ensuring the well-being of its citizens. Strengthening the system is crucial for equitable development and fostering trust in governance. By investing in capacity development, encouraging citizen participation, enhancing financial resources, and embracing technology and implementation of legal framework would be the areas for improving service delivery in Karnali Province. Strengthening institutional mechanisms, promoting transparency and accountability, and fostering greater collaboration between key stakeholders are essentially contributed to building a prosperous and inclusive nation where the needs of every citizen are met.

Development Approaches: The Future of Nepal

- Tej Hari Ghimire
PhD- Senior Economist, Paribartan

This paper focuses on reviewing the past development efforts and contribution to creating the development trajectory of Nepal. This paper analyses the ***development trajectory of Nepal from 1606 to 2023***. How are we reacting now to utilize our resources, trajectory and correct development paths if institutions, approaches and actors cannot impact sufficiently to address the aspirations of the public? How can we shape our future development in the context of analyzed past development paths, and current practices of development approaches?

Looking at our development trajectory

Nepal's development evolution has passed through different processes, approaches and phases. It can, however, be divided into five distinct eras:

The Pre-Rana-Regime Era (1606-1846): Informal approach to development. Before the Rana Regime, an informal approach to development practices was used. This approach started during the regime of Ram Shah, ruler of Gorkha from 1606 to 1633. He ordered the construction of irrigation networks, wells, roads, and the planting of trees (Adhikari', 2000). The use of development programs was a way by which the elite could maintain their power. Bhim Sen Thapa (1816-1847) also built roads, bridges, and the establishment of the Guthi (Adhikari, 2000). Rural farmers did, however, benefit from the irrigation facilities built which included 62,000 acres of land for the cultivation of paddy. Empathy and humanity existed during the implementation of these approaches.

The Rana Regime Era (1846-1951): Directive informal approaches to development. During the Rana Regime roads, schools, temples, buildings, and pond development programs were implemented. These programs helped to address the most urgent rural needs of irrigation, drinking water and communications. The results achieved using informal and directive approaches to development which continued until the end of the Rana Regime in 1951 were minimal. A total of 1,165 primary schools (formal or informal), 385 secondary schools, 23 hospitals, 24 dispensaries, 107 post offices, 7,700 KW of electricity generation capacity and 390 miles (only 162 miles black topped) roads were constructed (Ghimire, 2014). The Rana Regime, however, made no serious attempt to initiate any type of economic development on a systematic basis.

The Directive Approaches to Development Era (1951-1990). During the directive approach era, the Government and donors practised both directive approaches to systematic planning and integrated project-based approaches. In this era, a centralized and directive systematic planning approach was introduced. At the beginning of this new era, most areas of Nepal were rural and underdeveloped. During the first 10 years of this era, the economic development of Nepal remained more or less in the same state of stagnation found during the Rana Regime. Unfortunately, the first economic plan only took formative shape towards the end of 1955. The formal introduction of the systematic planning approach has been associated with the formulation of the First Plan (1956-1961). The high-level National Planning Council which had been constituted in February 1961. In addition, a systematic effort toward decentralized governance began in the 1960s with the establishment of separate districts, municipalities and village level Panchayat. However, no separate decentralization and development policy was introduced for the rural villages. Under the Fifth and Sixth Plans, the emphasis shifted to the agricultural and industrial sectors. Poverty alleviation was included as a development objective only after the Sixth Plan (1980-1985). Despite a tendency to central control, donors stimulated local-level development and practised approaches to systematic planning at the national level based on integrated project approaches. Table 1 shows the GDP, agriculture and non-agriculture growth percentages achieved by the use of directive and integrated approaches to development. These percentages span the seven (7) national Plans and include the seventeen (17) donor-supported integrated rural development projects that were introduced between 1951 and 1990.

Table 1: GDP Growth Rate from 1951 to 1990 at Constant Price in Directive Planning Era (1951-1990)

Indicators	First Plan 1956-61	Second Plan 1962-65	Third Plan 1965-70	Fourth Plan 1970-75	Fifth Plan 1975-80	Sixth Plan 1980-85	Seventh Plan 1985-90
GDP Growth %	NA	1.7	2.7	1.8	2.3	4.0	4.3
Agriculture%	NA	NA	2.9	1.5	-1.1	5.1	1.6
Non-agriculture%	NA	NA	2.4	2.2	9.0	2.1	8.4

Source: *Second Plan (1965-62), Seventh Plan (1985-90), Eighth Plan (1992-1997), Chetry (2001)*

Table 1 illustrates that the GDP growth rate exceeded the population growth rate in the Second, Third, Sixth and Seventh Plan periods. The population growth rate exceeded the GDP growth rate in the Fourth and Fifth Plan periods, which proved to be unfavourable to rural area development (Ref. Table 4, Population Growth). The integrated project-based and directive approaches did not significantly support the GDP growth rate in rural Nepal. The declining trend of agricultural growth from the Sixth Plan onward was another setback for centrally controlled decentralisation initiatives. A positive agricultural growth rate was most important for development at that period.

Table 2: Real GDP Per Capita and the Consumer Price Index (CPI) in the Directive Planning Era (1951-1990)

Indicators/Year	1961	1971	1981	1991
Real Per Capita GDP NPRs	NA	NA	1820	2409
Consumer Price Index (CPI) (1981=100)	NA	45	260.6	425.4

Source: *Second Plan (1965-62), Seventh Plan (1985-90), Eighth Plan (1992-1997), Chetry (2001)*

Table 2 shows the results of these approaches between 1961 and 1991. Over ten years (1981-1991), GDP per capita at a constant price increased by 32.36 per cent, while CPI at a constant price increased by 63.23 per cent double the rate of GDP growth. This data suggests that there was only a small contribution made by the development approach toward an improvement in the quality of life and prosperity when the directive and integrated approaches to development were used.

Table 3: Population below the Poverty Line in the Directive Planning Era (1951-1990)

Pop. below the Poverty Line %	1976/77	1984/85	1990/91
Nepal	33	41.2	49*
Rural	33	43.1	NA
Urban	22	19.92	NA

Source: *World Bank (1999) and Eighth Plan (1992-1997), * Eighth Plan (1992-1997)*

Table 3 shows that there was no significant improvement in poverty reduction between 1977 and 1991. The overall population below the poverty line increased from 33 per cent in 1976 to 49 per cent in 1991 when the use of these two approaches ended. The increased rate of rural residents being below the poverty line was higher than the overall rate of population growth.

Table 4: Poverty as a Major Social Indicator in the Directive Planning Era (1951-1990)

Indicators	1961	1971	1981	1991
Annual Population Growth Rate %	**1.65**	**2.07**	**2.66**	**2.08**
Infant Mortality Rate (Per thousand)	197	172	117	97
Crude Death Rate (Per thousand)	30.4	21	14	13
Life Expectancy (Male)	27.6	42.1	50.9	55
Life Expectancy (Female)	NA	40	48.1	53.5
Hospital beds	1,019	1,157	2,008	4,768
Primary Schools	4,001	7,634	NA	18,681
Share of Foreign Aid in Development				
Development Expenditure%	82.1	83.3	40.0	62.4
Share of Foreign Loan%	1.6	3.9	26.9	75.8

Source: *Second Plan (1965-62), Seventh Plan (1985-90), Eighth Plan (1992-1997), Nepal Human Development Report (1998), Chetry (2001)*

Table 4 shows the positive trend of a declining rate of infant mortality, an increase in life expectancy, a decline in the crude death rate, and an increase in the availability of hospital beds, and primary schools. If we compare the above social indicators' positive trends to the increased dependency on foreign aid and external loans, the positive trends would not recover the social cost of the foreign aid and loan dependency. The causes and effects of this situation will be another issue to research.

The Modern Era (1991-2008): Decentralized, strategic and pluralistic approach. In the context of Nepal, this period of development is called the Modern Era since technology was introduced to development and labour forces were exposed to the global labour market, and started remitting technology, skills, and money. Participatory, decentralized, gender-sensitive, spatial, and strategic and pluralistic approaches were used in the Modern Era. The major achievements of the used development approaches are presented below.

Table 5: GDP Growth Rate during the Plan Periods at Constant Price in the Modern Era (1991-2008)

Indicators	Seventh Plan 1985-90	Eighth Plan 1992-1997	Ninth Plan** 1997-2002	Tenth Plan* 2002-2007
GDP Growth %	4.3	4.9	3.9	2.9
Agriculture%	1.6	3.0	3.2	2.7
Non-agriculture%	8.4	6.3	3.9	2.9

Source: *Seventh Plan (1985-90), Eighth Plan (1992-1997), Chetry (2001), MOF, Economic Survey (2006), *Compiled Average growth of 4 years at 1994/95 constant price, ** Compiled data from Economic Survey 2006*

Table 5 shows that the GDP growth rate exceeded the population growth rate between the Seventh and Tenth Plans. This was a positive scenario for development (Ref Table 8, Population Growth).

It can be concluded that the approaches used in planning were in some way significant in providing support to the GDP growth rate. The declining GDP growth trend from the Eighth Plan, however, was another setback for participatory, strategic and decentralization initiatives. Positive agricultural growth is necessary for sustainable development in the Nepalese context.

Table 6: *Real GDP per Capita and GDP Deflator in the Modern Era (1991-2008)*

Indicators	1991/92	1995/96	2000/01	2001/02	2002/03	2003/04	2004/05	2005/06	2006/07
*Per capita Real GDP	9,960	11,102	12,642	12,384	12,588	12,904	13,047	13,146	13,215
GDP Deflator	79	107.9	140.7	146.2	156.6	174.5	206.6	260.3	355.3

Source: *Compiled data from Economic Survey (2006/ 2007), *Real GDP calculated at 1994/95 Price*

The results presented in Table 6 show the performance of approaches used in perspective between 1991/92 and 2006/07. Over these fifteen years, Real GDP per capita increased by 33 per cent, while the GDP Deflator increased by 350 per cent or more than ten times the Real GDP per capita growth rate. The data showed that there was no economic contribution to the improvement of the quality of life and prosperity of the people from any of the approaches used in this Era as well.

Table 7: ***Population below the Poverty Line in Modern Era (1991-2008)***

Indicators	1990/91	1995/1996**	2003/04**
National	**49***	**41.8**	**30.8**
Rural	NA	43.1	34.6
Urban	NA	21.6	9.6
Gini-coefficient	NA	0.34	0.41

Source: ** Eighth Plan (1992-1997), **CBS (2005)*

The poverty line, which is another indicator of development (Table 7), indicated that there was a significant impact made by development projects to reduce poverty from 1990 to 2004. Overall population below the poverty line decreased from 49 per cent in 1990 to 30.8 per cent in 2004 at the end of the four approaches used. If one compares the analysis in Table 6 with this poverty analysis, the data provided opposite scenarios. Table 7 shows that the population below the poverty line declined by 11 per cent from 1995 to 2004, while Table 6 shows that Real GDP per capita increased by 16 per cent and GDP Deflator by 62 per cent in the same period. The Real GDP per capita growth was more than 3.8 times lower than the GDP deflator. This reduced people's purchasing capacity and marginal prosperity to consume. It also influenced negatively the investment multiplier in the overall economy. This is why the GDP growth rate declined (Table 5) from the Eighth Plan onwards. Moreover, during the period (1995-2004), the Gini-coefficient that showed the inequality of income distribution increased from 0.34 to 0.41, which indicates that the gap between the rich and the poor increased further. This also showed that the poverty reduction statistics in this period were questionable. The poverty analysis approaches or data produced may be unrealistic to use when determining an exact population percentage below the poverty line. The poverty reduction strategy required must be rethought. Strategic approaches that were used should be questioned in the context of Nepal. This provides yet another question for further research.

Table 8: ***Poverty Status as a Social Indicator in the Modern Era (1991-2008)***

Indicators	1991	2001	2005	2007
Annual Population Growth Rate %	2.08	2.24	2.20	2.13
Infant Mortality Rate (Per thousand)	97	64.2	47	34
Crude Death Rate (Per thousand)	13	9.6	NA	NA

Indicators	1991	2001	2005	2007
Life Expectancy				
Male	55	59.3	59.3	61
Female	53.5	59.8	59.8	60
Hospital Beds	4,768	5,260	6,796	6,944
Primary Schools	8,684	24,915	23,344	29,220
Human Development Index (HDI)	0.334	0.466	0.513	0.534

Source: *NPC, Eighth Plan (1992-1997), Tenth Plan (2002-2007).MOF, ES (2006). UNDP, HDI (1991), Human Development Report 2004, Interim Plan (2007-2009).*

Table 8 shows the decline in infant mortality rate, increasing life expectancy, increasing trend in the availability of hospital beds, and the number of primary schools. The Human Development Index (HDI) has also been increasing. The use of different development and planning approaches has contributed to social development but not significantly enough to affect economic development and growth. In addition, the directive and integrated project approaches used before the Modern Era could also not affect significantly rural development. Similarly, the decentralization, gender sensitivity, and spatial and strategic approaches used in the Modern Era have somehow contributed to social development but they could not significantly influence economic development. Participatory approaches could not gain the commitment and involvement of local politicians. Without their involvement and commitment, policy and idea generation, innovativeness, implementation and improvement were impossible for rural villages (Ghimire, 2014). The critical customers of sustainable development have a strong awareness and interest in local politics. Most of the rural development projects, however, faced difficulty in using participatory approaches. An innovative approach to development in the Nepalese context was required. The innovative approach to Nepal's development can be the Five I Cycle Model, which needs to be piloted and scaled up in the country as country country-specific model. An inclusive approach to development was initiated after the federalization in Nepal, which is explained section below.

Federalization Era (2008 – Continue): How are we doing?

The development aspiration of federalization is leading towards a socialism-oriented economy. Currently, the development process is being delivered through the existing system below. In this system, there are three levels of government. At each level, development governance is influenced by public institutions, private and cooperative unions, and civil society organizations including NGOs, INGOs, consumer associations, and development partners. Each level of development actor plays a different role at different levels. The government levels function as guided by the constitution of Nepal, and approved framework, and practices.

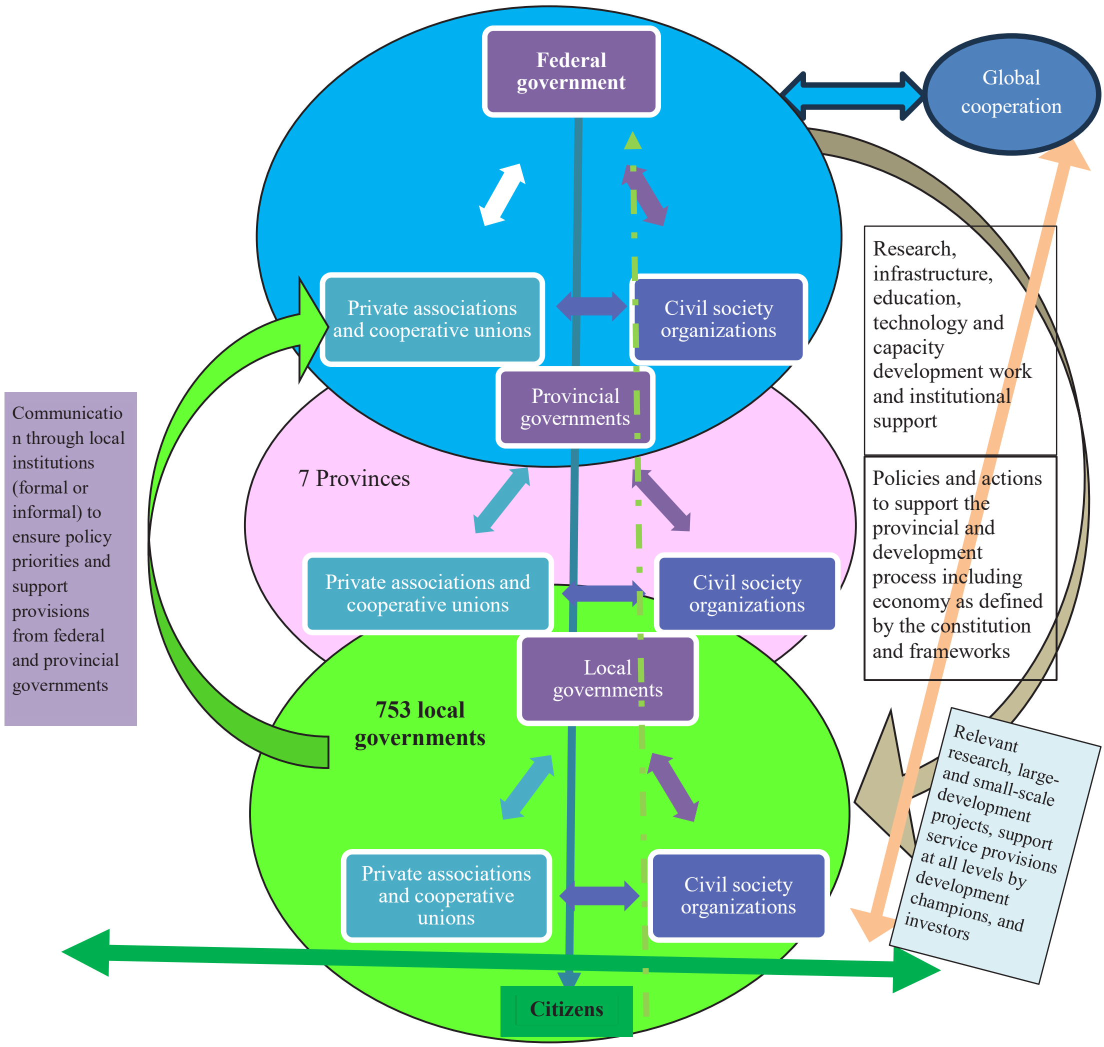

Continuity of the local economy focused development process by maximizing coordination and cooperation between cities, rural/ municipalities, local institutions and citizens.

Source**: Adapted from Dr Tej Hari **Ghimire's presentation to LRED training organized by GIZ-GRAPE, 2023

The federal government formulates policies and takes actions to support provincial and local government-level development processes including the economy as guided by the constitutions of Nepal and framework. The development champions and investors undertake large- and small-scale development projects and support services provisions at all levels crossing different levels of government territory in terms of relevant research, education, technology, infrastructures, capacity development works including livelihoods and social development, and institutional support.

The civil-society organizations including private sector associations are also working as development intermediaries and not as voices of public aspiration and means of communication from bottom to top which divides trust between public and civil society organizations. There are communication dots on listening to citizens between and among the citizens and different levels of government. However, the citizen is compelled to establish communication with governments through informal channels and intermediating institutions. This is making a complex delivery mechanism of the development process in Nepal though the aspiration of the government of Nepal and supporting development partners is to achieve a socialism-oriented economy. The tables below present the development performance of the federalization Era.

Table 9: ***GDP Growth Rate during the Plan Periods at Constant Price in the Modern Era (2008-2023)***

Indicators	Eleventh Plan 2007/08-2009/10	Twelfth Plan 2010/11-2012/13	Thirteenth Plan 2013/14-2015/16	Fourteenth plan 2016/17-2018/19	Fifteenth plan 2019/20-2023/24
GDP Growth %	4.5	4	2.9	6.9	2.4
Agriculture%	3.2	3.4	2.2	4.2	2.6
Non-agriculture%	5.1	4.2	3.4	8	3.9

Source: *Twelfth Plan (2010/11-2012/13), Thirteenth Plan (2013/14-2015/16), Fourteenth Plan 2016/17-2018/19, Fifteenth plan 2019/20-2023/24*

The compounded average growth rate (CAGR) of the agriculture sector at a constant price is-1.3 and the Non-agriculture CAGR is -1.7%, which contributed to the CAGR of GDP at-3.9% in 16 years from the base of the eleventh plan period (4.5%). There was only positive growth during the fourteenth plan period. The slow implementation of the federalization process, development delivery complexities, asset loss during the earthquake, external economic shocks, and the COVID-19 pandemic were the key factors that triggered negative real growth. The positive growth in the fourteenth plan was due to the massive mobilization of development funds, and private lending after the earthquake, and the positive impact of the new constitution promulgation.

Table 10: ***Real GDP per Capita and GDP Deflator in the Modern Era (2008-2023)***

Indicators	2007/08	2012/13	2017/18	2022/023
Per capita Real GDP	40557[17]	*62083*	*77959*	87457
GDP Deflator	81	114	152	203

Source: *Compiled data from Economic Survey (2022/ 2023), GDP Deflator adjusted to constant price at 2010/2011*

Using the above data (Table 10), one can calculate the compounded average growth rate of per capita real GDP and GDP Deflator. The calculated CAGR is 4.9% (real GDP per capita) and 5.9% (Deflator) annually in the past 16 years respectively. This means the public

[17] World Bank Data, Real GDP percapita USD 551.64, December 2008

purchasing capacity growth rate is 1% lower than the GDP deflator. The cost of living is getting 1% higher each year.

Table 11: ***Population below the Poverty Line in Modern Era (2008-2023)***

Indicators	2003/04**	2011/2012	2022/23*
National	**30.8**	**25.2**	**20.27**
Rural	34.6	27.4	24.66
Urban	9.6	15. 5	18.34
Gini-coefficient	0.41	0.46	0.30

Source: ***CBS (2005), ADB (2017), *NLSS, 2023*

Table 11 shows national poverty declined from 30.8 % of the population in 2003/4 to 20.27% in 2022/23. However, urban poverty increased in this period. This is also due to the increased cost of living and the divide between rich and poor.

Table 12: Poverty Status as a Social Indicator in the Modern Era (2008-2023)

Indicators	2007	2012	2017	2022
Annual Population Growth Rate %	2.13	0.24	1.16	1.71
Infant Mortality Rate (Per thousand)	42	34	27	23
Crude Death Rate (Per thousand)	7	7	7	8
Life Expectancy				
Male	61	66	67	67
Female	60	69	71	70
Hospital Beds	6,944	7,035	8,172	16,015
Primary Schools	29,220	34746	35,211	35,221
Human Development Index (HDI)	0.534	0.543	0.579	0.602

Source: *NPC, MOF, ES (2007, 2023). UNDP-HDI (2021/22), Interim Plan (2007-2009). UN World Population Prospects 2023,* World Bank Data 2023

Table 12 shows that the infant mortality rate decreased, the life expectancy of people increased, particularly women, and HDI improved. This shows that there was a good performance in the social development part in this era and could not demonstrate significant performance in the economic development part of the country. The public aspiration is that the country should and must demonstrate good performance in economic development shortly. Primary schools' numbers were the same in 2022 due to mergers, and upgrades.

Customs-based revenue, import dependency, and development that increase the cost of living and reduce the purchasing capacity of citizens need to be reversed to reduce the dots between citizens and the three levels of government in Nepal to sustain the federalized system of development delivery.

How should we shape our future development?

Currently, our nation is exporting unskilled labor which can't be changed in the coming 20 years. The development approach should focus on building additional value on what we have now. The nation needs to be prepared to export semi / skilled labour, and ultimately knowledge services (technology, education, tourism, and health excellence) to the rest of the world, local agriculture products including processed products combined with cultural tourism. Infrastructure-focused development has been generating a higher cost of living. Large investment in hydropower infrastructure for export may not make the country prosperous since it is generating limited value addition to the national economy, few employments per unit of investment, and a very long payback period. Hydropower investment needs to be focused only on domestic consumption, and in country industrial consumption. This investment should go for developing human resources (semi-skilled, skilled, knowledge experts) and knowledge excellence centres like international level higher education, financial service hubs, technology, and health excellence, hospitality excellence, and high-tech agriculture and forest products development. The development partners, INGOs, and NGOs also need to shift their approach from livelihood and social development to local products and service promotion, and enhancing enterprise, territorial, and systemic competitiveness. The provincial government and regional institutions need to focus on building competitiveness and professional delivery of local NGOs, market supply chains, skills and input provider institutions, and guiding INGOs leading to driving a competitive approach to development. Social and livelihood development, and poverty reduction initiatives need to be implemented by creating a national local development fund within relevant authority through local NGOs and local governments of Nepal. International development partners and INGOs should channel their funds to enhance the competitiveness of national institutions, enterprises, products, and local and provincial-territorial competitiveness for exporting national or local products and services to their respective countries of fund origination. Both the national and international development organizations and agencies must focus on improving economic governance, investment attractiveness, and fostering political stability in the country, which are the key drivers for the future development of the country.

Reference:

ADDCN (2001). *Decentralization in Nepal: Prospects and challenges.* Lalitpur: Association of District Development Committee Nepal.

Adhikari, S.P. (2000). *Rural development in Nepal problems and prospects.* Second Edition. Lalitpur: Sajaha Parakashan.

Albert, H. and Hauser, E (2004). The US farm bill and cotton cultivation: Is the WTO undermining rural development? *Agriculture & Rural Development*, Vol.11 (2): 20-22.

Bista, Santosh Kumar (2000). *Rural Development in Nepal: an Alternative strategy*. Kathmandu: Udaya Books.

Blakely, Edward J.; Bradshaw, Ted K. (2003). *Planning economic development theory and practices*. Third edition. New Delhi: Vistar Publication.

Central Bureau of Statistics (2005). *National living standard survey.* Kathmandu: Central Bureau of Statistics.

Central Bureau of Statistics (2007). *MDG indicators of Nepal (1990/91-2005/06).* Kathmandu: Central Bureau of Statistics.

Central Bureau of Statistics (2006). *Poverty trends in Nepal*. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.

Central Bureau of Statistics (2011). *Poverty in Nepal (2010/11).* Kathmandu: Central Bureau of Statistics

Central Bureau of Statistics (2011). *Preliminary results of national population census 2011.* Kathmandu: Central Bureau of Statistics.

Central Bureau of Statistics (2008). *Report on the Nepal labour force survey.* Kathmandu: Central Bureau of Statistics.

Chambers, Robert (1983). *Rural development: Putting the last first*. London: Longman.

Cleaver, Kevin (2004). Good governance, private investment, reducing subsidies in North: key factors in stimulating rural development. *Agriculture & Rural Development*, Vol.11 (2): pp. 7-9.

Country Poverty Analysis - Nepal (adb.org) retrieved on September 16, 2023

Ghimire, Tej Hari (2011). Schematic Framework for Rural Development Planning Research in Nepal. Unpublished work.

Ghimire, Tej Hari (2014). Planning for Rural Development in Nepal: The Five I Cycle Model. Kathmandu: TriPL

Hoffmann, M.J (2004). Food Aid in Poverty Reduction- a new Legitimation? *Agriculture & Rural Development*, Vol.11 (2): 24-27.

Ministry of Finance (2006). *Economic survey 2005/2006.* Kathmandu: Ministry of Finance.

Ministry of Finance (2007). *Economic survey 2006/2007*. Kathmandu: Ministry of Finance.

Ministry of Finance (2010). *Economic survey 2009/2010*. Kathmandu: Ministry of Finance

Ministry of Finance (2011). *Economic survey 2010/2011*. Kathmandu: Ministry of Finance

Ministry of Finance (2019). *Economic survey 2018/2019*. Kathmandu: Ministry of Finance

Ministry of Finance (2020). *Economic survey 2019/2020*. Kathmandu: Ministry of Finance

Ministry of Finance (2021). *Economic survey 2020/2021*. Kathmandu: Ministry of Finance

Ministry of Finance (2022). *Economic survey 2021/2022*. Kathmandu: Ministry of Finance

National Planning Commission (1956). *The first plan (1956-1961)*. Kathmandu: National Planning Commission Nepal, Government of Nepal.

National Planning Commission (1962): *The second plan (1980-1985)*. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (1980): *The sixth plan (1962-1965)*. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (1992): *The eighth plan (1992-1997)*. Kathmandu: National Planning Commission Nepal, Government of Nepal.

National Planning Commission (1998): *The ninth plan (1997-2002)*, National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (2008): *The eleventh plan (2007/08-2009/10)*. National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (2010): *The twelfth plan (2010/11-2012/13)*. National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (2013): *The thirteenth plan (2013/14-2015/16)*. National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (2016): *The fourteenth plan (2016/17-2018/19)*. National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (2008): *The fifteenth plan (2019/20-2023/24)*. National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (2003): *The tenth plan poverty reduction strategy paper* (2002-2007). Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (2010): *Poverty measuring practice in Nepal and number of poor*. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal.

National Planning Commission (1998): *The ninth plan (1997-2002)*, National Planning Commission, Government of Nepal.

Nepal Rastra Bank (2007). *Inflation in Nepal*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.

Nepal Population Growth Rate 1950-2023 | MacroTrends, United Nations, World Population Prospects: retrieved on September 16, 2023

Mortality rate, infant (per 1,000 live births) - Nepal | Data (worldbank.org) retrieved on September 16, 2023

Partridge, Mark D., Olfert, M. Rose, and Ali, Kamar (2009). *Towards a rural development policy: Lessons from the United States and Canada.* Unpublished paper. Ohio, USA.

PDDP-DDC (2001). *Annual Report*. Kathmandu: PDDP-DDC

Saari, S. (2006). ***Productivity theory and measurement in business***. Espoo, Finland: European Productivity Conference. Retrieved from **http://www.mido.fi/index_tiedostot/Productivity_EPC2006_Saari.pdf**.

UNDP (2004). Nepal Human Development Report. UNDP, Kathmandu

UNDP (2022). Nepal Human Development Report. UNDP, Kathmandu

UNDP (2008). Decentralized local governance support program. Retrieved from http://www.undp.org.np/governance/projects/dlgsp/index.php?ProgramID=18#

UNESCAP (2003). Rural Development and Poverty in South Asia, United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, Development Papers NO. 23 (2003), New York, www.unescap.org/pdd/publications/dp23/chapter_3.pdf -

Weitz, Rannan (1999). *Integrated rural development: The Rehovot approach*. Rehovot, Israel: Development Study Center.

World Bank (1999). *Poverty in Nepal at the turn of the century*. vol. I and II. Washington D.C: The World Bank.

World Bank (1997). Rural Development from Vision to Action-Sector Strategy. *Environmentally and Socially Sustainable Development Studies and Monograph Series* 12 (1997).

World Bank (2003). *Reaching the rural poor A renewed strategy for rural development*. Washington D.C.: The World Bank

World Bank (2007). *World development indicator*. Washington DC: The World Bank.

कर्णाली प्रदेश सरकारसँग सम्बन्धित वेबसाइटहरू

सि.नं.	कार्यालयको नाम	जिल्ला	वेबसाइट	इमेल
१	प्रदेश प्रमुखको कार्यालय	सुर्खेत	oph.karnali.gov.np	
२	मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय	सुर्खेत	ocmcm.karnali.gov.np	ocmcmkarnali@gmail.com
३	हाम्रा कुरा हाम्रा मुख्यमन्त्री	सुर्खेत	hellocm.karnali.gov.np	
४	कर्णाली प्रदेश प्रशिक्षण प्रतिष्ठान	सुर्खेत	kpta.karnali.gov.np	kpta.karnali@gmail.com
५	कर्णाली प्रदेश सभा सचिवालय	सुर्खेत	assembly.karnali.gov.np	karnalipradesh@gmail.com
६	जलस्रोत तथा उर्जा विकास मन्त्रालय	सुर्खेत	mowred.karnali.gov.np	mwredskt@gmail.com
७	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास निर्देशनालय	सुर्खेत	wied.karnali.gov.np	wsiedo.surkhet@gmail.com
८	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास कार्यालय	दैलेख	wieodailekh.karnali.gov.np	wridd.dailekh@gmail.com
९	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास कार्यालय	सल्यान	wieosalyan.karnali.gov.np	mwidsdno.2@gmail.com
१०	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास कार्यालय	रुकुम पश्चिम	wieorukumw.karnali.gov.np	iddrukum@gmail.com
११	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास कार्यालय	जुम्ला	wieojumla.karnali.gov.np	mwiddno5jumla@gmail.com
१२	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास कार्यालय	कालिकोट	wieokalikot.karnali.gov.np	winedokalikot@gmail.com
१३	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास कार्यालय	जाजरकोट	wieojajarkot.karnali.gov.np	wiedojajarkot@gmail.com
१४	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास कार्यालय	हुम्ला	wieohumla.karnali.gov.np	idsdhumla@gmail.com
१५	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास कार्यालय	मुगु	wieomugu.karnali.gov.np	wiedo.mugu@gmail.com
१६	खानेपानी सिचाई तथा उर्जा विकास कार्यालय	डोल्पा	wieodolpa.karnali.gov.np	wsiedodolpa@gmail.com
१७	भौतिक पूर्वाधार तथा शहरी विकास मन्त्रालय	सुर्खेत	mopiud.karnali.gov.np	mopidskt@gmail.com
१८	पूर्वाधार विकास निर्देशनालय	सुर्खेत	idd.karnali.gov.np	iddsurkhet@gmail.com

सि.नं.	कार्यालयको नाम	जिल्ला	वेबसाइट	इमेल
१९	पूर्वाधार विकास कार्यालय	दैलेख	idodailekh.karnali.gov.np	idodailekh@gmail.com
२०	पूर्वाधार विकास कार्यालय	जाजरकोट	idojajarkot.karnali.gov.np	idojajarkot@gmail.com
२१	पूर्वाधार विकास कार्यालय	सल्यान	idosalyan.karnali.gov.np	idosalyan@gmail.com
२२	पूर्वाधार विकास कार्यालय	रुकुम पश्चिम	idorukum.karnali.gov.np	idorukumwest@gmail.com
२३	पूर्वाधार विकास कार्यालय	कालिकोट	idokalikot.karnali.gov.np	idokalikot76@gmail.com
२४	पूर्वाधार विकास कार्यालय	जुम्ला	idojumla.karnali.gov.np	idojumla@gmail.com
२५	पूर्वाधार विकास कार्यालय	हुम्ला	idohumla.karnali.gov.np	idohumla@gmail.com
२६	पूर्वाधार विकास कार्यालय	डोल्पा	idodolpa.karnali.gov.np	idodolpa@gmail.com
२७	पूर्वाधार विकास कार्यालय	मुगु	idomugu.karnali.gov.np	idomugu@gmail.com
२८	यातायात व्यवस्था कार्यालय	सुर्खेत	surkhettmo.dotm.gov.np	tmo.surkhet@gmail.com
२९	यातायात व्यवस्था सेवा कार्यालय	रुकुम पश्चिम	tmorukum.karnali.gov.np	tmo.wrukum@gmail.com
३०	यातायात व्यवस्था सेवा कार्यालय	जुम्ला	tmojumla.karnali.gov.np	tmojumla@gmail.com
३१	सडक कार्यालय	रुकुम पश्चिम	roadrukum.karnali.gov.np	roadofficecjri@gmail.com
३२	सडक कार्यालय	जुम्ला	roadjumla.karnali.gov.np	roadofficejum2076@gmail.com
३३	ग्रामीण सडक सञ्जाल सुधार आयोजना आयोजना कार्यान्वयन इकाइ	सुर्खेत	rcip.karnali.gov.np	rcip.karnaliprovince@gov.com
३४	प्रादेशिक तथा स्थानीय सडक सुधार आयोजना प्रादेशिक आयोजना व्यवस्थापन इकाई	सुर्खेत	plrip.karnali.gov.np	ppmukarnali@gmail.com
३५	आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय	सुर्खेत	moeap.karnali.gov.np	moeap6@gmail.com

सि.नं.	कार्यालयको नाम	जिल्ला	वेबसाइट	इमेल
३६	मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय	सुर्खेत	cag.karnali.gov.np	ochiefattorney@gmail.com
३७	कर्णाली प्रदेश योजना आयोग	सुर्खेत	kppc.karnali.gov.np	ppckarnali@gmail.com
३८	आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय	सुर्खेत	moial.karnali.gov.np	moialkarnali@gmail.com
३९	भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	सुर्खेत	molmac.karnali.gov.np	molmacp6@gmail.com
४०	पशुपन्छी विकास निर्देशनालय	सुर्खेत	dold.karnali.gov.np	dlfdssurkhet@gmail.com
४१	भूमि व्यवस्था तथा सहकारी रजिष्ट्रारको कार्यालय	सुर्खेत	sahakari.karnali.gov.np	sahakarikarnali@gmail.com
४२	प्रदेश लोक सेवा आयोग	सुर्खेत	ppsc.karnali.gov.np	ppsckarnali@gmail.com
४३	प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय	सुर्खेत	pfco.karnali.gov.np	pfcokarnali123@gmail.com
४४	सामाजिक विकास मन्त्रालय	सुर्खेत	mosd.karnali.gov.np	mosdsurkhet@gmail.com
४५	प्रदेश अस्पताल	सुर्खेत	provincehospital.karnali.gov.np	provincehospitalskt@gmail.com
४६	प्रदेश स्वास्थ्य आपूर्ति व्यवस्थापन केन्द्र	सुर्खेत	provincehospital.karnali.gov.np	phlmcsurkhet@gmail.com
४७	स्वास्थ्य सेवा निर्देशनालय	सुर्खेत	hsd.karnali.gov.np	hdsurkhet@gmail.com
४८	शिक्षा विकास निर्देशनालय	सुर्खेत	edd.karnali.gov.np	redsurkhet@gmail.com
४९	मानव संसाधन विकास केन्द्र	सुर्खेत	hrdc.karnali.gov.np	etcsurkhet@gmail.com
५०	प्रदेश जनस्वास्थ्य प्रयोगशाला	सुर्खेत	pphl.karnali.gov.np	pphlskt@gmail.com pphlkarnali@gmail.com
५१	मेहलकुना अस्पताल	सुर्खेत	mehalkunahospital.karnali.gov.np	mehalkunahospital@gmail.com
५२	प्रदेश आयुर्वेद अस्पताल तथा अनुसन्धान केन्द्र	सुर्खेत	pah.karnali.gov.np	ayurvedaprovince19@gmail.com
५३	जनस्वास्थ्य सेवा कार्यालय	सुर्खेत	phsosurkhet.karnali.gov.np	hosurkhet75@gmail.com
५४	जनस्वास्थ्य सेवा कार्यालय	जुम्ला	phsojumla.karnali.gov.np	hojumla2075@gmail.com

सि.नं.	कार्यालयको नाम	जिल्ला	वेबसाइट	इमेल
५५	स्वास्थ्य सेवा कार्यालय	दैलेख	hsodailekh.gov.np	hsodailekh@gmail.com
५६	स्वास्थ्य सेवा कार्यालय	जाजरकोट	hsojajarkot.karnali.gov.np	hsojajarkot@gmail.com
५७	स्वास्थ्य सेवा कार्यालय	सल्यान	hsosalyan.gov.np	hosalyan2075@gmail.com
५८	स्वास्थ्य सेवा कार्यालय	रुकुम पश्चिम	hsorukumwest.karnali.gov.np	dhorukum@gmail.com, healthofficerukumwest@gmail.com
५९	स्वास्थ्य सेवा कार्यालय	कालिकोट	hsokalikot.karnali.gov.np	hokalikot@gmail.com
६०	सामाजिक विकास कार्यालय	सल्यान	sdosalyan.gov.np	sdosalyan@gmail.com
६१	सामाजिक विकास कार्यालय	दैलेख	sdodailekh.karnali.gov.np	sdodailekh@gmail.com
६२	सामाजिक विकास कार्यालय	जाजरकोट	sdojajarkot.karnali.gov.np	sdojajarkot@gmail.com
६३	सामाजिक विकास कार्यालय	डोल्पा	sdodolpa.karnali.gov.np	sdodolpa@gmail.com
६४	प्रदेश सङग्रहालय तथा अभिलेखालय	सुर्खेत	pms.karnali.gov.np	provincemuseumsurkhet@gmail.com
६५	कर्णाली प्रदेश खेलकूद विकास परिषद्	सुर्खेत	sports.karnali.gov.np	karnalisportscouncil@gmail.com
६६	उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय	सुर्खेत	moitfe.karnali.gov.np	
६७	प्रदेश वन निर्देशनालय	सुर्खेत	pfd.karnali.gov.np	pfdkarnali@gmail.com
६८	वन अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण केन्द्र	सुर्खेत	karnalifrtc.gov.np	kfrtc.skt@gmail.com
६९	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण निर्देशनालय	सुर्खेत	karnali.dicp.gov.np	info.karnali@dicp.gov.np
७०	डिभिजन वन कार्यालय	सुर्खेत	dfosurkhet.gov.np	surkhetdfo@gmail.com
७१	डिभिजन वन कार्यालय भेरी	सुर्खेत	dfobheri.karnali.gov.np	bheridfo@gmail.com
७२	डिभिजन वन कार्यालय	दैलेख	dfodailekh.gov.np	dfodailekh.2077@gmail.com
७३	डिभिजन वन कार्यालय	कालिकोट	dfokalikot.karnali.gov.np	dfokalikot@gmail.com

सि.नं.	कार्यालयको नाम	जिल्ला	वेबसाइट	इमेल
७४	डिभिजन वन कार्यालय	जुम्ला	dfojumla.karnali.gov.np	dfojumla@gmail.com
७५	डिभिजन वन कार्यालय	मुगु	dfomugu.karnali.gov.np	dfomugu75@gmail.com
७६	डिभिजन वन कार्यालय	हुम्ला	dfohumla.karnali.gov.np	dfohumla12@gmail.com
७७	डिभिजन वन कार्यालय	जाजरकोट	dfojajarkot.gov.np	dfojajarkot2019@gmail.com
७८	डिभिजन वन कार्यालय	सल्यान	dfosalyan.karnali.gov.np	dfosal72@gmail.com
७९	डिभिजन वन कार्यालय	रुकुम पश्चिम	dforukumwest.karnali.gov.np	dforukum@gmail.com
८०	डिभिजन वन कार्यालय	डोल्पा	dfodolpa.karnali.gov.np	dfodolpa@gmail.com
८१	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालय	दैलेख	dailekh.oicp.gov.np	csidbdailekh1@gmail.com
८२	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालय	कालिकोट	kalikot.oicp.gov.np	csidbkkt@gmail.com
८३	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालय	जुम्ला	jumla.oicp.gov.np	jumlaudyog5@gmail.com
८४	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालय	मुगु	mugu.oicp.gov.np	csidbmugu@gmail.com
८५	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालय	हुम्ला	humla.oicp.gov.np	csidb.humla@gmail.com
८६	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालय	जाजरकोट	jajarkot.oicp.gov.np	csidbjkt1@gmail.com
८७	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालय	सल्यान	salyan.oicp.gov.np	udyogsalyan@gmail.com
८८	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालय	रुकुम पश्चिम	rukumpaschim.oicp.gov.np	gharelu.rukum@gmail.com
८९	उद्योग तथा उपभोक्ता हित संरक्षण कार्यालय	डोल्पा	dolpa.oicp.gov.np	csidbdolpa@gmail.com
९०	भू तथा जलाधार व्यवस्थापन कार्यालय	सुर्खेत	swmosurkhet.gov.np	swmosurkhet@gmail.com
९१	भू तथा जलाधार व्यवस्थापन कार्यालय	जुम्ला		jumlaswmo@gmail.com

हाम्रा कुरा मुख्यमन्त्री
हटलाईन सेवा १०९६
यो नम्बरमा फोन गर्दा कुनै शुल्क लाग्दैन

कर्णाली प्रदेशको विकास, समृद्धि, सुशासनका लागि नागरिकको सहयोग र सहभागिता अपरिहार्य हुन्छ। सेवा प्रवाह र विकास निर्माणका काममा यहाँको सल्लाह, सुझाव र सहयोगको अपेक्षा गरिएको छ।

कर्णाली प्रदेशभित्र कुनै गुनासो, सिकायत वा उजुरी भएमा कार्यालयको हटलाईन सेवाको **टेलिफोन नम्बर १०९६** मा सम्पर्क गर्नुहुन अनुरोध छ।

कर्णाली प्रदेश सरकार

मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

वीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

hellocm.karnali.gov.np

HelloCmKarnali

HelloCmKarnali

hamrakurakarnali@gmail.com

+977-9858072533

"व्यावसायिक र सिर्जनशील प्रशासन:
विकास समृद्धि र सुशासन"